

2015

КУЛТУРА

Култура

КУЛТУРА

ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И СОЦИОЛОГИЈУ
КУЛТУРЕ И КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ

ПОЈАМ СПИРАЛЕ У КУЛТУРИ

Приредио академик
Владета Јеротић

СОЦИОЛОГИЈА У НОВОМ КЉУЧУ

Приредио др Владимир Вулетић

ВЛАДЕТА ЈЕРОТИЋ
БОЈАН ЈОВАНОВИЋ
РАДОСАВ ПУШИЋ
ЗОРИЦА КУБУРИЋ
ЂУРА РАДИШИЋ
СТЕФАН МАНДИЋ
ЈЕЛЕНА ПЕШИЋ
ЈЕЛИСАВЕТА ВУКЕЛИЋ
ИВАНА ПАВЛОВИЋ
ДРАГАН СТАНОЈЕВИЋ
БОЖИДАР ФИЛИПОВИЋ
НАТАША ЈОВАНОВИЋ
ВЕЛИМИР Б. ПОПОВИЋ
ДАНИЦА СТОЛИЦА
ПРЕДРАГ МАКСИЋ
РАДОМИР СТОЈАНОВИЋ
БРАНКО КРАСОЈЕВИЋ
МИЛОШ ЋИПРАНИЋ
ВУК ВУКОВИЋ

148

2015

ПОЈАМ СПИРАЛЕ У КУЛТУРИ СОЦИОЛОГИЈА У НОВОМ КЉУЧУ

148

ISSN 0023-5164
УДК 316.7

На корици:
Спиралне стеленице,
Галерија науке и технике
Српске академије наука и уметности,
Београд 2015, фото Пеђа Пивљанин

1997

ЧУРА

**ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И
СОЦИОЛОГИЈУ КУЛТУРЕ
И КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ**

КУЛТУРА

Редакција: др Милош Немањић,
др Веселин Кљајић, др Владислава Гордић Петковић,
др Ангелина Милосављевић Аулт, др Мариела Цветић,
мр Драгана Мартиновић, мр Слободан Мрђа
Секретар и извршни уредник: Пеђа Пивљанин

Главни уредник: др Александар Прњат

Лепотом часописа бавио се: Божидар Боле Милорадовић

Лектура и коректура: Завод за културу

Превод на енглески и лектура превода: Татјана Медич

Припрема за штампу и коректура: Пеђа Пивљанин

Илустрације: графике и цртежи
уметнице др Снежане Петровић

Издавач: Завод за проучавање културног развитка

Одговорни уредник: Марина Лукић Цветић

Редакција часописа Култура, Београд, Риге од Фере 4,
тел. 011 2187 637, Е-mail: kultura@zaprokul.org.rs
Web site: www.zaprokul.org.rs

Часопис излази тромесечно

Сви текстови у часопису се рецензирају

Претплате слати на адресу: Завод за проучавање културног
развитка, Риге од Фере 4, Београд, рачун 840-713668-11
с назнаком *За часопис Култура*

КУЛТУРА – Review for the Theory and Sociology of Culture
and for the Cultural Policy (Editor in Chief dr Aleksandar Prnjat);
Published quarterly by Center for Study in Cultural
Development, Belgrade, Rige od Fere 4,
tel. (+ 381 11) 2637 565

Штампа: *Retro Print* d.o.o.,
Душана Вукасовића 74/2, Београд

Тираж: 500

Штампање завршено: у јесен 2015. године

ISSN 0023-5164

УДК 316.7

Објављивање овог броја *Културе* омогућило је
Министарство културе и информисања
Републике Србије

САДРЖАЈ

ПОЈАМ СПИРАЛЕ У КУЛТУРИ Приредио академик Владета Јеротић

УВОДНА РЕЧ

9

Владета Јеротић

СПИРАЛА И СПИРАЛНИ ПУТ КАО МОГУЋИ СМИСАО
ИНДИВИДУАЦИЈЕ – ХРИШЋАНСКО ВИЂЕЊЕ

11

Бојан Јовановић

СПИРАЛНО СТВАРАЊЕ И РАЗАРАЊЕ

16

Радосав Пушић

СПИРАЛА КАО ВЕЧНО НАМОТАВАЊЕ И
РАЗМОТАВАЊЕ ИСТОГ – КИНЕСКИ УГАО

26

Зорица Кубурић

СПИРАЛА РАЗВОЈА И/ИЛИ СУНОВРАТА

49

Ђура Радишић

О СПИРАЛИ ЗЛАТНОГ ПРЕСЕКА И
ФИБОНАЧИЈЕВОМ НИЗУ БРОЈЕВА

67

СОЦИОЛОГИЈА У НОВОМ КЉУЧУ приредио др Владимир Вулетић

Владимир Вулетић

УВОДНА РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

77

Стефан Мандић

ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ У СВЕТСКОМ
КАПИТАЛИСТИЧКОМ СИСТЕМУ

80

Јелена Пешић

ПРОЦЕСИ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У ПЕРЦЕПЦИЈИ ГРАЂАНКИ
И ГРАЂАНА ПОСТ-ТРАНЗИЦИОНЕ СРБИЈЕ

102

Јелисавета Вукелић

КО СУ ЕКОЛОШКИ АКТИВИСТИ И ЛИДЕРИ
ЕКОЛОШКОГ ПОКРЕТА У СРБИЈИ

123

Ивана Павловић

ПРЕДСТАВЉАЊЕ РАТОВА ЗА ЈУГОСЛОВЕНСКО
НАСЛЕЂЕ У САВРЕМЕНИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ

144

САДРЖАЈ

Драган Станојевић
МАСКУЛИНИТЕТ И ОЧИНСТВО: ОПШТА СКИЦА
ИДЕНТИТЕТА МУШКАРАЦА КАО ОЧЕВА
165

Божидар Филиповић
КРИТИКА И ДОМЕТИ ТЕОРИЈЕ
ГЛОБАЛНОГ ЈЕЗИЧКОГ СИСТЕМА
185

Наташа Јовановић
ЗНАЧАЈ ИЗБОРНЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ ЗА ОДРЖАВАЊЕ
И РАЗВОЈ МИНИМАЛНОГ НИВОА ДЕМОКРАТИЈЕ
202

ИСТРАЖИВАЊА

Велимир Б. Поповић
МЕСТО ПРОСТОРА У ДУШИ ИЛИ ПРЕИСПИТИВАЊЕ
ПСИХОТЕРАПИЈСКИХ ФАНТАЗИЈА ПРОСТОРА И ТЕЛА
227

Даница Столица
ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ТЕОРИЈА РЕЦЕПЦИЈЕ
248

Предраг Максић
УЛОГА САВРЕМЕНОГ ДИЗАЈНА У КОНТЕКСТУ
ПРОФЕСИОНАЛНЕ ЕТИКЕ
259

Радомир Стојановић и Бранко Красојевић
СЕГМЕНТИ ТРАЖЊЕ У ПРОМОЦИЈИ ТУРИЗМА
БЕОГРАДСКИХ ПРИГРАДСКИХ ОПШТИНА
272

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Милош Ђипранић
РЕЧ О АРХИТЕКТУРИ
295

Вук Вуковић
КАКО СЕ ПРАВИ ДОБАР РАДИО
298

УПУТСТВО
305

CONTENTS
309

ПОЈАМ СПИРАЛЕ У КУЛТУРИ

Приредио
академик Владета Јеротић

Снежана Петровић, *Вумез*,
оловка на папиру, 29,7 x 21 цм, 2015. година

УВОДНА РЕЧ

ПОЈАМ СПИРАЛЕ У КУЛТУРИ

На жељу да, у име редакције часописа *Култура*, упутим одговарајуће писмо и предлог академику господину Владети Јеротићу о приређивању теме о појму спирале у култури подстакло ме је више околности. Прва околност је да у часопису *Култура* дуго није писано о филозофским темама, још од времена златног периода часописа, током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Друга околност јесте да је господин Јеротић у неколико својих књига, предавања и телевизијских гостовања више пута поменуо спирални пут, који се помиње и у учењу Карла Густава Јунга. Трећа околност је да сам већ пуних двадесет година, након гледања са посебном пажњом филма *Вртоглавица (Vertigo)*, британског редитеља Алфреда Хичкока, заинтересован за појаву спирале као животног симбола у макрокосмосу, микрокосмосу и на овоземаљској равни. У *Вртоглавици* симбол спирале се појављује у матрици филма, ређању кадрова, у бројним сценама, околини и предметима са којим главни ликови долазе у додир. Тиме је редитељ постигао унутрашњу оправданост форме па је можда и то један од разлога због којег се филмски ствараоци широм света и данас одушевљавају овим филмом, сматрајући га Хичкоковим ремек делом, у који је аутор вешто утиснуо свој печат и потпис. Због тога је било важно да чујем или прочитам о одређењу појма спирале, сматрајући да је, и поред мог скромног знања, мало о томе написано. Могу само да наслутим да спирала симболизује непрестано човеково усавршавање овде и тамо на које је позван од Господа Бога Створитеља и Сведржитеља.

Спирала или завојница је, као један од најстаријих и веома сложених симбола, заступљен још од палеолитских времена у свим културама миленијумског цивилизацијског развоја. То је линија која се завија сама у себе угледајући се на бројне наведене спиралне облике из природе. Представља соларне и лунарне моћи, ваздух, воду, грмљавину и муњу, велику генеративну силу и еманацију. Спирала се шири и сужава, извире и увире, одмотава и намотава те симболизује ширење и скупљање Космоса, јачање и слабљење Сунца,

пуњење и једење Месеца, ритмично смењивање еволуције и инволуције, живота и смрти. Спирала може да представља две хемисфере – планете или мозга, два пола – мушког и женског, јин и јанг, манифестно и неманифестно. Укратко, спирала означава континуитет у природи и култури. Може бити једнострука и двострука па симболизује све што је завојито: галаксију, ураган, вир, ДНК, склупчаност детета у материци, људско уво, склупчане животиње (змија, пас, мачка), љуштуру пужа, морске шкољке, пипке хоботнице, животињске рогове, бршљан, јелове шишарке и друго. Спирални облик представља универзални симбол временитости односно постојаности бића у несталности промене те је зато симбол спирале или завојнице присутан у свим културама. Код Пуебло Индијанаца приликом дочека Нове године певају се спиралне песме и плешу спирални плесови. Симбол спирале се може наћи у афричкој култури где представља динамичност живота, кретање душе у стварању и ширењу света а постоји и тумачење спирале као првобитног кретања или вибрације која је у основи сваког стварања. Код Келта спирала је космички симбол уклесан на споменицима и обредним предметима. Код Германа завојница је симбол извора светлости. У свим културама у којима је срећемо, од севера до југа Африке, у културама Америке, Азије и Полинезије, спирала представља путовање душе после смрти путевима које не познаје али који је својим правилним завојима воде према средишту вечног бића.

У поглављу *Појам спирале у култури* овог броја часописа *Култура* нам је била намера да почнемо разматрање спирале као појма и симбола односно његовог сагледавања са аспекта различитих научних дисциплина. У текстовима припремљеним за ову прилику издваја се религиозно-философски, антрополошки и математички приступ. Волели бисмо да се у наредном периоду у тумачење појма или симбола спирале или завојнице укључи још аутора из наведених али и из различитих области истраживања – књижевници, архитекте, психолози и други.

Желим да у име редакције часописа *Култура* и издавача, Завода за проучавање културног развика, изразим захвалност уреднику теме академику господину Владети Јеротићу што нам је изашао у сусрет и ауторима текстова проф. др Зорици Кубурић, др Бојану Јовановићу, проф. др Радосаву Пушићу и Ђури Радишићу на доброј вољи, труду и времену које су издвојили.

Пеђа Пивљанин,
секретар и уредник часописа *Култура*

Српска академија наука и уметности, Београд

DOI 10.5937/kultura1548011J

УДК 27-18

159.923.2:2

оригиналан научни рад

СПИРАЛА И СПИРАЛНИ ПУТ КАО МОГУЋИ СМИСАО ИНДИВИДУАЦИЈЕ – ХРИШЋАНСКО ВИЂЕЊЕ*

Сажетак: *Процес упознавања себе (Gnothi s'eauton) дуг је и трајан је процес индивидуације и/или обожења. Постепено и мучно издвајање С(с)ебе (Сопство) из спољашње средине и спољашњег утицаја (Хајдегеров појам Се), тражење С(с)ебе као Личности – на путу од индивидуе до личности – могао би се, нешто смелијим поступком, назвати – спирални пут. Спирала (грчка реч) се дефинише као крива линија (завојница, завијутак, окука) која чини низ све већих завијутака око једне тачке у равни. Ова тачка би се могла означити и као жижа (средиште, жариште, центар) или као оса, замишљена средишна права линија око које се okreће чврсто тело. У математици спирала је крива у равни која бесконачно много пута обилази неку утврђену тачку. Спирала хиперболично (који припада хиперболи) представља криву која се, с једне стране неограничено приближава тачки О (асимптотска тачка), а са друге, једној правој асимптоти која је паралелна поларној оси¹. То је права која се према кривој линији односи тако да се њих две, ако се продужују, све више приближавају једна другој, али се никад не додирну. Зар нас ова задивљујућа слика асимптоте не подсећа на однос Човека и Бога?*

Кључне речи: *спирала, завојница, индивидуација, пут, средиште*

* Поводом ауторовог деведесетог рођендана

1 Изванредна је композиција нашег великог композитора Љубице Марић, названа „Асимптота”.

* * *

Опис спирале је потребан јер намеће истраживачу симболику спирале, па и нешто више, неко скривено значење. Које значење? Сматрам – оно прво и најважније: освит, почетак буђења човекове свести (и надсвести) када је први пут (?) поставио питање: Ко сам ја, одакле долазим, куда идем. Тражење смисла живота (све страсније и чежњивије временом) означио је почетак (више пута овде спомињане) индивидуације и обожења.

Облик спирале идеално је одговарао оваквом човековом Путу од човека до Човека и Богочовека. Све што се стварно доживљавало и даље доживљава са човеком: однос кривог и правога (пута), пењање и спуштање (тридесет Лествица код светог Јована Лествичника из 6/7 века, као „ступњевито приближавање Богу“) застој у пењању, а онда нагао и даље, успорен напредак (духовни, морални, интелектуални, али и емотивни), умирање и ново рађање – овде, путем реинкарнација или, с оне стране, даљим процесом усавршавања – све ове различите фазе у животу просечног човека изражене су најбоље геометријском фигуром спирале.

Одакле почиње спирала Живота? „Од почетка“, а почетак је за религиозне људе (и не само религиозне) – бесконачност. Где се завршава спирала и појединачног и општег живота човека? Опет у бесконачности; бесконачност би могли назвати и Центром који обухвата све видљиво и невидљиво².

Спирални пут индивидуације нема краја, јер је Савршенство недостижно, а и не постоји никакво статичко савршенство, већ само стална тежња ка *равнотежи*, уједињавању супротности.

Стара кинеска философија (донекле и религија) открила је спирални пут човековог животног развоја представом (и сликом) Јин и Јанг, који се смењују, противстављају, допуњују, чинећи јединство личности. Човек је и на овај симболичан начин „дат и задат“. Дати смо да наизменично умиремо и поново се рађамо, а задати да овај циклус *разумемо*. Безброј садржаја у несвесном (од индивидуалног до колективног) треба да буду осмишљени, а онда интегрисани.

* * *

Човеков животни пут који има неку непознату унутрашњу тежњу ка континуитету (иако је човеков живот чешће

2 Према савременим астрономима, три четвртине космоса састоји се из невидљиве тамне материје!

изложен дисконтинуитету), на томе путу није тешко замислити или и осетити кретање које је усмерено напред, али се оно и враћа на већ пређени пут или на исту тачку која је једном већ била достигнута. Зар то није спирални пут човекове индивидуације и/или обожења! Без обзира што се круг, као геометријска фигура може учинити савршенији од спирале, пратећи историјска и (колико је могуће) преисторијска догађања са човеком, народима и државама, после објаве монотеистичких религија (најпре или најуспелије са појавом Мојсија и његовим виђењима на Синају), дотадашње политеистичке религије изгубиле су пређашњи значај који су до тада имале у митским веровањима старих народа. Кружно кретање безброј претходних догађања, управио је пажњу архајском мишљењу некадашњих људи, на слична или истоветна збивања са човеком; човек се рађа, расте и напредује, достигне један свој климакс, а онда постепено или нагло опада и нестаје. Да ли се круг истоветних збивања (као и у природи) наставља у бесконачност, и са човеком?

Мада уроборус (уробор) – змија која гризе сопствени реп – има више супротних значења, с обзиром на старост ове представе, можда бих се усудио да поредим овакву представу са дуготрајним политеистичким представама вечног Круга у чијем је центру змија (не само она из Књиге Постања, већ позната и много раније), и то у њеном обожавању. Значај је змија добила и у Јеванђељу и Христовим речима о „мудрости змије” која *немоћно* гризе свој реп тражећи излаз.³ Овај излаз је Христово васкрсење („безазленост голуба”).

Откуд назирање, па и духовно буђење човека о могућем спиралном, а не више кружном путу светских збивања? Да ли су томе духовном буђењу допринеле појаве све три монотеистичке религије које су донеле битан обрт. Постоји почетак (алфа) и крај (омега), и човека и историје. Али тај почетак и крај није више нужност, слепа законитост природе без дубљег смисла за човека, осим бесконачног понављања *истог*. Сада је исти само онај Један који је Творац почетка (алфа) свега живота у космосу и на Земљи, и тај Један је и крај човека и историје (омега). Али тај Један (Исти) оставио нам је Веру, Наду, Љубав, као скупоцене и нове дарове са којима можемо и треба *вољно* да живимо, не више у монотоним круговима (реинкарнација), већ у есхатолошкој нади на *стално усавршавање човека* – дакле, и са оне стране, после неизбежне смрти. Ово нам потврђује учење не малог броја хришћанских светитеља, генијалних људи у философији

3 Уробор у Речницима симболике дефинисан је „симболизујући у себи затворен развојни циклус”.

и књижевности (Кант, Гете, Достојевски), али и у наслућивању обичних људи који откривају *смисао живота* (тражење смисла буде некада јако као нагон!) и у њему откривају (и доживљавају) Онога невидљивог и несхватљивог а постојећег, који је утро пут човеку, од човека до Богочовека (Христовом жртвом).

Како је било уопште могуће да човек преисторије и са почетка историје, живећи „природно” у природи и са природом, прихватајући (и несвесно) неминовност кругова и свога кружног (а још не крсног) пута, у магловитој, па и тамној вери наслућивања нечега или некога у себи – направи тако необичан, скоро невероватан обрт у мишљењу и веровању – са појавом Мојсија, Исуса Христа и Мухамеда?

Са појавом ових нових религија за чију су појаву постојала нејасна предвиђања, повремено, код религиозних великана политеистичких религија и философија (Хераклит, Ксенофон, Лао-це и други) – дата је само *могућност* човеку да заувек напусти у себи и око себе веома дуг период разноврсног испољавања политеизма (заморних кругова догађања), да би се целим бићем посветио нечему битно новом.⁴ Узори овог Новог постали су, а треба да су и остали, за Јевреје: Јахве (Мојсије, израелски пророци, хасидизам); за хришћане: Исус Христос, апостол Павле, хришћански мисионари; за исламисте: Мухамед и суфи-мистичари (нарочито Рабија, Руми).

Спирална путања индивидуационог пута човека води га са једне „лествице” до које је био с муком стигао, на ону нижу „лествицу”, од које се био једном с муком одвојио – регресиван је ово пут, а неминован који траје и трајаће и даље. Једино, увек ново и зрелије осмишљавање живота (у коме је споменуто „враћање уназад”, такође смислено) а које (осмишљавање) захтева непрекидно јачање Вере, Наде и Љубави (али и њихове мајке Софије – мудрости), омогућиће човеку прелажење из једне небеске сфере у другу, и то већ на Земљи.

Закључак

Сви су људи од Христа позвани на Преображење, а само тројица (Петар, Јаков, Јован) доживели су га. Остали имају два пута: унутрашњи (подвижнички, молитвено-медитативни) и спољашњи (ходочаснички, али и креативни, *homo creator*

⁴ „Само онај којег је обликовала могућност, обликован је према својој бесконачности. Стога је могућност најтежа од свих категорија” (Серен Кјеркегор).

– *creatio nova*). У оба случаја пут је спиралан са наговештајем мандале (тоталност универзума).

Иманентан и трансцендентан Бог наизменично се појављује, спирално се окрећући око невидљиве осовине Дрвета Живота – у времену. Сви концепти времена у већим религијама (осим у јудеохришћанству) говоре о циклусима који се понављају, али не статички, већ динамички, да би се у њиховим токовима и *човек мењао*.

Међу бројним могућним тумачењима спирале, изабрао сам једно које ми се као хришћанском антропологу и психотерапеуту учинило најпогодније. Као и читав наш живот, и ова представа спирале само је једна могућност, изазов, шанса односно, могући одговор на загонетку спирале.

Vladeta Jerotić

Serbian Academy of Science and Arts, Belgrade

SPIRAL AND THE SPIRAL PATH AS POSSIBLE
SIGNIFICATION OF INDIVIDUALISATION –
CHRISTIAN VIEW

Abstract

The process of getting to know yourself (Gnothi s'eaungton) is long lasting; it is also a process of individualization and/or deification. Gradual and troublesome separation of one(Self) from the outer environment and influence (Heidegger's concept of Self), searching for one(Self) as a Personality – on the way from an individual to personality – could be a little daringly called a spiral path. The spiral (Greek word) is defined as a curve (curved line, bent line, bend) consisting of a sequence of a growing number of bends around a point in a plane. This point can be also denoted as a hub (centre, focal point, core) or an axis, an imagined middle straight line around which a solid body revolves. In mathematics, the spiral is a curve in a plane which circulates indefinitely around a determined point. The spiral hyperbolically (relating to a hyperbole) represents a curve which, on the one side, gets indefinitely closer and closer to the point 0 (asymmetrical point), while on the other, it also determines the curve by the fact that the two, if continued, get closer and closer to each other but never meet. Doesn't this amazing image of an asymptote remind us of the Man-God relationship?

Key words: *spiral, curve, individualization, path, hub*

Балканолошки институт САНУ, Београд

DOI 10.5937/kultura1548016J

УДК 316.72

316.61:81'373.612

оригиналан научни рад

СПИРАЛНО СТВАРАЊЕ И РАЗАРАЊЕ

Сажетак: *Полазећи од става да је спирала природни облик, аутор указује на њене изразе и у култури. Одређена кружном линијом која се прогресивно удаљава од центра, она постаје симбол човековог отклона од природе у процесу његовог самостварања. Симболишући процес индивидуације, спирала упућује на кружну датост почетних елемената и праволинијску задатост новог стварања. Њеном метафором се означава и прогресивно увећавање емоционалног и агресивног негативитета који доводи у питање људски опстанак. Спирално ширење мржње и деструкције ограничено је, међутим, силом своје супротности која тада и започиње свој раст. Тиме се уједно може протумачити зашто у досадашњој историји, упркос својој снази, зло није победило и зашто и у будућности може само привремено да преовлада.*

Кључне речи: *природа, култура, круг, метафора, агресија, равнотежа, добро*

Преузимајући елементе из природе да би их преобликовао и транспоновао у културу, човек је непосредно изражавао иманентне природне законе који су карактерисали и рад његовог несвесног. Иако је свесно стварао један нови свет, начин дубљег функционисања његовог душевног живота остао је природан. Уколико је бинарни модел основа тог природног функционисања несвесног, онда свесним прихватањем фигура из природе, попут круга и праве линије, почиње човеков стваралачки процес у којем ови једноставни геометријски елементи постају чиниоци његових сложених материјалних и духовних творевина.

Опчињен кругом чије је невидљиво средиште одређивало свако постојање, човек је њиме исказивао и своје поимање времена, а потом је тим обликом настојао да представи и

самог Творца.¹ Међутим, већ у концепту кружног схватања времена, обредно враћање почетку ради обнове старог поретка претпоставља укључивање и неког новог елемента у реконструкцију која је тиме добијала значење конструкције, односно нове творевине. Тај отклон од дотадашњег у традиционалним друштвима се може приказати новим кругом, са мањим или већим удаљавањем од центра, али уколико је нови елемент чинилац промене и развоја, онда се претходни образац обнављања потврђује и на вишем нивоу. У графичком приказу тај процес се може представити спиралом чија се узлазна линија поново враћа на исту тачку. Отклон од кружног, исказан потом и радикалним концептом о иреверзибилном времену, представља спиралу као комбинацију кружног и праволинијског кретања. Како круг симболизује познату датост елемената, праволинијско у њиховом спиралном комбиновању означава непознато и неизвесно стварање новог. Тако спирала оцртава пут културе и цивилизације, али и човеков индивидуациони процес животног самопотврђивања. Мандала у виду спирале симбол је тог неизвесног процеса самостварања и самосазнања који траје до краја његовог живота.

Настајање и нестајање

Спирала је тајанствен облик који изазива чуђење и подстиче стваралачку машту. Одређена као крива која се кружно удаљава од свог центра, она је уједно и линија која се приближава свом центру. Однос између кружница може бити константан, на пример код Архимедове спирале, али се може и повећавати геометријском прогресијом. Названа чудесна спирала (*spira mirabilis*), а стручно дефинисана као логаритамска, њена се величина мења, али облик остаје исти повећањем узастопних кривих. У тој самосличности спирала се среће у природним облицима биљног и животињског света. Од љуштурске мекушаца, куће пужа, шкољке наутилуса, преко сунцокретовог цвета до облика галаксије. Концентрични годови дрвета претпостављају међусобну спиралну повезаност у дубини стабла којом се манифестује његова животна, божанска енергија. Адекватно поимање те енергије постао је животни циљ појединаца који су настојали да завире иза границе видљивог света.

Божански Хермес Трисмегистос, Трипут Велики, односно Бескрајно Велики, који се сматра творцем високе магије,

¹ Познато одређење да је „Бог (је) круг чије је средиште свуда, а обим нигде”, приписивано Августину, има дубље корене везане за херметичку традицију; Упоредити: Jung, K. G. (2013) *Seminar o Ničeovom Zarastri*, Matica crnogorska, Podgorica, str. 413.

изумитељем писма и чуварем тајних знања, представљен је на познатој слици како у уздигнутој десној руци држи неку спиралну направу. Премда се о њеној функцији и намени ништа поуздано не зна, њена симболика упућује на духовне вредности тајног знања. Представљена лоптастим обликом, она упућује на то знање симболиком спирале. Будући да се сва велика знања могу једноставно исказати, и ово се може сажети у формулу: када се обим почетних кружних линија максимално увећа, онда њихово смањивање оцрта лоптасту форму чије дијагонално пресецање подвлачи правило динамичког процеса настајања и нестајања. Држећи у руци ту направу која додирује облаке, Трисмегистос показује своју позицију ствараоца упућеног у више, небеске тајне примењиве у овоземаљској стварности.

Иако заинтересовани нестрпљиво траже да што пре и лакше дођу до тог знања и овладају њиме, највиша херметичка искуства су непосредно повезана са самосазнањем. Натпис „упознати самога себе”, упућивао је посетиоце делфијског пророчишта да одговоре које су на питања о будућности добијали од свештеника тумаче у контексту симболичке поруке ослобођене од пројекције психолошког талога самонеразумевања, односно непознавања себе. На том путу индивидуације, кроз стално животно мењање и чување истоветне свести о себи, једно од најзначајнијих момената је суочавање са сопственом сенком, оним непризнаваним, тамним делом себе.

С обзиром да потврђује цивилизацијску моћ као свесно и рационално биће, човек није престао да своју духовну снагу црпи из свог несвесног. Снага која се рађа из несвесног и спонтано приказује у његовим сновима у виду спирале упућује на тај непресушни извор креативности. Када се њоме представи неки натприродни ентитет, онда се тим новим и до тада непознатим симболичким приказом на најадекватнији начин изражава како развој религијске свести,² тако и моћ духовне креативности. У анализи сна једне протестанткиње у којем спирала симболизује Светог Духа, М. Л. фон Франц истиче да како се осовина спирале не диже увис, већ према позадини слике, даљи развитак ове религијске представе неће водити у духовне висине нити у материјалну низину, већ у нову димензију, односно у несвесно³. Несвесно је извор човекове креативности, непредвидивог стварања

2 Fon Franc, M. L. Proces individuacije, u: Jung, K. G. (1973) *Čovjek i njegovi simboli*, Zagreb: Mladost, str. 226.

3 Исто.

и самостварања његове личности која га чини посебном и различитом од других.

Човекова неодредљивост

Условљен својим онтолошким статусом и антрополошком неједначином, човек није једнак себи, јер је то само Творац који се и обзнанио речима: „Ја сам онај који јесам”. За разлику од Њега као „оног који јесте”, човек само са становишта свог идеалитета може да тврди да је онај који јесте, с обзиром на то да његов латентни, несвесни аспект постојања, открива његову другу страну која доводи у питање оно што он свесно, усвајајући законе културе и морала, сматра да јесте. Док његово свесно ја тврди „Ја сам ја”, његово несвесно то оспорава и као битан чинилац његовог постојања доводећи у питање ту тврдњу казује да је онај који није. Да је човек једнак себи, онда би он лако спознао себе и то не би био највиши и готово неостварљив животни циљ, јер спознати се, како је сматрао Исак Сирин, равно је подвигу виђења анђела.

Иако се одређивао зависно од неких његових битних својстава, човек је у суштини неодредљив. Та неодређеност се исказује у његовом односу према начину на који сазнаје и усваја свет. „Сви начини којима човек усваја свет” сматра Епштајн, „позивају се на усвајање самог човека, па ипак, нису једнаки њему. Ма какав збир одредаба прилаган самом одредиоцу, он је осуђен да остане неодредљив”.⁴ У сваком свом поступку и делу, човек само потврђује да је неједнак себи, а та неједнакост услов је разлике којом се исказује његов креативни потенцијал, оличен еманирајућим духом као животним и егзистенцијалним упориштем. Децентриран у својој активности од себе као природне датости, он се самостварањем само приближава задатом себи.

У настојању самоостварења, човек, дакле, тежи ка томе да буде оно што јесте, али како није једнак себи то потврђивање исказује антрополошком неједначином.⁵ Заснивајући свој идентитет у односу на другог, његов душевни пркос је израз животне енергије која испитује могућности прекорачења сопствених граница и потврђивања себе као бића трансценденције. На путу до себе, он тежи да отклони сметње и савлада препреке које га удаљавају од циља. Будући да те препреке долазе и од њега самог, најбитније у процесу индивидуације је да научи да савлађује себе. Искуство стечено у тој борби са собом основа је за изграђивање успешног

4 Епштајн, М. (2001) *Есеји*, Београд: Народна књига, стр. 23.

5 Јовановић, Б. (2013) *Околни пут*, Нови Сад: Адреса.

односа са другима. Онај који је поражен у борби са собом, настоји да тај пораз наткомпензује супротстављајући се другима и сталним непродуктивним сукобима са њима, у које се пројектују неразрешени сопствени унутрашњи конфликти, тежи да их победи пре него што је савладао себе.

Под присилом ирационалног, човек се приближава свом неразумном и логички несхватљивом бићу. Ирационалност је антрополошка константа човекове природе која независно од његових рационалних тежњи чини увек актуелном могућност испољавања створеног негативитета. У тој димензији крије се извор зла као силе која се потврђује човековим деловањем. Овај принцип је, несумњиво, својеврстан изазов адекватном и целовитом сагледавању и тумачењу човекове природе и света који ствара.

Као друга страна стварања и постојања, зло има негативно значење које је неодојиво од човекове укупне реалности. Порекло зла указује на дубљу мотивациону димензију његове злонамерности и ширу раван испољавања негативитета. Увидом у тамну страну човекове природе, учојавамо да на њој није све подједнако црно, да се његова сенка испољава у различитим облицима и нијансама. Прихватајући колективне захтеве да се прилагоди злу и чини зло, појединац постаје жртва искушења сопственог мрака. Коришћење зла у циљу добра, показује се као пречица која га најчешће само удаљава од жељеног циља и води неизбежном силазном путањом огољавања људског. Да је једнак себи, онда би његов пут био круг или права линија, али је он спирални и комбинација кружног и праволинијског кретања. принуђен да крене околним путем да би успоставио потребну разлику између супротних принципа, живота и смрти, добра и зла, слатког и горког, који су у природи у непосредној близини, искорак из уобичајених животних прилика нарушава постојећу и започиње успостављање нове животне равнотеже. Тај пут је метафора за долажење до циља уважавањем другог као оличења принципа човековог онтолошког утемељења који се потврђује у љубави као начину превазилажења недовољности собом.

Метафора ескалације негативитета

Спирала је фигура којом се означавају позитивне и негативне појаве у природном и људском свету. Према иманентном закону природе оно што је мало тежи да се увећа, а оно велико да се смањи. Саморегулативни природни принцип односи се како на одређена животна стања и облике, тако и на човекове мисли и осећања. Представа космолошких принципа Јина и Јанга и њихова стална промена, може послужити као

модел за сагледавање раста комплементарних супротности. Према овом моделу када једна од сила екстремно нарасте, онда почиње увећање њене латентне супротности. Енергија спирале се исказује у прогредирању снаге једног принципа и његове потоње регресије, током које долази до прогресивног нарастања снаге супротног принципа. У том контексту се може представити и раст клице емоционалног негативитета док се он не осујети супротним осећањем и поништи.

За разлику од осећања љубави које тежи спајању, мржња изазива одбијање и раздвајање. Њено постојање се може скривати све док се не стекну повољне прилике за њено изражавање. Јавља се као спонтано емоционално стање због зависти, љубоморе и ускраћености, али настаје као резултат учења, индоктринације, расизма, нетрпељивости. У том процесу гајења мржње према другом, тај други се најпре означава непожељним, истичу се и преувеличавају његове стварне или измишљене негативне особине, он се показује људски недостојним друге емоције, па се мржњом оправдава дистанцирање од њега. Међутим, такво осећање не остаје затворено, јер се емоционални негативитет настоји ослободити у чину којим се агресија усмерава ка предмету мржње у тежњи да се он као сметња деструира и уклони из живота.

Тај јак и дуготрајан емоционални однос условљен је и одређеним константним негативним ставом према другоме. За разлику од тог дуготрајног негативног односа, емоционално испољавање мржње је краткотрајно и у њеном афективном блеску кулминира заслепљујућа ирационалност која доводи до неумереног агресивног и деструктивног понашања. „Довољно је да само један човек замрзи друго“, вели Сартр, „па да мржња, мало по мало, освоји читав свет“. Иако у овом ставу има претеривања, јер се одувек људи међусобно мрзе, али мржња није овладала светом, неоспорно је да се она прогресивно шири и да може да овлада колективом. Мржња је емоционална заразна и постаје доминантна у групи, заједници која дели исти став према другоме. Њоме се хомогенизују појединци који својим екстремним негативним политичким ставовима исказују нетолеранцију и нетрпељивост према супарницима претварајући их у своје највеће непријатеље. Деловањем расистичке идеологије и шовинизма, заснованим на говору мржње, ова емоција постаје заједничка и преовлађујућа међу члановима колектива. Тада у њима попусте и укину се механизми самоконтроле над негативитетом чије их изненадно и стихијско испољавање претвара у његово оруђе. Човек престаје да буде себи мера и постаје средство неконтролисане самодовољне и само собом самерљиве силе. Мржња се лако преноси и брзо се шири, па,

попут епидемије, захвата људе, опчињава их и ставља у своју функцију. Они тада чине оно што не би урадили, јер су у власти негативног духа мржње коме тако помажу, свесно и несвесно, да се искаже и опредмети. Када се ослобођена агресија претвори у агресивну слободу која деструкцијом угрожава и усмрћује другог, онда се она отрже контроли и постаје самостална сила. Старија од ероса, мржња исказује моћ елементарног,⁶ које привремено преовладава, као што повремено примитивно и паганско долази до изражаја и доминира над духовно комплексним творевинама.

Спирала је у исказима ескалације негативитета метафора којом се значење из једне, преноси у другу област живота да би се истакла њихова заједничка особина. Та особина је у рапидном увећању и ширењу. Будући да се не може тачно графички приказати ширење и прогредирање негативне емоције, њена ескалација се означава фигуром спирале, па се зато и говори о спирали агресије, зла и мржње. Спирала је, дакле, својеврсна метафора за одређење увећаног негативитета који доводи у питање људски опстанак. Међутим, док је као геометријска фигура математички тачно дефинисана, у социо-културним и историјским појавама које карактерише растући негативитет таква егзактност се не може утврдити, па је зато и посезање за спиралом као метафором ненаучно одређење ескалације људског негативитета.

Заједничко осећање мржње

Коришћење метафоре спирале за објашњење ескалације мржње показатељ је њене егзактне неухватљивости и упућивања на литерарну раван у којој је овај феномен адекватно сагледан и описан. Инспириран идентичним догађајима окупљања и ритуалном демонизацијом непријатеља које су организовале тадашње комунистичке власти у сталјинистичком СССР-у, Орвел у роману „1984” описује ритуал двоминутне мржње, када би се на екрану појавило лице омрзнутог народног издајника и непријатеља. Тада би се најпре зачули звиждуци, а потом би уследила већ испрограмирана реакција: „У другом минуту”, вели писац, “мржња нарасте до поаме. Сви су поскакивали на столицама и викали из свег гласа не би ли како надјачали одвратни блејави глас који се чуо са екрана. Она женица пепељасте косе била је сва поруменела, а уста су јој се отварала и затварала као у рибе на сувом. Чак је и О’Брајеново грубо лице било подливно крвљу. Он је седео веома усправно док су му се снажне груди надимале и подрхтавале, као да се одупире нападу

6 Frojd, S. (1986) *Budućnost jedne iluzije*, Zagreb: Naprijed, str. 226.

таласа. Црнокоса девојка иза Винстона беше почела да узвикује на сав глас: „Свињо! Свињо! Свињо!“; она наједном дохвати тежак речник Новоговора и баци га на екран. Речник удари Голдштајна по носу и одбаци се: глас је и даље неумољиво терао своје. У једном луцидном тренутку Винстон се затече како и сам виче заједно с осталима и жестоко удара петом у пречагу своје столице. Код Два минута мржње стравично је било то што човек није био примораван да се претвара; напротив, било је немогуће не учествовати. У року од тридесет секунди више није било потребно претварати се. Одвратна екстаза страха и осветољубља, жеља за убијањем, за мучењем, за разбијањем туђих лица маљевима, почела би да струји кроз целу групу као електрицитет, претварајући човека и против његове воље у лудака који се кези и вришти. Па ипак је тај бес био апстрактна, неусмерена емоција која се могла скренути с једног предмета на други као пламен ацетиленске лампе. Тако је у једном тренутку Винстонова мржња била управљена не на Голдштајна него, напротив, на Великог Брата, Партију и Полицију мисли; у таквим тренуцима он је био свим срцем уз усамљеног, исмејаваног јеретика на екрану, јединог заточника истине и логике у свету лажи. Но ипак би одмах следећег тренутка био уједињен са људима око себе и тада би му се чинило да је све што се каже за Голдштајна истина. У тим тренуцима се његова потајна мржња према Великом Брату претварала у обожавање, и Велики Брат се уздизао, непобедиви, неустрашиви заштитник, који се као стена одупире азијским хордама; Голдштајн је тада, и поред своје усамљености, своје беспомоћности, и сумње која је наткриљавала и само његово постојање, постајао мрачни бајач, способан да голом снагом свога гласа разори сву конструкцију цивилизације.

Било је чак могуће, у неким тренуцима, свесно усмеравати своју мржњу. Одједном, са жестоким напором с којим спавач у кошмару отрже главу од јастука, Винстон успе да своју мржњу пренесе са лица на екрану на црнокосу девојку која је седела иза њега. Живе, дивне халуцинације прохујаше му кроз главу. Пребиће је насмрт гуменим пендреком. Привезаће је голу за стуб и начичкати је стрелама као светог Себастијана. Силоваће је и пресећи јој гркљан у тренутку оргазма. Сад је боље него икад схватао зашто је мрзи. Мрзео ју је јер је била млада, лепа и бесполна, јер је желео да спава с њом а неће моћи никад, јер јој је око слаћаног гипког струка, који као да је звао човека да га обгрли, била само она одвратна скерлетна ешарпа, агресивни симбол крепости.

Мржња порасте до врхунца. Голдштајнов глас се претворио у истинско овчје блејање; за тренутак му се и лице претвори

у овчју главу. Потом се овчја глава претопи у фигуру евроазијског војника који се приближавао, огроман и грозан, с пушкомитраљезом који је непрекидно штектао, све док се није учинило као да силази са површине екрана у салу, тако да се неки из првог реда одиста тргоше и прибише уз наслоне својих столица.”⁷

Феноменологија преношења мржње са једног на други објекат, односно лице према којем се има непожељан или негативан однос, огледа се у релативизацији примарног повода. Из наведеног описа видимо како јунак романа у једном тренутку може да преусмери своју мржњу и према Великом Брату, али свест о забрани и евентуалне негативне последице таквог односа према култној личности коју треба обожавати, преносе његову негативну емоцију ка девојци према којој је осећао ускраћеност. У психичком стању у којем је емоционално обузет том негативном емоцијом, човек испољава мржњу не само према лицу које је непосредан повод таквом осећању већ и према другим појединцима из свог окружења. Заразна мржња се шири ка свим члановима групе које брзо бивају поплавлени таквим осећањем. Увећањем зла до његовог максимума знак је, међутим, његовог блиског краја и самопоништавања. Исход ослобођеног зла говори о немогућности његове потпуне победе, подсећајући на знање о томе да „у сваком злу има неког добра” и да „нема тога зла што неког добра не би дало”. Са згаришта мржње, ослобођено зло губи разлог свог даљег потврђивања и указује на реалност дијаметрално супротног животног принципа. Из пепела се наслућује Гаруда, митолошки лик из далеке хиндуистичке традиције који нам чини блискијим универзални принцип и моћ добра. Носећи Бога сунца на његовом путу око света, Гаруда као крилата химера изгледа као зло, али у ствари оличава добро овог света које увек побеђује.

Без обзира на свој замах, јачину и трајање, зло које оличава један, негативни историјски принцип не може никад у потпуности победити. Јеврејска легенда о 36 праведника који у сваком тренутку постоје на земљи у разним њеним крајевима, упућује на закон равнотеже супротности добра и зла. Он је и гарант да и спирала зла има своје границе и да управо са њеним смањивањем почиње раст силе која оличава супротан космички, природни и културни принцип животног постојања.

7 Орвел, Ц. (1968) 1984, Београд: Југославија.

ЛИТЕРАТУРА:

- Епштајн, М. (2001) *Есеји*, Београд: Народна књига.
- Jung, K. G. (2013) *Seminar o Ničeovom Zaratustri*, Podgorica: Matica crnogorska.
- Јовановић, Б. (2013) *Околни пут*, Нови Сад: Адреса.
- Орвел, Џ. (1968) *1984*, Београд: Југославија.
- Fon Franc, M. L. *Proces individuacije*, u: Jung, K. G. (1973) *Čovjek i njegovi simboli*, Zagreb: Mladost.
- Frojd, S. (1986) *Budućnost jedne iluzije*, Zagreb: Naprijed.

Bojan Jovanović

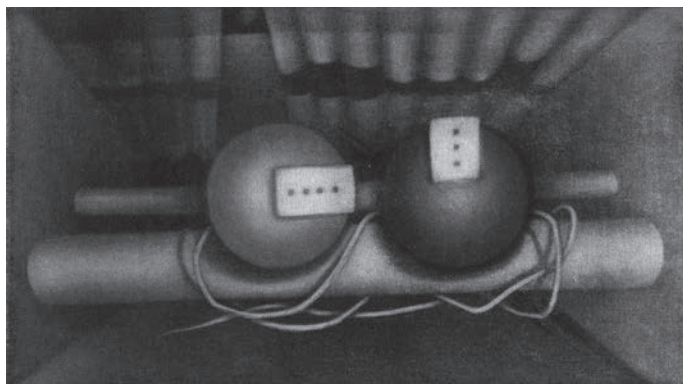
Balkan Studies Institute of the Serbian Academy of Science and Art, Belgrade

SPIRAL CREATION AND DESTRUCTION

Abstract

Starting from the point that the spiral is a natural shape, the author studies its expressions in culture. Determined by a circular line which progressively moves away from the centre, the spiral becomes a symbol of human detachment from nature in the process of self-creation. Symbolizing the process of individualization, the spiral denotes a circular determination of initial elements and a linear determination of new creation. Its metaphor also denotes a progressive increase of emotional and aggressive negativity as a challenge to human survival. Spiral spread of hatred and destruction is, however, limited by an opposite growing force. This can in fact justify why in the history, in spite of its forcefulness, the evil has never won and why it can prevail only temporarily in the future.

Key words: *nature, culture, circle, metaphor, aggression, balance, good*

Снежана Петровић, *Поглед из другог угла*,
мецотинта, 9 x 12 цм, 2009. година

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд

DOI 10.5937/kultura1548026P

УДК 113/119(510)

141.319.8(520)(091)

оригиналан научни рад

СПИРАЛА КАО ВЕЧНО НАМОТАВАЊЕ И РАЗМОТАВАЊЕ ИСТОГ – КИНЕСКИ УГАО

Сажетак: *Спирална космичка енергија је везивна нит која спаја човека са Небом и Земљом. Класична књига мена и ДНК користе овај основни космички образац, или универзални код, да изграде своје форме и функције. ДНК садржи генетски материјал и процесе по којима се стварају биолошка, физичка тела. Класична књига мена садржи принципе филозофских и психолошких процеса на основу којих се формирају промене и прелазна стања људског ума и духа по начелу Небеса/космос и човек су уплетени у Једно.*

Кључне речи: *спирала, Класична књига мена, спирални образац, ДНК, време, тело*

Спирала, Класична књига мена и ДНК

1.1. Спирала и закони природе

У свету где су време и простор преплетени у једно (теорија релативности), где не постоје закони узрочности (квантна теорија)¹ и где ствари нису оно што изгледају да јесу

¹ Познато је да квантна механика истражује свемир на субатомском нивоу односно суштинска својства бесконачног просторно-временског феномена. Истражује структуру и понашање електрона, фотона и других елементарних честица и при том је дошла до веома необичних и чудесних ствари о свемиру. Једна од тих ствари је и откриће да мисли утичу на субатомске честице које се посматрају и да на тај начин утичу на исход

(цепање атома), свет материје, онако како га опажају наша чула, растаче се у тешко разумљиве обрасце енергије. Стари концепти простора и времена изгубили су смисао са теоријом релативности и квантном механиком. Разлика између макро и микро универзума је релативна и она постоји једино у димензионој скали – тренутак времена у малом делићу простора сасвим је аналоган дугом периоду времена у великом простору. Разлике се јављају при промени „угла” посматрања, у зависности од релативне разлике положаја објекта и посматрача. Све је заправо фрактални низ „тварних” тела која „расту” и „развијају се” једна из других. Са друге стране, Хаос поништава могућност детерминистичке предвидљивости. Свака поједина промена је насумична и непредвидива. Међутим, начин на који се нижу промене исти је за велике и мале интервале. Зато се и каже да је Хаос есенција Реда. Познато је да Хаос и нестабилност нису исте ствари. Хаотичан систем може да буде стабилан ако његова специфична неправилност остаје у малим границама. Неред који је довољно широко распрострањен, претвара се у ред. Ако се повећа неизвесност до одређеног степена, исход је извесан. Насумични догађаји, ако их има довољно, стварају обрасце који имају свој узрок и дубоко значење. У овоме се крије тзв. „парадокс вероватноће”² који води ка извлачењу извесности из насумичних и различитих догађаја. Овом „лудом игром” управљају принципи великих бројева³. И као што каже Бернулијев закон (Bernoulli's principle), „вероватноћа тежи извесности што се број обухваћених догађаја више приближава бесконачном”. Из кинеског угла то би се дало и овако рећи: што смо ближи „таиђију” (*taiji*, 太极), извесно је да ћемо ући у *dao* (*dao*, 道). Слика о Васељени као беспрекорном механизму је илузија, као и замисао да

експеримента. Природно стање свемира је неограничени потенцијал и такав је све дотле док га наш ум не „покрене у неком правцу”, при чему се он формира у реалност коју опажамо и доживљавамо. Квантна механика је показала да је целокупна наша перцепција реалности, на неки начин, умствена. Ми живимо у свету мисли, који је део „мисли свемира”, другим речима наш ум је део „есенцијалног ума” који организује енергију и материју, као и велики број, за нас, непознатих ентитета.

- 2 Назив „парадокс вероватноће”, потиче од швајцарског математичара Данијела Бернулија (Daniel Bernoulli).
- 3 Занимљиво је да су Волфганг Паули (Wolfgang Pauli) и Карл Јунг (Carl Jung) приписали коинциденцију једном неузрочном везујућем начелу које делује независно од познатих закона класичне физике. Они су пошли од тога да у свету делује сила која тежи да наметне своју сопствену врсту реда и поретка на Хаос. У том контексту, природни закон није апсолутан. Независно од времена и простора, догађаји се спајају на необичне и неочекиване начине, тако да се дешавају коинциденције са дубоким значењем. Овај „сплет необичних и неочекиваних коинциденција” назвали су синхронизитет.

математичка једначина може егзактно предвидети понашање система. Сваки систем у себи крије немир који се опире „рационалном” уплитању у „божанску креацију”. Свет модерног човека дошао је до увида који се по много чему слажу са древним кинеским сазнањима, чији су се основни принципи отворили у *Класичној књизи мена* (*Yi jing*, 易经).

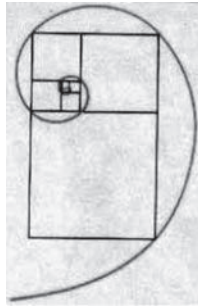
Чезња ка складу и хармонији, нешто је чему тежи и „живи” и „неживи” свет. Препустити се најдубљим поривима унутарњег устројства, не значи само кренути на пут спознаје сопствене природе, већ и показати спремност да се разуме космички поредак — ред. Тиме се отвара поље за остварење „исконског налога” (*tianming*, 天命) да све буде на „свом месту”, што на посебан начин значи успостављање смисла света. А сваки живот и свака филозофија јесте покушај да се успостави тај смисао.

Као енергетски и информациони систем, тело је смештено у најдубље тајне Васељене. Оно живи, вибрира, зрачи, дише, сија, осећа, мирише, мисли. Тело је место непрекидних мена, оно се у сваком тренутку обрће и мења. Оно је и поље процеса које треба разумети и држати у складу, простор енергија које треба упознати и уравнотежити.

Тело је израз унутарње мудрости телесне есенцијалне енергетске форме или образаца од којих зависи како физички тако и психички и ментални развој током живота. Са овим енергетским структурама ми улазимо у поље „космичке игре” (слободе).

Тело формирају и одржавају префињена енергетска поља која га организују и директно утичу на раст и обнављање. Најбоља илустрација за „савршено телесно” устројство, јесте математички израз принципа енергетске организације тела — „златна спирала”⁴, логаритамска представа тродимензионалног природног енергетског поља које се обрће у спиралној игри.

4 Већина речника наводи да реч „спирала” долази од латинског *spira, ae*, што је изведено од грчког термина *σπειρα*, *πς*, *ή*, и значи „намотано, уврнуто, све сплетено, уплетено као змија”. Неки научници упућују на то да је идеја древних култура које везују спиралу са дахом и духом рођена ван етимолошке сличности између *spira* и *spiro* као и *σπειρα* и *σπειρω* у грчком. Док је *spiro* (дисати) и *spiritus* (дах живота) директно у вези са „духом”, грчко *σπειρω* значи „сејати, бацати нешто као семе да се свуда распрши и побуди моћ живота”. Његова употреба у инфинитиву (*σπειρειν*) једноставно значи „циркулисати, кружити”, откривајући да је хеленска мисао ценила да постоји блиска веза оног што се шири и даје живот са кружним, спиралним, кретањем. Дисање као један удах и један издах је најбољи пример за кружно кретање, где се бескрајна спирала у кругу придружује спирали која пролази кроз свој сопствени центар.

Илустрација бр. 1 Златна спирала⁵

Један од најлепших примера те „златне” спирале је структура шкољке наутилус. Исти образац развоја у складу с пропорцијом златног пресека откривамо у поретку семенки цвета сунцокрета, у броју латица сваког цвета, у структури којом поједине врсте паукова граде и развијају своју мрежу, у пчелињим кошницама.⁶ Положај фетуса у утроби мајке такође је „златна” спирала.

Илустрација бр. 2 Шкољка наутилус⁷

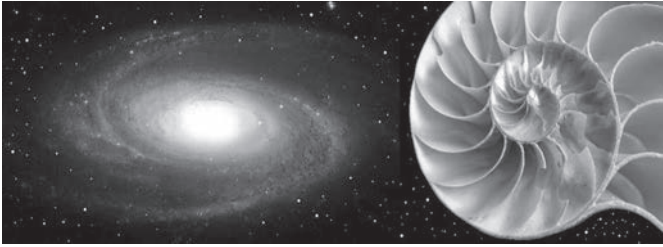
Илустрација бр. 3 Фетус стар 8 недеља⁸

5 Преузето са: http://trinitas.ru/rus/doc/0232/004a/Museum_Harmony_for_AT.pdf, 20. 08. 2015

6 Cook, T. A. (1914) *The Curves of Life*, London: Peter Smith Publisher.

7 Преузето са: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nautilus_Section_cut_Logarithmic_spiral.jpg, 20. 08. 2015.

8 Преузето са: <http://www.planetazdravlja.com/razvoj-bebe-u-stomaku-od-zaceca-do-rodenja/>, 20. 08. 2015.

Илустрација бр. 4 Галаксија; шкољка наutilus⁹

Илустрација бр. 5 Биљка у облику спирале¹⁰

Илустрација бр. 6 Паукова мрежа¹¹

Савремена наука показала нам је најситнију структуру нашег тела. Молекул ДНК је двострука спирала, ланац нуклеотида који садржи генску информацију. И ту смо поново открили спиралу која се прогресивно развија у мери златног пресека. Прогресивни развој „златне” спирале која почива на односу златног пресека, најбоље је показао чувени

9 Преузето са: <http://www.samwoolfe.com/2014/05/spirals-everywhere.html>, 20. 08. 2015.

10 Преузето са: <http://s654.photobucket.com/user/kris789/media/random/spiral.jpg.html>, 20. 08. 2015.

11 Преузето са: <https://mindfulbalance.files.wordpress.com/2011/08/web3.jpg>, 20. 08. 2015.

Фибоначијев¹² низ, који је, са малим одступањем, најближи правој природној спирали.

Наука са великим поуздањем тврди да су у природи могући само они системи који су утемељени у најбољој симетрији, пропорцији и складу, и да сви они исходе из „златног пресека”. Чини се да златни пресек одражава „божанску геометрију” саме Васељене. Природа око нас, као и наше тело, носе склад и лепоту дубоке унутрашње „божанске геометрије”. Неодољива привлачност природних лепота које плене својом дубоком, једноставном и свеprisутном тајном, истовремено уносе немир и испуњавају миром, отварају нас за чудесно осећање да смо и ми њен нераскидиви део, али и да смо „нешто друго” од ње. Потреба да се окружимо лепим стварима, људима, предметима, емоцијама, мислима, па чак и да сами стварамо оно што је лепо, упућује на то да смо кроз „небески налог” – златни пресек, на необичан начин повезани са стваралачким силама Васељене.

1.2 Спирални образац у кинеском концепту универзума и времена

Спирални образац је везивна нит која спаја човека са Небом и Земљом. Човек (као и све друго) у себи ћути тамно/пријемчиво (*jun*, *yin* 阴), а чува светло/стваралачко (*janг*, *yang* 阳), као потку свог постојања. Кроз „космички дах подрхтавајућег излажења/изливајућег потресања (*chong*/冲气)” сабира се њихово пулсирање које све што је обухваћено тим чином отвара према свету.¹³ Тај својеврстан вртлог, исконско гibaње, спирално одмотавање и намотавање, одговорни су за појаву свих ствари. Кинези су веровали да се ништа не може „јавити” ако није надахнуто „космичким дахом” (*ћи*, *qi*/气) и тако „оживотворено”. „Дисање” спиралног обрасца се манифестује кроз *ћи*.

Илустрација бр. 7 Пиктографске форме карактера *ћи*

12 Леонардо Фибоначи (Leonardo Fibonacci 1170?-1250), италијански математичар из дванаестог века. Познат је по томе што је раширио употребу арапских бројева у математици. Низ бројева који је по њему добио име започиње нулом, наставља се бројем 1, а сваки идући број низа је збир двају претходних бројева. Фибоначијев низ изгледа овако: 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144... Он у себи садржи правило златног пресека.

13 Пушић, Р. (2003) *Лао Ц*, Београд: Плато, стр. 38-39.

Слика три линије поређане једна испод друге, где је друга у низу нешто краћа, неодољиво подсећа на карактер којим се исписује број три (*san/三*), али и на симболично обележавање триграма *qian/乾* (☰, симбол за небеско и космичко) древне књиге *Мена (Yi 易)*. У ствари, то је био цртеж ваздушастог трага, флуидног кретања које делује у свим битним правцима: ка горе – космичко, божанско, небеско; ка средишту – темељна почела, суштаство бића, есенцијални принципи постојања, и ка доле – природно, људско, земаљско. Ова уређена *тројка* је у раздобљу Пролећа и Јесени (770 – 475 г. п. н. е.) изменила своју форму тако што је уместо равних линија, на самом почетку њихових исписа, додато усмерење ка горе (космичко), док је трећа линија у низу добила, поред тог усмерења ка горе, и дужи испуст ка доле (земаљско). На овај начин се, графички, сугерисала улога везивне нити коју су космички дах, вртложна енергија, спирална енергија, у целости остваривали у микро и макро свету по спиралном обрасцу. Са друге стране, обрис спиралне линије која везује небеско и земаљско, божанско и људско, делимично, открива природу кретања овог космичког енергетског даха, који кружи Васељеном. Најранија представа Кинеза о времену је била тесно везана за тзв. „небеско време” (*tian shi 天时*). Кретања небеских тела (Сунца и Месеца), четири годишња доба, ноћ и дан, као изрази „обртања” временских циклуса, обавезују на „праћење и послушкивање” временских ритмова и енергетских пулсирања. Небеско време носи јако важне „вести”, „поруке” (*xiaoxi 消息*). *Класична књига Мена* у основи почива на принципу који налаже људима да се „ускладе са током времена” (*yu shi xie xing 与时偕行*), „следе налоге Небеса и прате наговештаје времена” (*shun tian ying shi 顺天应时*). Промене које спирални образац васељенског пулсирања износи у свет носе „срећна” или „несрећна” знамења. Време као енергетски пакет захтева да се одређене ствари „на време ураде” (*jishi 及时*), да се „чини у складу с временом” (*shifa 时发*) и да се „у времену дође до суште тачке” (*shizhong 时中*). Несрећа, невоља, лоше околности, долазе када се „наруши временски ток” (*wei shi 违时*) и „изгуби временски ритам” (*shi shijie 失时节*). Све што је доспело у неко постојање је „обухваћено” спирално космичком енергијом и њоме се „храни”. Највероватније из тог разлога је на пиктографу карактера *hu*, у окриљу испуста треће линије, дописан пиктограф за „пиринач” (*mi 米*). Космички енергетски вртложни дах, као потка бића, храни, сабира, окупља и у животу/постојању одржава сва бића.¹⁴

14 Пушић, Р. (2003) *Празне руке*, Београд: Плато, стр. 58-59.

Илустрација бр. 8

У даоистичком спису *О белом тигру*, на једном месту стоји:

Почетак је од Неба/космоса; прво се јавио први излазак (taichu/太初), а онда први почетак (taishi/太始), затим су се формирали облици (xing/形) и утиснули белези (zhaol/兆); и то је оно што се назива исконска једноставност (taisu/太素).¹⁵

„Исконска једно-ставност” на тешко разумљив начин обједињује „исконски ћи”, „први излазак”, „први почетак” и „облике и белеге”. Ту се граничне линије још нису исписале, па се мешају светови материје и духа, тела и душе, великог и малог, видљивог и невидљивог, светла и таме, далеког и блиског. Објашњење које најчешће иде за горе наведену мисао показује да се „исконско” ћи узима као прво почело из кога је настало све; да се „први излазак”, „први почетак” и „исконска једноставност” сажето називају „три космичка даха” који су темељ сваке креације, стварања, обликовања, појаве. За нас је занимљиво да се у оквиру „исконске једноставности”, као најизворнијег јављања бића, наводе облици и белези.¹⁶ Управо је тај најизворнији облик, белег свеколиког стварања, спирални образац или спирални облик енергетског поигравања. Први излазак, први почетак, облици и белези, чине тријаду која се сабрала у „магичну слику”. Њена магија се састоји у томе да она не само да открива и изражава, већ ствара и остварује. Она је Време-енергија које тече непротичући, она је „вечно сада” које је истовремено и све што је прошло и све што ће доћи. Време као неухватљив¹⁷ образац постојања. Оно је нигде и свуда. Оно је ништа и

15 白虎通德论 - 卷八 - 天地：始起之天，始起先有太初，后有太始，形兆既成，名曰太素 <http://ctext.org/bai-hu-tong/tian-di/zhs>, 26.08.2015. Превод аутора текста.

16 Исто, стр. 68.

17 Ернст Мулдашев (Ернст Рифгатович Мулдашев) у својој књизи *У потрази за градом богова*, на једном месту истиче да према наводима двојице руских научника, П. П. Гарјаева (П.П. Гаряев) и Г. Г. Третишњија (Тертышный Г.Г), генетски апарат организма носи само 10% информација организма, а да осталих 90% отпада на биопоље и очигледно на унутархелијску и ванхелијску воду. Информација, коју је Творац или Васеленска сила уградио у човека, налази се у његова три саставна дела: генима, води и биопољу. Мулдашев поставља питање шта је то што повезује те разнородне изворе информација? Долази до закључка да је то Време, које као најсиловитија енергија обједињује све три

све. Човек се нашао у његовој власти оног трена када је закорачио у свет. Укљештен између два бескраја: прошлости и будућности, он је пригрлио малу, крхку, дрхтаву, неугледну садашњост, која пре подсећа на границу, илузију, измаштани предео, слику, него на нешто стварно. Колико год се упињали да је заоденемо у смисао, садашњост постоји само као намера или у најбољем случају као успомена. „Лудило” тренутка састоји се у томе што само што га изговорим њега више нема. Ту почиње његова „чаролија”. Ово „сада” у којем једино могу да будем, не може да има ни своју прошлост ни своју будућност, оно је „вечно сада” коме припадам иако сам некада био иако ће ме тек бити. Да ли то онда значи да се време, као енергетски феномен, поиграва са мном, да ме заводи пружајући ми привид да се зауставило, да је прошло, па га више нема, да га још нема и да ће тек доћи? У ствари, оно је увек ту, моћно, магично, невидљиво. Протицање и мировање њега не дотичу. Време је несхватљиво, непојмљиво, неупоредиво. Ово искушавање временске енергетске игре, јако подсећа на постојање тзв. „ванчулне перцепције” којом се објашњава постојање посебне способности човека – телепатије. То спада у домен посебних „моћи” којима започиње сваки почетак, а који Џуанг Ци описује као континуирано враћање у средиште оне тачке из које је рођено све што је постало.

Први почетак започео је са празним (wu 無), без пуног (you 有) и без имена (ming 名). Подизањем једног (yi 一), јавило се Једно али без облика (xing 形) (који би га на било који начин представило свету). Када су бића (wu 物) то у себе примила, родила (sheng 生) су се (и тако представила свету), то смо назвали (њихова): моћ (de 德). Безоблично је (у себи) већ имало поделу (на исконска почела јин и јанг), али се упркос томе у хаотичном космосу кретало, то смо назвали: наговор (ting 命) (космоса). Витлајући космосом (његов дах) родила су се (сва) бића; како су се формирала тако су добијала (своју) шару (li 理) (по којој су се међусобно разликовала), то смо назвали: уобличење (xing 形). Уобличено и телесним садржајем испуњено (ti 体) прожето је духом (shen 神) и свако га биће у себи као (сопствени) смисао (своје посебности) носи, и то смо назвали: природа бића (xing 性). Култивисање природе бића враћа назад у моћ (de 德), а она је исто што и почетак (chu 初)...¹⁸

Џуанг Ци

информационе структуре живог организма. Видети у књизи: Мулдашев, Е. (2009) *У потрази за градом богова*, Београд, стр. 430.

18 陈鼓应, (1985) 庄子今注今译, 309 页, 北京: 中华书局

Чини се да не постоји објективна стварност, а ми нисмо, нити ћемо икада бити у могућности да посматрамо само физички свет. Ми смо саучесници, сапутници, сапатници, делиоци свих манифестација у том свету. Сваки прилазак дубоком смислу постојања нешто је што пре личи на искушавање него на искуство. То је процес који започиње потребом, жељом, чежњом, намером, хтењем, и који се никада не завршава. У томе лежи проблем зашто ова врста „спознаје” света не рачуна са комуникацијом, већ искључиво са „ступањем у заједништво”. Комуникација тече од главе до главе, она је мајка искуства; љубав иде од срца до срца, она је исходште саприпадности – заједништва. Комуникација је информација, добијају се речи које се мање-више усвајају, разумеју и схватају. Међутим, речи заводе, упућују на погрешну страну, оне тешко приступају есенцијалном делу бића. А усмереност ка есенцијалном делу бића јесте посебна врста односа где се две тачке дотакну, привуку и помешају у једно, то је по свему љубавни однос. Спирала је љубав! Уплиће тако да се између бића, догађаја и феномена, ствара „вртложна тачка” која чини да унутарње двојење постане неприметно, да све урони у „безвремено” стање. То својеврсно стапање са извором бића, то подавање једној животној енергији која вибрира и испуњава све, учинили су да је све Једно. А ту где је све Једно, све је у свему. То јесте и основна претпоставка древне кинеске *Класичне књиге мена*. Свака линија *gua*/卦, види свет као знамење: казује нешто друго, дубље, унутарње, скривено, тајновито.

1.3 Класична књига мена и ДНК

Класична књига мена и ДНК користе основни сет космичких образаца, или „универзални код”, да изграде своје форме и функције. То су обрасци, шаре, као скуп отисака или упутстава да се „копира” нешто „чега одувек има”. Стим што је ово „космичко копирање” далеко од „имитирања” било које врсте, оно је најкреативнији чин за који су бића способна. Ови обрасци могу да се мапирају „моделима”, „архетипским прасликама”, и омогућавају нам да створимо аналогije и метафоре помоћу симбола, слова и бројева. Да би то некако постало схватљиво човековом уму, да би се дошло до неког смисла, „измислили” су се објекти, створиле идеје, креирали светови...

Хексаграми¹⁹ такође прате горе поменути образац. Овај образац почиње са две линије, једна прекинута (*јин*) и једна

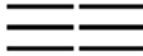
¹⁹ За разумевање како структуре, тако и функције хексаграма, неопходно је имати бар елементарно познавање кинеских концепата времена, промене и енергије. Пет еволутивних фаза или „пет стадијума промене” као

непрекинута (*јанг*). Он у себи садржи принципе промена, који прате универзални код. Хексаграм се може описати и као скуп три диграма у једној од четири могуће комбинације. Бинарни код аминокиселине се да изразити у хексаграму тако што се свака бинарна јединица преведе у *јанг*, а бинарна нула у *јин*. Тако се овај хексаграм , ако се чита одоздо на горе, може приказати и као 01 01 01. Небо и Земља, светло и тама, суво и влажно, топло и хладно, итд.

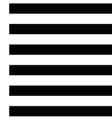
Илустрација бр. 9

Следећи правце Небо/космос, човек/друштво, Земља/природа, комбинују се три линије, и тако добијамо триграм. Ово је триграм *кун/坤* — Земља.

Илустрација бр. 10

Комбиновањем два триграма у један комплет, добија се хексаграм. Структурално, он се онда дели на један доњи и један горњи триграм, у комбинацији од 8 могућих. Ово је хексаграм број 1, *ћијен/乾* — Небо.

Илустрација бр. 11

У оквиру коментара и објашњења *Класичне књиге мена*, уобичајено је да се полази од принципа „Небеса/космос и човек су преплетени у Једно” (*tian ren he yi* 天人合一), тако да је сваки од осам триграма, на неки начин, „слика”, „информација”, „образац”, везе по оси космос – човек. Позиција сваке линије у триграму представља неки аспект наше природе. Линије на врху одговарају Небу/космосу и тичу се наше духовне енергије и/или менталног стања. Средње линије се односе на наше емотивно и/или психолошко стање, као и светове људи, културе и политике, док линије на дну одговарају Земљи и везују се за крајње личне ствари, као што су богатство и здравље.²⁰

везивна нит увезују макро и микрокосмос. Све је преплетено и све је у непрекидним менама, које, ако се дешавају по природном следу, воде ка избалансираном протоку у променама – хармонији.

20 朱伯崑 (1988), *易学哲学史*, 北京: 北京大学出版社 黄寿祺, 张善文 (1987), *周易研究论文集*, 北京: 北京师范大学出版社

		Top								
TRIGRAM		Ch'ien Heaven	Chen Thunder	K'an Water	Ken Mtn	K'un Earth	Sun Wood	Li Sun	Tui Marsh	
B o t t o m	Ch'ien heaven	☰	01	34	05	26	11	09	14	43
	Chen thunder	☳	25	51	03	27	24	42	21	17
	K'an water	☵	06	40	29	04	07	59	64	47
	Ken mtn	☶	33	62	39	52	15	53	56	31
	K'un earth	☷	12	16	08	23	02	20	35	45
	Sun wood	☴	44	32	48	18	46	57	50	28
	Li sun	☲	13	55	63	22	36	37	30	49
	Tui marsh	☱	10	54	60	41	19	61	38	58

Илустрација бр. 12 Триграми²¹

Сваки од 8 триграма има свог парњака, тако да је $8 \times 8 = 64$, што чини пуни комплет *Класичне књиге мена*, која се, дакле, састоји од 64 хексаграма. Четири нуклеотида су груписани у 64 могуће комбинације; *Класична књига мена* са својих 64 хексаграма, даје 64 могуће комбинације. У њиховој основи је принцип дуалних почела, између којих се „спирално намотавају и одмотавају” две космичке силе, стваралачка/активна и пријемчива/пасивна, где је триграм *ћијен* – Небо/космос: *јанг*, креативна енергија, отац, милосрђе, достојанство, здравље, више сопство, оригиналност, истрајност, снага, просперитет, заштита, моћ/врлина; а триграм *кун* – Земља/природа: *јин*, пријемчива енергија, мајка, поузданост, оданост, плодност, отменост, љубазност, зрелост, пасивност, безбедност, рањивост.²²

Са друге стране, протеински текст је написан алфабетом од 20 слова (аминокиселина), а текст ДНК (или РНК) алфабетом од 4 слова (нуклеотида). Елементарна комбинаторика показује да број нуклеотида који кодирају један аминокиселински остатак не може бити мањи од 3; број варијација од 2 нуклеотида са понављањем од укупно 4 нуклеотида је 4 на квадрат = $16 < 20$ (аминокиселина), док је број варијација од 3 нуклеотида са понављањем од укупно 4 нуклеотида једнак 4 на куб = $64 > 20$ (аминокиселина). Пошто је $64 > 20$, значи генетски код је дегенерисан. Научници су успели да дешифрирају кореспонденцију 64 кодона (нуклеотидна триплета) и 20 аминокиселина.²³

21 Преузето са: <https://dreamcatcherscommunity.wordpress.com/2011/07/06/the-i-ching-and-human-dna/>, 20. 08. 2015.

22 王立文, 簡婉, 易經的科學面向與對人生修鍊的啟示, 22.08.2015 <http://enlight.lib.ntu.edu.tw/Fulltext/jr-mag/mag372841.pdf> 梁燕城, 易經的「神無方」與神學之「奧秘」理念 22.08.2015, <http://crrs.org/wp-content/uploads/2012/08/44201263130PM.pdf>.

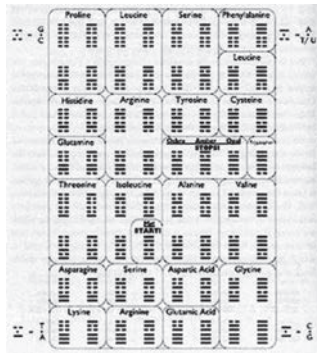
23 Basu, B. (2003) *The DNA Saga*, The New Delhi. Calladine, C. R., Drew, H. R., Luisi, B. F. and Travers, A. A. (2004) *Understanding DNA: The Molecule*

И ДНК и *Класична књига мена* садрже веома специфичне и применљиве информације. ДНК садржи генетски материјал и процесе по којима се стварају биолошка, физичка тела и то не само људи, већ свега што носи животну силу (све у Једном, Једно у свему, све у свему). *Класична књига мена* садржи филозофске и психолошке процесе на основу којих се формирају промене и прелазна стања људског ума и духа по принципу „Небеса/космос и човек су преплетени у Једно”. Све телесне ћелије датог вишећелијског организма садрже један те исти скуп гена, идентичан полазном геному зигота (оплођене јајне ћелије). На површини бескрајно сложене структуре, у основи једноставни принципи; комплексни обрасци утемељени су у прилично једноставном процесу. За ДНК важи да се 64 генетске речи (кодони) могу поређати тако да чине један круг у којем се свака следећа реч од претходне разликује тачно за једно слово. За генетски код важе два кључна принципа: принцип минимума промене и принцип континуитета.

И ДНК и *Класична књига мена* комуницирају бинарним компјутерским језиком. Јединица информација садржи једноставан избор између два супротна али комплементарна броја: нула или један, да или не, одсуство или присуство. Ако *јин* представимо са 0 а *јанг* са 1, имамо следеће комбинације 00, 01, 10, 11, а то је усклађено са комбинацијама аденина (А), тимина (Т), гуанина (Г) и цитозина (Ц). Није тешко закључити да ДНК и кинеска *Класична књига мена* користе исто „писмо” и да говоре исти „језиком”. То је уочио и лекар Мартин Шенбергер (Martin Schönberger)²⁴, који је у својој чувеној студији *Ји Ђинг и генетски код*, открио да су два Кодона и два хексаграма, истоветни по својој функционалној снази. Један који садржи генетско-хемијску поруку „заустави се” исте је нумеричке структуре као и Хексаграм 63, након завршетка; док је други Кодон, који садржи генетско-хемијску поруку „иди” на генетском нивоу, исте нумеричке структуре као хексаграм 64, пре завршетка. Ови Кодони у ДНК и ови хексаграми (63 и 64) у *Класичној књизи мена*, несумњиво служе истој сврси.

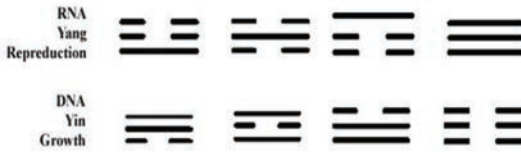
and How It Works; 20. 08. 2015: <http://www.fmf.unilj.si/~podgornik/download/Calladine.pdf>

²⁴ Неколико година (1969. године) пре њега је чувени молекуларни биолог Гинтер Стент (Gunther S. Stent) објавио књигу *The coming of the golden age* у којој је анализирао аналогije и везе између генетског кода и *Јуђинга*.

Илустрација бр. 13 Веза хексаграма и ДНК²⁵

ДНК је „космички образац” који говори ћелијама како да направе протеине, док је РНК обрнута ДНК и спроводи инструкције ДНК-а за производњу протеина. То одговара *јину* који „складишти“ и „чува” космичке информације, па их онда „предаје“ или „доставља” *јангу*, и *јангу* који их „обрађује” и „користи” да би путем подстицаја изазивао промене.

Илустрација бр. 14

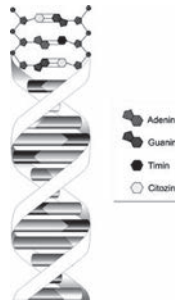
Илустрација бр. 15 Митска божанства Нива и Фуси²⁶

Испитујући ембрионе раних кичмењака научници су дошли до спознаје да се њихове ћелије нису случајно нашле заједно, да су оне распоређене у спирални образац, који се састоји од две увојите спирале које су смештене једна поред

²⁵ Преузето са: <https://taobabe.wordpress.com/dna-and-the-i-ching-the-connection/> 20. 08. 2015.

²⁶ Преузето са: https://en.wikipedia.org/wiki/Fuxi#/media/File:Anonymous-Fuxi_and_N%C3%BCwa.jpg, 20. 08. 2015.

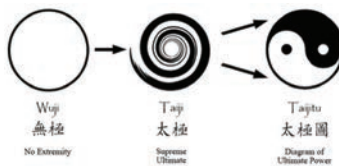
друге. Тај образац делује као нека врста предодређеног мозаика будуће животиње. Као нека врста „исходишне тачке” из које извиру све друге „шаре“ бића. Тај спирални образац је кључ који отвара бројна врата природе и света.

Илустрација бр. 16 ДНК²⁷

Другим речима, свако јављање бића подразумева да је оно, на неки начин, већ у себи било. Дакле, оно што сада јесте већ је било, а оно што ће бити већ јесте. Тиме се парадокс феноменалног света доводи до ивице рационалног оправдања. Ова крајња тачка сусретања онога што је било, што јесте и што ће бити, у једном периоду кинеске културне историје се именовала као *таиђу* 太極 – најдаље, коначно, потпуно заокружено, целовито, апсолутно, итд. Ући у поље крајњег спокоја (Кинези су ово стање називали *таипинг* 太平 – највећи мир, склад, хармонија), значило је стећи знања и вештине уласка у *таиђу*.

Две спирале, два супротна правца истовремено спојена у својој исходишној тачки, јасно асоцирају на двојаки ток космичке енергије односно окретање света виђено с једног и другог пола. *Јанг* је мушко начело усмерено ка спољашњем свету, док је *јин* женско начело које је усредсређено ка унутрашњем. Дан не може без ноћи, светлост не може без таме, топло не може без хладног, хладно не може без топлог, небо не може без земље, земља не може без неба, итд. Другим речима, на нашој планети се у сваком моменту одвијају два сасвим супротна процеса, две наизглед неспојиве силе природе које се надопуњују, преплићу и обликују све.

Илустрација бр. 17 Развој *таиђу* мапе²⁸

27 Преузето са: <http://www.periodni.com/gallery/dnk.png>, 20. 08. 2015.

28 Преузето са: <http://thedaofdragonball.com/wp-content/uploads/2013/04/wuji-becomes-taiji.jpg>, 20. 08. 2015.

Не чуди онда што се често може чути да двострука спирала заправо осликава такозвани плес живота. У њој видимо буђење енергије као и природне циклусе попут светла и таме, рођења и смрти, стварања и уништења. Тачка у којој се нешто завршава је тачка у којој нешто почиње, и обрнуто. И најважније од свега – сви смо ми, на неки начин, створени од спирала. Оне нас уплићу у „плетиво живота” и везују нас за „есенцијалне тачке” постојања. Ово пластично приказују све шаманске традиције.²⁹ С обзиром да се енергија у свемиру креће у спиралама, слика је јасна: једна огромна спирала витла од неба према земљи, а друга се исто тако уздиже од земље према небу; оне се тако преклапају и прожимају да се заправо мешају у нешто што јако подсећа на ДНК. Двострука спирала ДНК у телу сваког појединца није ништа друго до микрокосмички одраз целог Живота (макрокосмоса). Она је физички доказ да космичко (божанско, небеско) прожима сваког човека. Сваки атом тела носи комплетну свест, односно све информације о свему. Занимљиво је да су научници открили да велики део наших гена „спава”. Претпоставља се да су у њима садржане важне информације о човековим космичким везама и његовим потенцијалним могућностима.³⁰

2. Спирални образац у дисању и вештинама борења

2.1 Спирала и дисање

Као духовна и материјална бића, као светлосна и енергетска бића, своје корене имамо у космичком спиралном енергетском пољу бесконачне разноликости. Свако од нас није ништа друго до „кап”, „талас”, „звук”, „мелодија” у овом пулсирајућем мору енергија Универзума.

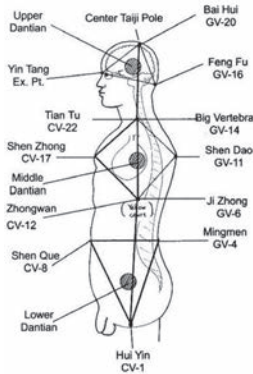
Слика тела испреплетена енергетским путевима може се и овако представити:

²⁹ Овде се превасходно мисли на индијску, кинеску, латиноамеричку, аборицинску, итд. традицију. Када оне говоре о стварању, приказују га кроз слику змије, големе увијене космичке змије, или змијоликог пара, који се уплиће попут ДНК спиралног ланца. Они спирално уплитање виде као исходишну тачку света.

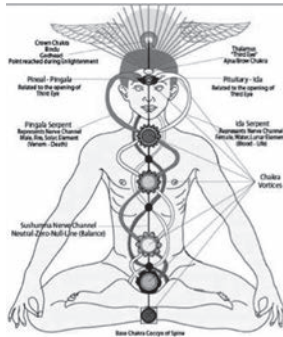
³⁰ На човеку је да пронађе начине да „пробуди” успаване гене и тако поврати своје заборављене и занемарене моћи, вештине и знања. Открићем генома (укупан број гена у једној хелији), тродимензионална двојна спирала препознала се као образац „вечног”.

Илустрација бр. 18 Спирални енергетски процес стварања³¹

Илустрација бр. 19 Кинеска мапа три дантијена и главне тачке на том путу³²

Илустрација бр. 20 Систем индијских чакри и мапа протока енергије³³

Готово да и није било старе цивилизације (Кина, Индија, Египат, Израел, Грчка, итд.) која није знала за свеprisутну космичку спиралну енергију која прожима све. У Кини се она звала *џи*, у Индији *прана*, у Грчкој *пнеума*, у Египту *анкх*, у Полинезији *мана*, итд.

31 Преузето са: <http://www.lotusneigong.org/wp-content/uploads/2015/02/Creation.jpg>, 20. 08. 2015.

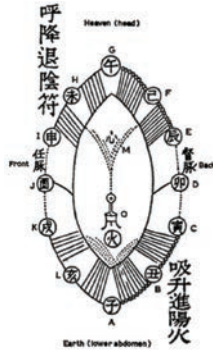
32 Преузето са: <http://lieske.com/channels.htm>, 20. 08. 2015.

33 Преузето са: <https://gnosiscartagena.files.wordpress.com/2013/05/6.png>, 20. 08. 2015.

Енергетске вибрације иду из унутарње есенције *јуанћи* (*уиан қи* 元气) – „исходишне тачке енергије” ка „пољима живота”, где се „исконско” *ћи* манифестује кроз бесконачне облике макро и микро света. По законима „златне спирале” *ћи* прожима све. Његове вибрације, таласи, тонови, боје, струјни токови, од кључног су значаја за организацију и функционисање тела. Познато је да се у нашем телу преноси енергије одвијају у два главна канала. Први је „функционалан” или *јин* канал. Почиње између тестиса/вагине и чмара у тачки која се зове *хујин* (*huiyin* 会阴, међица; перинеум). Пење се уз предњи део тела поред пениса/вагине, стомачних органа, срца и грла и завршава се на врху језика.

Други канал се назива „владарски” или *јанг* канал и почиње на истом месту. Тече из *перинеума* нагоре у репну кост и уз кичму иде до мозга, а затим се спушта до непца у устима. Језик, додиром на непца одмах иза зуба, спаја ова два „енергетска кола”, чиме омогућава кружење спиралне енергије у телу. Ово је, на најједноставнији начин, описана тзв. „микросмичка орбита”. Ако би издвојили неколико важних акупунктурних тачака, које повезују струјање наших енергија, то би биле: тачка *хујин* (перинеум) као почетна тачка енергетске стазе; она повезује највишу тачку на темену главе *баихуи* (*baihui* 百会) са најнижом тачком на табану *јунгхуен* (*yongquan* 涌泉). Из темена (тачка *баихуи*) се енергетска моћ Неба увлачи у тело, а табани (тачка *јунгхуен*) упијају енергетску моћ Земље. На тај начин тачка *хујин* (перинеум) јесте средишња тачка између темена и табана, која је и центар енергетског преноса у нашем телу. Из ње почиње да се „одмотава” троспирална енергетска матрица унутар тела, која се потом развија у мозгу, срцу и стомаку. То су поља у којима се уплићу и расплићу физичке, душевне и духовне енергије.

Што смо спокојнији и уравнотеженији, трошимо мање космичке енергије. Стога је основни циљ правилног дисања доћи до складног кружења спиралне енергије, које спречава њено бесмислено расипање. Дисање као најосновнија функција тела може бити контролисано. Али да би се овладало умећем дисања, морају се упознати путеви којима спирална енергија „кружи телом”. Ефикасно дисање утиче на цео телесно-душевно-духовни систем. Када се контролише дах и *ћи* (прана, пнеума, мана, итд.), контролишу се емоције и ум. Танани енергетски канали у телу (меридијани, надије) правилним дисањем се чисте и пуне новом космичком енергијом, која је лековита и која нас доводи у близину „таиђија”. Закони енергетског кретања ове виталне силе су спирални.

Илустрација бр. 21 Микрокосмичка орбита³⁴

У Кини се ниједан сегмент материјалног и духовног света не може посматрати издвојено од кључних описа тог „енергетског поља живота“. Карактери као: *dao* 道, *hu* 气, *jin* 阴 и *yang* 阳, *tao* 太, *ju* 卦, *ba* 卦, *ju* 易, *wu* 五行 итд., само су различита именована и описи истог. Филозофија, као пут ка откривању смисла живота, неодвојива је од вештина дисања, борења и уметничког креативног заноса.

2.2 Спирала и вештине борења

Индивидуална и ограничена перцепција лепоте и истине постојања, често је недовољна да обухвати све манифестације спирално пулсирајуће енергетске ризнице која се јавља у бескрајним облицима. Кинези су веровали да космичке енергетске струје теку спирално, да праве „петље“ и „чворове“ у телу, и да се примарно сабирају у две врсте енергија, које човек треба да препозна и доведе у склад. Као практична вежба хармонизовања енергија тела (што је неминовно водило ка спокојном духу) настале су бројне вежбе дисања (касније назване „вештине вођења“ *hu* 气), даоистичке алхемијске технике, неколико врста *tao* 太 (међу којима је доминантан *tao* 太 породице Чен) и низ борилачких вештина (међу којима се истиче вештина *ba* 卦). Прва врста енергија се може описати као интегративна и мишићна (креће се у близини костију и тера мишиће да раде), иде од периферије ка есенцијалном језгру тела и утиче на нас да се осетимо јаким и снажним; друга врста енергија је ширећа, иде из есенцијалног језгра тела ка периферији, и чини да се осећамо опуштено, слободно, еластично и спокојно. Хармонизовање протока енергија кроз кључне акупунктурне тачке, телесну и духовну структуру води ка: равнотежи, саборности и интеграцији *hu* 气. Кључна места (тачке) на телу и у телу где се сусрећу ове две врсте енергија, везују се за тзв.

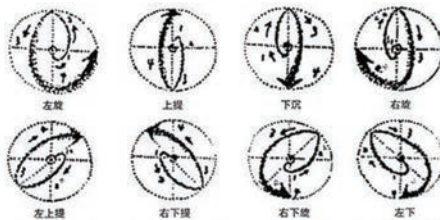
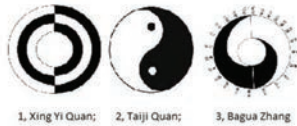
³⁴ Преузето са: <http://thestandingpost.tumblr.com/post/355543596/howtomeditateforhealthmartialarts>, 20. 08. 2015.

„енергетско језгро”. Поједине форме, позе, и ставови бори-
лачких вештина могу изгледати статично и непокретно, али
у њима се подразумева динамично пулсирање енергија које
су потпуно везане за тзв. „есенцијалне тачке”.

Илустрација бр. 22 Положај руку у борилачкој
вештини *таиџиуен*³⁵

Спирале енергетских поља раде примарно на хоризонталној
оси промовишући здравље зглобова кроз одговарајуће енер-
гетско поравнање, које се заузимањем одговарајућих поло-
жаја тела отвара и шири. Кружни, спирални покрети, обрћу
се око кључних места – „петљи тела” – и уплићу проток ра-
зних енергија (понекад се оне подудару са акупунктурним
тачкама, а понекад не). Ове „петље” су кључне тачке за по-
кретања тела по вертикалној оси, водећи рачуна о складном
обртању зглобова и кичме.

Илустрација бр. 23 Графички приказ спиралног окретања
три *дантијена* при покретима *багуа*³⁶

Таиџи и *багуа*, као најзанимљивији „сплет” вештина борења
у Кини, указују на концепт *џија* који превазилази разлику
између материје и енергије. „Енергетско језгро”, „есенци-
јалне тачке”, „петље тела”, уводе нас у унутрашњу струк-
туру канала или меридијана који тело попут везивних нити
увезују у целину по површини и дубини, лево и десно, по

35 Преузето са: http://www.chiflow.com/html/Taijiquan_Chen2.htm, 20. 08. 2015.

36 Преузето са: <http://the-standing-post.tumblr.com/post/355543596/howtoeditateforhealthmartialarts>, 20. 08. 2015.

оси два космичка почела *јина* и *јанга* (*zangfu* 脏腑, унутрашњи органи) и пет еволутивних кретања (*вусинг*, *wuxing* 五行). Управо ова мрежа канала омогућава физиолошку интеграцију и размену уз циркулацију *ћија* и других супстанци. Кинеска слика света говори о три „блага” тела, то су *ћи* (*qi* 气, извор свих енергија), *ћинг* (*jing* 精, есенција као танани концентрат *ћија*) и *шен* (*shen* 神, дух; божанско). Њихови физиолошки супстрати су: земаљско *ћи* и есенције у виду течности (семе, крв, зној, пљувачка, вагинална течност, итд.). Свака вештина борења је успостављала равнотежу ова три „блага” тела у складу са спиралним обрасцем енергетског обртања. Здравље тела зависи од унутрашњег преношења базичних физиолошких супстанци као што су *ћи*, крв, течности и есенција и њиховог уређеног кретања и дистрибуције кроз тело. Није претерано рећи да је унутарња представа тела у Кини потекла од древне вештине „неговања животне силе” (*јангшенг* 养生), која се састојала од дисања, физичких вежби и посебног начина исхране, чији је циљ био да одржавају виталност и штите тело од лоших утицаја и болести. Дубоко се веровало да све што се дешава у нашој свести утиче на дисање и на наш „став” према свету, природи, људима; међутим, увежбано дисање и телесне вештине на исти начин утичу на развој и усмеравање свести. Та спрега дисања, покрета, свести, света, природе и људи, изаткана од нити које је произвео енергетски „спирални образац”, описала се једноставно као „човек и небеса су (преплетени) Једно” (*tian ren he yi* 天人合一).

Онај ко овлада спиралним путевима енергетског поигравања, учинио је пуно на: „оплемењивању” тела, ума и душе; повећању енергетских капацитета, чиме се битно побољшавају варење, перцепција, памћење и виталност. Менталне и емоционалне енергије се стапају са космичком спиралном енергијом и несметано теку у свим правцима. Даоисти верују да су нам број удаха и издаха унапред дати, да смо их добили са „пакетом” пренаталног *ћија*, и да их је потребно зналачки и полагаано трошити.

Спирални образац који је у *Класичној књизи мена* енергетско поигравање увезао са небеским временом, Васељенским вестима, информацијама, космичким путевима темељних почела, човеком и његовом судбином, нашао је своју многоструку примену готово у свим сегментима кинеске цивилизације. Лако је замислити како су моћни изрази природних феномена мотивисали људе да и они употребе спиралне шаре као најпунији израз „одгонетања космичке тајне”. Истраживање нестабилности спиралног кретања јесте један од најбољих начина за истраживање и разумевање просторно-

временског хаоса. Без лучења природе и улоге Хаоса у нашем свету, тешко је доћи по пуне спознаје о складу, реду и хармонији. У Кини је човек јако рано одређен као микрокосмос, „поље”, „место”, које се налази у средини вртлога разноликих енергија које долазе из Васељене, природних сила, других људи и хране. Спирални енергетски вртлози су без краја и без почетка. Они су повезани са „путујућом душом“, која прелази из једног циклуса у други, из једне инкарнације у другу и тако путује светом.

ЛИТЕРАТУРА:

- Basu, B. (2003) *The DNA Saga*, New Delhi: The New Delhi.
- Cook, T. A. (1914) *The Curves of Life*, London: Peter Smith Publisher.
- Мулдашев, Е. (2009) *У потрази за градом богова* Београд: *Нема-Кхеуа-Неуе*.
- Томић, Н. (2002) *Јуџинг и генетика: тајна кода*, Београд: Ергон.
- 朱伯崑 (1988) *易学哲学史*, 北京: 北京大学出版社.
- 黄寿祺, 张善文 (1987) *周易研究论文集*, 北京: 北京师范大学出版社.
- Коруга, Ђ. (1984) *Qi инжењеринг*, Београд: НИО пословна политика.
- Пушић, Р. (2003) *Лао Ц*, Београд: Плато.
- Пушић, Р. (2003) *Празне руке*, Београд: Плато.
- 王立文, 簡婉, 易經的科學面向與對人生修鍊的啟示, 22.08.2015 <http://enlight.lib.ntu.edu.tw/fulltext/jr-mag/mag372841.pdf>
- 梁燕城, 易經的「神無方」與神學之「奧秘」理念, 22.08.2015, <http://crrs.org/w/wp-content/uploads/2012/08/44201263130PM.pdf>
- 白虎通德论 - 卷八 - 天地, 26.08.2015, <http://ctext.org/bai-hu-tong/tian-di/zhs>
- Stakhov, A. and Sluchenkova, A. *A Museum Dedicated to the Concept of Harmony and the Golden Section*, 20. 08. 2015, http://trinitas.ru/rus/doc/0232/004a/Museum_Harmony_for_AT.pdf.
- Calladine, C., Drew, R. H. R., Luisi, B. F. and Travers, A. A. *Understanding DNA: The Molecule & How It Works*, 2004, 20. 08. 2015 <http://www.fmf.unilj.si/~podgornik/download/Calladine.pdf>
- Ракочевић, М. М. *Универзална свест и универзални код*, Београд, 26. 08. 2015.
- http://www.rakocevcode.rs/wp-content/uploads/2014/01/mmr_svest.

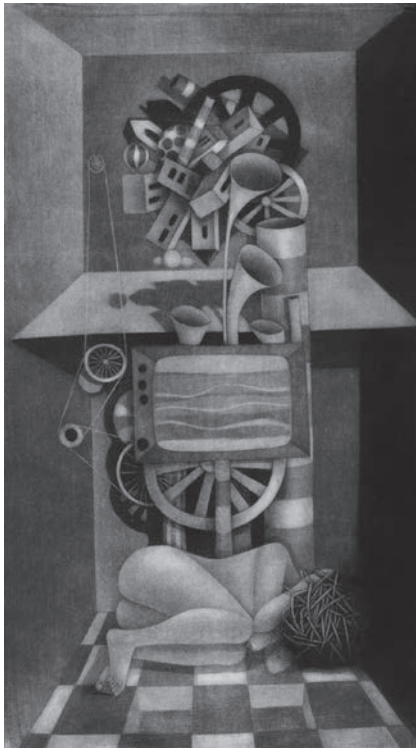
Radosav Pušić
University in Belgrade, Faculty of Philology, Belgrade

SPIRAL AS A PERPETUAL WINDING AND UNWINDING
OF THE SAME – CHINESE ANGLE

Abstract

Spiral cosmic energy is an umbilical cord that connects the man with the Earth and the Heavens. The classic Book of Change and the DNA use this basic cosmic pattern or a “universal code” to develop their forms and functions. DNA contains genetic material and processes for creation of biological, physical bodies. The classic Book of Change contains principles of philosophical and psychological processes based on which changes and transitional states of mind and spirit occur, in accordance with the principle that the “Heavens/Cosmos and Man are intertwined as One”.

Key words: *spiral, Book of Change, spiral pattern, DNA, time, body*

Снежана Петровић, *Невидљиви машинаријум*,
мецотинта, 43 x 24,5 цм, 2015. година

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет –
Одсек за социологију, Нови Сад

DOI 10.5937/kultura1548049K

УДК 316.74:2

2-18

оригиналан научни рад

СПИРАЛА РАЗВОЈА И/ИЛИ СУНОВРАТА

Сажетак: Два кључна појма којима се објашњава суштина живота су време и простор. Кретање кроз време и простор, према једном начину разумевања, улази у путању тока кружног кретања по затвореном и предвидивом систему, док, по другом, кретање има линеарну путању у отвореном и за човека непредвидивом систему. Компромис између те две екстремне позиције разумевања развоја јесте симбол спирале који покушава да отвори затворен систем, да га враћа делимично на исто, али да, ипак, води у правцу развоја и кретања ка новим формама. Тако би круг, спирала и полуправа, били симболи разумевања кретања у времену које има свој почетак. У овом раду представљен је проблем развоја кроз симболику спирале. У контексту монотеистичких религија почетак је представљен стварањем света и одбројавањем дана. Спирала је успостављена у времену циклусом седмице. Друга порука Старога завета потиче од приче о паду у грех од када се, познањем добра и зла, спирала развоја одвија у два правца, у правцу живота и у правцу смрти, а поприште борбе је и Земља и биће.

Кључне речи: Библија, живот, спирала, време, простор, развој, религија

Увод¹

Стварање света, какво је представљено у Старом завету², представља темељ веровања у монотеизму, који се у

1 Рађено у оквиру пројекта „Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Републике Србије, са посебним освртом на АП Војводину”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Број пројекта је 179053.

2 Свето писмо Старога и Новог завета (1989), Београд: Британско и Инострано библијско друштво.

тумачењима раслојава на буквално, дословно, и на алегориско разумевање поруке. Стварање света има свој почетак који локализује време и простор за живот на Земљи. Простор је назван Едемским вртом, а време је отпочело Даном првим. Од неорганичне природе до органске, од Првог дана до Дана шестог, завршено је стварање, стварањем мушкарца и жене. Датост живота мушкарцу и жени значио је почетак спиралне структуре ДНК, а потом, живот се наставља у сваком индивидуалном бићу спајањем два принципа, мушког и женског.

И тако би живот имао своју спиралу кретања кроз време од почетка до вечности, бројањем дана од првог искорака у бројању седмица, да није било још једног почетка, почетка познања добра и зла. Поприште борбе налази се, како у створеном свету тако и у сваком рођеном појединцу а живот се одвија спиралом спасења или спиралом понора. Двојна спирала ДНК добила је своју паралелу у двојној спирали добра и зла које се преплићу и истовремено делују у свету и човеку.

У овом раду размишљаћемо о односу времена и простора као извора моћи за живот света и човека, користећи спиралу као модел развоја, указујући на развојне перспективе добра и зла и на реалност психолошког доживљаја времена овде и сада. Јудаизам као религија препознат је као религија времена који своју сигурност темељи у апстрактности која је пре свега вера у једног Бога створитеља, потом и избавитеља. Спирала у култури за јудаизам произлази из поруке о стварању света, из поруке обавезе светковања седмог дана као дана сећања на само стварање и поштовање Бога творца паузом у времену која одваја природно од натприродног, конкретно од апстрактног, радно време од нерадног времена.

Спирала у природи и култури

Спирала³ (грч. спира, вијуга, лат. спира) у основном значењу је завојница. У математици то би била кривуља с бескрајно много завојака. Спирала, према енциклопедијским изворима⁴ пре свега се повезује с геометријским појмом криве у равни, у дводимензионалном простору, која описује обртаје око сталне тачке удаљавајући се од ње све више. У природи такав облик се среће у распореду семенки у цветну сунцокрета, у профилу шкољке наутилуса. Ако се почетна тачка

3 Домовић, Ж., Антић, Ш. и Клаић, Н. (ед.) (2001) *Речник страних ријечи: туђице, посуђенице, изрази, кратице и фразе*, Београд: Евро, стр. 1331.

4 *Велика општа илустрована енциклопедија Ларус* (2011), стр. 2621.

такве спирале истовремено креће дуж праве која је нормална на почетну раван, добија се тродимензионална спирала, која подсећа на облик неких морских шкољки. Специјалан облик тродимензионалне спирале је хеликс који се конструише на површини цилиндра тако да тангента сваке тачке хеликса заклапа исти угао са осом цилиндра. Хеликсоидне структуре су биохемијски важне и јављају се код протеина и ДНК која у својој структури садржи генетичку информацију потребну да одреди раст и развој, метаболизам и репродукцију, што чини организам функционалним.

Спирала у култури присутна је више као украс и као симбол. Још од праисторијских времена бројна су уметничка дела и украси урађени од злата и сребра који имају облик спирале⁵ Архитектура има своје спиралне облике који вековима чине простор лепим и функционалним, пре свега у сакралној архитектури⁶. У скулптури⁷ су спирални облици пронашли своју форму, у неправилном и правилном изражају⁸. Такође проналазимо спиралне облике у дизајну врта⁹.

У дневној штампи спирала се често користи да објасни ток кретања и прогресију попут наслова: „Спирала насиља, прети ли свету нови крсташки рат“; „Опасност од спирале насиља“¹⁰. Овакви наслови указују на страхове од кретања ка злу, од губитка културе толеранције, страх од ескалације зла. У овом значењу спирала је суноврат и неконтролисано пропадање освојених вредности, а чини се да су оне с најснажнијом поруком управо у односу на религију. Сличан наслов с појачаним и световним карактером гласи: „Спирала мржње расистичког говора“.¹¹ Текст преноси говор мржње упућен од највиших политичких званичника тог времена на име и биће Срба. Само једна реченица је довољна да у тој спирали мржње укаже на суноврат зла које је пронашло своју жртву: „Рат против Срба није више само војни сукоб. То

5 <http://www.arheo-amateri.rs/2014/11/praistorijska-umetnost-oblikovanja-srebra-i-zlata-na-centralnom-balkanu/> (приступљено 11. 09. 2015).

6 <http://www.austria.info/si/dejavnosti/mesto-in-kulturne-znamenitosti/razgledna-ploscad-dachstein-welterbe-spirale> (Приступљено 11. 09. 2015).

7 http://www.seecult.org/v/galerija_umetnika/marica-radojic/analizakrsta/SpiralaSkulptura8.jpg.html (приступљено 11. 09. 2015).

8 <http://www.delo.si/znanje/izobrazevanje/kabinet-cudes-v-spiralnem-krogu-vecnosti.html> (Приступљено 11. 09. 2015).

9 <http://www.permakultura.hr/savjeti/23-kako-sagraditi-zacinski-vrt-u-obliku-spirale-puznice> (приступљено 11. 09. 2015).

10 <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/525129/SPIRALA-NASILJA-Preti-li-svetu-novi-krstaski-rat> (приступљено 11. 09. 2015).

11 <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Godisnjica-NATO-bombardovanja/Spirala-mrznje-rasistickog-govora.sr.html> (приступљено 11. 09. 2015).

је битка између добра и зла, између цивилизације и варварства” (1999)¹².

Још једна употреба спирале, која у животу жене има дво-струку поруку: поруку спречавања развоја зачетог бића и поруку чувања од трудноће и од абортуса. „Спирала спречава трудноћу онемогућавајући да се оплођено јаје усади у зид материце”¹³. Управо је овде граница и место сукоба. Питање почетка живота. Уласком у спиралу суноврата завршава се живот, изгледа да је то могуће већ на самом почетку.

Субјективизација времена

Време (лат. темпус) је фундаментални појам који се различито дефинише у науци, филозофији и религији. Време у физици означава трајање које се сматра мерљивом количином. У астрономији време је једна димензија универзума. Да би се формирала временска скала, установљавање хронологије, потребно је да се претходно дефинишу почетна тачка и константна јединица мере времена. Време је параметар који омогућава да се догађаји сукцесивно повежу, а као граматичка категорија одређено је да локализације прошлост, садашњост и будућност.

„За Бога кажемо да је *вечан*, тј. да је Његово царство ванвременско. Појам времена се не може применити на Самог Бога него само на Његову творевину. Према томе, Бог нема ни почетка ни краја, нити је одређеног старосног доба, јер би све те идеје стављале Божје постојање у временски оквир.”¹⁴

Ђуро Шушњић симболично, попут 95 теза о односу религије и науке¹⁵, где алудира на Мартина Лутера и његових 95 теза против опроштајница греха, пишући о структури религије уводи десет елемената, попут Десет заповести, који, чине религију саму (мит, ритуал, искуство, симболи, вредности, норме, свете личности, свете заједнице, свето време и свето место). Пишући о светом времену као надисторијској равни, за мото узима исказ св. Августина који на питање шта је време одговара „Ако ме нико не пита, онда знам, ако желим да то објасним неком ко ме упита, онда не знам”. Шушњић наглашава два аспекта човека, човека као телесно и као духовно биће. „Као телесна бића, ми смо робови времена и

12 <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Godisnjica-NATO-bombardovanja/Spirala-mrznje-rasistickog-govora.sr.html> (приступљено 11.09.2015).

13 <http://www.zdravljemladih.rs/index.php/features/definicije-zdravlja/42-trudnoca-i-kontracepcija/154-trudnocaikontracepcija-03>

14 Каплан, А. (2002) *Приручник јеврејске мисли*, први део, Земун: Књижев-но друштво *Писмо*, стр. 19.

15 Шушњић, Ђ. (1995) *Знати и веровати*, Београд: Чигоја штампа.

простора, јер се стално сударамо са ограничењима; као духовна бића ми смо господари времена и простора, јер овде не важе временске и просторне границе... У мислима се могу вратити у своје детињство или у детињство рода, у мислима се могу пребацити на било које место у свемиру - без отпора.”¹⁶

У *Енциклопедији православља*, пишући одредницу о времену, Ђуро Шушњић време дели на унутрашње, субјективно и психолошко, и оно спољашње, туђе и мерљиво: „Време је празан оквир који треба попунити: догађаји су оно што испуњава време, чини га ретким или густим. Постоји више врста времена. Сатно време протиче равномерно: оно има почетак и крај, а мера му је број и брзина. Ово време значи да се човек и све његове делатности усклађују са ритмом који није његов природни него вештачки, више наметнути ритам. Осећање времена нема везе с протицањем времена мереног часовником: стварне временске мере не поклапају се са доживљеним! Сва наша осећања, као што су досада, радост, страх, љубав итд. одвијају се у психолошком времену: ова осећања имају свој властити ритам којег постајемо свесни тек у поређењу са стварним следом у времену и простору.”¹⁷

Физичко време је мерљив процес за који се користе различити конструисани почеци, прекретнице, циклуси и изабрани друштвени садржаји. „Проток времена претвара могућности у чињенице, а будућност у прошлост”.¹⁸

Ђуро Шушњић¹⁹ пише да је подела времена „пре наше ере” и „после наше ере” извршена зато што је са хришћанством наступило нешто сасвим ново у односу на стари свет. Хришћанство није донело само идеју слободе насупрот судбини, идеју особе насупрот закону, идеју љубави насупрот разуму, него и идеју линеарног времена насупрот цикличном посматрању времена. Ако се време схвати кружно, идеја из антике, онда нема могућности да се говори о почетку или крају времена; ако се време схвати линеарно, онда је оправдан говор о почетку и крају времена, идеја преузета из јудаизма.

Питање континуитета времена као и повезаност јудаизма и хришћанства, чини да оно што је ново је заправо старо

16 Шушњић, Ђ. (1998а) *Религија I*, Београд: Чигоја штампа, стр. 297.

17 Шушњић, Ђ. Време – свето, у: *Енциклопедија православља*, књ. 1, уредник Калезић, Д. (2002), Београд: Савремена администрација, стр. 410.

18 Куљић, Т. Време, друштвено, у: *Социолошки речник*, уредници Мимица, А. и Богдановић, М. (2007), Београд: Завод за уџбенике, стр. 660.

19 Шушњић, Ђ. (1998) *Религија I*, Београд: Чигоја штампа, стр. 306.

јер је већ било у оквиру јудаизма. „А кад се наврши време, посла Бог сина својега јединороднога, који је рођен од жене и покорен закону”²⁰, као и Христове речи: „Не мислите да сам ја дошао да покварим закон или пророке: нијесам дошао да покварим, него да испуним”²¹.

„Хришћанска традиција полази од чина стварања, а историју поима као телеолошко кретање у есхатолошкој перспективи. Суштина ове концепције схватања времена садржана је не у пуко линеарном напретку од прошлог ка будућем, већ управо у јединству и недељивости времена у перспективи вечности”²².

На континууму времена од прошлости ка будућности, однос према том историјском времену у религијској перспективи има тежњу да од изгубљеног раја преко хаоса и спасења поново се врати у стање пре пада у грех и у простор едемског врта с дрветом живота које ће залечити све ране задобијене у долини „сена смртнога”²³. Тако време добија циклични карактер повратка на почетак, али то није исти почетак.

Сваки мит и обред који из њега следи значи повратак првотног времена и жељу да се *ово* време победи, тј. да се победи смрт. Улога мита и обреда јесте да обезбеди наду насупрот пролазности. Само сећање на митске догађаје има изглед у борби против пролазности и смрти. Ђуро Шушњић наглашава да је мит тако важан за сваки народ управо зато што говори да је народ бесмртан. У многим верским системима предвиђено је да верник има тренутке када напушта световно и улази у свето време, ово време учи људе како треба да живе. Излаз из световног времена и улаз у свето време доказује да нисмо само световна него и света бића. „Укидање просторно-временских граница јесте искорак у религиозну сферу: Бог се спушта међу људе а човек се успиње до неба.”²⁴

Простор и време као извор моћи

Три кључне речи на којима се темељи теологија Старога завета јесу Бог, простор и време. Време је почело да се рачуна одвајањем светлости од таме, „и би вече и би јутро, дан

20 Посланица Светог апостола Павла Галатима 4:4.

21 Свето јеванђеље по Матеју 5:17.

22 Самарџић, О. (2009) Хришћанско поимање времена и историје, *Социолошка луча* III, 2, стр. 88-107 и стр. 92.

23 Псалом 23:4.

24 Шушњић, Ђ. (1998) *Религија I*, Београд: Чигоја штампа, стр. 321.

први²⁵. Простор је, кондензовањем „ни из чега”, створен „у почетку”²⁶. Простор је имао своје конкретно име као што је „врт у Едему”²⁷, „земља Хананска”²⁸, „света земља”²⁹. Дакле, простор има свој временски почетак. Тако рођендан простора наставља да живи у сећању поштовањем времена када је све било готово и постављено на сцену. Шестодневни рад био је заустављен да би од петка вече до суботе вече нерад направио искорак из круга и покренуо спиралу у ново кретање.

Референтни систем простор-време у којем Творац делује одређен је даном од двадесет четири сата у коме празник почиње увече и наставља се до следеће вечери. Шест дана *Постања* обележен је фразом, с благим варијацијама у редоследу речи: „И би вече и би јутро”. Ђералд Шредер каже да је та појава била толико важна да је шест пута идентификована као проток од вечери до јутра, а порука стихова је да „у овом делићу свемира, у којем је човечанству суђено да пусти своје корене, постоји систематски проток од нерехаоса, или *вечери*, ка реду-космосу, или *јутру*.”³⁰

Новозаветни аргумент за постојање Бога гласи: „Јер сваки дом треба неко да направи, а ко је све створио оно је Бог”³¹. Драма звана живот представљена је у Библији узбудљивим наративом који се прихвата вером и чини темељ монотеистичких религија: „Вером познајемо да је свет речју Божјом свршен, да је све што видимо из ништа постало”³².

Време и простор су у међусобном односу. Разлике између религија су у давању приоритета времену или простору, попут конфликта пред којим стоји сваки појединац у избору између „имати или бити”. Питање које диференцира јесте: Да ли Бог себе више испољава у догађајима или у местима и стварима. Где је Бог који је створио свет? Да ли се његово присуство у свету везује примарно за простор или за време, за природу или за историју? Или, је попут деистичког разумевања, Бог напустио овај свет³³.

25 Прва књига Мојсијева 1:5.

26 Прва књига Мојсијева 1:1.

27 Прва књига Мојсијева 2:8.

28 Четврта књига Мојсијева 34:2.

29 Друга књига Мојсијева 3:5.

30 Šreder, Đ. (2010) *Veče i jutro*, Izdavanje reda iz haosa, *Moraša* Vol. 1. br. 1. str. 12-19 i str. 13-14.

31 Посланица Светог апостола Павла Јеврејима 3:4.

32 Посланица Светог апостола Павла Јеврејима 11:3.

33 Кубурић, З. (2007) Теизам, у: *Социолошки речник*, уредници Мимица, А. и Богдановић, М. (2007), Београд: Завод за уџбенике, стр. 613.

Човеково освајање простора је победа која је остваривана жртвовањем самог живота и жртвовањем времена. Трошење времена да би се стекао простор је скупа инвестиција, јер је време само бивствовање. Живот је пре свега време. Моћ над временом представља слободу улагања у живот који треба да траје, а моћ над простором заводи и одводи у нагомилавање ствари, поседовање, надзирање и владање.³⁴

Моћ коју човек показује према простору произлази из жеље да се овлада природом и управља њом. Заведеност ствари-ма усмерава човеково деловање. Тако је религија времена потиснута а религија простора завладала. Бог који је изван простора и времена смешта се у света места, свето тло, на које треба да се долази и где треба да се моли, и у свете предмете који могу да се опипавају, пред којима треба да се клања и моли. Та локализација бесконачног и конкретизација апстрактног је искушење пред којим стоји Декалог, као заповест с горе Синај на којој је било „свето место”³⁵ пред којим је Мојсије изво обућу своју. Међутим, на том истом светом месту добио је заповест у којој је забрањена конкретизација Бога, забрањено чак и у имену га сводити на конкретност. Сама четврта заповест³⁶ је изричито усмерена на светост времена, светост седмог дана који представља спиралу кретања по путањи временског циклуса који је непромењено бивствовање у различитим локалитетима, у Рају и изван њега, у властитој земљи и у дијаспори, као домаћин и као избеглица. Имати контролу над временом значило је бити слободан и одговоран. Сви остали су били робови који нису могли да имају контролу над временом.

За искуствени живот појединца исто као и планете Земље, према извештају о стварању, Бог је паралелно стварао време и простор за живот света. Дан је имао *вече* и *јутро* и носио свој редни број, *Дан први*. Потом је дошао *Дан други* и све оно што је тог дана постављено на сцену звану Земља. Спирала је почела да се формира, од свог почетка, Првог дана када је постављен центар спирале која се низала до своје цикличне тачке *Дан шести*. Тада је стигао пар, Адам и Ева, звани *човек* да буде носилац и преносилац живота. Живот је ушао у спиралу времена да се рађа и преноси с генерације на генерацију. Заједнички живот мушкарца и жене је отпочео чини се баш у петак вече кад је све било готово и „добро беше веома”³⁷. Живот је за њих почео слављем. *Седмог дана*

34 Hešer, A. J. Šabat u: *Šabat – Dan večnosti*, Kaplan, A. (1999), Zemun.

35 Четврта књига Мојсијева 34:2.

36 Друга књига Мојсијева 20:11.

37 Прва књига Мојсијева 1:31.

они су ушли у благослов прославе стварања света поштујући „време” – „свето време” и Бога творца. „И благослови Бог седми дан и посвети га, јер у тај дан почину од свих дела својих, која учини. То је постање неба и земље кад посташе, кад Господ Бог створи земљу и небо.”³⁸

Значај изласка из круга догодио се завршетком стварања, седмим даном, последњим даном у циклусу седмице. Да је реч о спирали а не о кругу сведочи циклус који нема природну путању кретања. Седмица је искорак из природе и простора у време и слободу кретања. Седми дан као дан нерада, дан слављења и заједништва међусобног и с Богом творцем представља прву спиралу у култури, у религији, у обреду. Седмица је спирала која се окреће отворена за вечност. Јудаизам је религија која је забележила ток стварања и поставку моралног закона који почиње прославом стварања, слављењем времена, уласком у време које обећава живот у развојној перспективи, с обећањем.

Храм у времену, слика вечности

Тако је јудаизам као религија, у историји зла, преживео у вери и нади у религији времена, чувајући суботу као свето време и „храм у времену”. Хешел³⁹ наглашава да у следу стварања нигде није споменут ни један једини предмет који би био обдарен особином светости. Светиња у времену у Библији долази испред свега осталог зато што је у времену почетка историје постојала само једна светиња – светиња у времену. Предност времена над простором је у томе што је време посвећено од Бога, а простор храма посветио је Мојсије. Такође, важан аргумент за приоритет времена над простором је у томе што датум Суботе није одређен збивањем у природи него самим чином Стварања. Суштина Суботе је тако у потпуности одвојена од света простора.

Хешел⁴⁰ као практичну примену разумевања важности светог времена закључује да онај ко жели да уђе у светост дана мора најпре да напусти световност захуктале трговине и јарма тешког рада. Он мора да се склони од вриске нескладних дана, од напетости и грознице стицања, мора да се опрости од напорног посла и научи да схвати као што је свет већ једном створен, да ће опстати без помоћи човекове. Таква врста поверења у Бога који је створио свет и који га одржава даје могућност разумевања поруке да је шест дана у недељи

38 Прва књига Мојсијева 2:3.4.

39 Hešel, A. J. (1999) *Šabat*, Zemun; Кубурић, З. и Дачић, С. (2004) *Методика верске наставе*, Београд: Чигоја штампа, стр. 144-155.

40 Исто.

дато да се овлада светом, а седмога дана је прилика да савладамо себе.

Обележавање светог времена од заласка сунца у петак, па до заласка сунца у суботу вече, најважнија је одредница јеврејског идентитета. Неуласком у храм времена сматра се иступањем из јудаизма⁴¹. Културни обрасци светковања суботе негују се како у породици тако и у заједници, обогаћивањем свог духа путем молитве, читања, дружења. Као тренутак приближавања Богу, субота се дочекује с радошћу и проводи се у посебној религиозној посвећености која је растерећена свакодневних мисли и послова. Кад год је то могуће, пожељно је да се верске заповести извршавају у оквиру групе, минимална група је три особе, пожељно је да их буде десеторица⁴².

Држањем Божијих заповести остварује се неки циљ, будући да су „заповести само средство за испуњавање Божијег плана“⁴³. Спирално кретање по седмичном циклусу и искорак у „свето време“ има смисао који се односи на спасење које значи искорак из времена у вечност, тј. улазак у бесмртност. Од свих индикатора религиозности чини се да је за јудаизам веровање у бесмртност кључан јер, како пише Арије Каплан, „човек који не верује у бесмртност биће лишен те вечне награде пошто она за њега ионако не постоји.“⁴⁴ Последња од тринаест темељних и јединствених веровања јудаизма гласи: „Мртви ће оживети кад буде Божија Воља“⁴⁵

Развојне перспективе добра и зла

У читању текстова из Библије и разумевању порука које су записане, ствара се основа једне културе осмишљавања света и формирања погледа на свет. У условима Раја, када је створен свет с почетним капиталом за вечни живот, човек је имао диспозицију рађања и развоја у безбројним варијацијама нових облика захваљујући комбинаторици генетског материјала. Простор Раја, имао је само један правац развоја, правац рађања и стварања кроз искуство нових бића у перспективи вечности, у окриљу Божије доброте и бриге. Извештај из Библије упућује на границе које су постављене у простору. Граница се налазила између добра и зла. Са

41 Kaplan, A. (1999) *Šabat – dan večnosti*, Zemun, str. 76-81.

42 Каплан, А. (2005) Приручник јеврејске мисли, други део, Земун: Књижевно друштво *Писмо*, стр. 145.

43 Исто, стр. 139.

44 Каплан, А. (2005) Приручник јеврејске мисли, други део, Земун: Књижевно друштво *Писмо*, стр. 248.

45 Исто, стр. 258.

територије добра, на територији добра, било је постављено дрво познања добра и зла, дрво које је потенцијално давало могућност почетка још једне спирале са другом перспективом, перспективом зла, понора, деструкције, смрти.

Из зоне наивности, незнања, младости, било је лако подлећи искушењу и отворити нова врата кретања, раздвојити два света и себе самог ставити на ветрометину борбе између добра и зла. Тако је жена убрала плод с дрвета и постала жртва преваре искусног познавалаца оне друге стране, стране зла, побуне, охолости, незадовољства, борбе за престиж, моћ, туђу територију, жеље да заустави живот, да га увуче у нестајање.⁴⁶

Прича се наставља. „Тада им се отворише очи и видеше да су голи; па сплетоше лишћа смокова и начинише себи прегаче.”⁴⁷ Спирала зла је отворила свој развојни пут. Изгубљен је простор, изгубљен је Рај, први дом, почетак љубави и живота. Тако истерани, људи су почели да уче разлику између добра и зла.

Порука је Библије да је рајски простор изгубљен, да су рајска врата затворена, да је забрањен приступ дрвету живота да не би, окусивши тако инфицирани злом, зло добило вечност. Тако је настао рат, конфликт, слобода да се изабере. Али више није било простора, остало је само време из раја, време које се ниже у дане од првог до седмог и поново, од првог до седмог, и тако спирала времена добија нове путнике који улазе у циклус рађањем и настављају да живе славећи живот и стварање живота на Земљи која је изгубила дрво живота ради зла које се укоренило у том простору, и у сваком другом простору. Само је време наставило свој циклус окретања по спирали смењивања „од суботе до суботе” да би изгубљени простор повезала с новим. „Јер као што ће нова небеса и нова земља, што ћу ја начинити, стајати преда мно, вели Господ, тако ће стајати семе ваше и име ваше. И од младине до младине, и од суботе до суботе долазиће свако тело да се поклони преда мно, вели Господ”.⁴⁸

Једна од порука Библије јесте да је живот започет у рајским условима када је све било веома добро, да се потом одвија заједничким животом добра и зла у свету и сваком бићу, те, да ће на „крају времена” победити добро. Обећање спасења

46 Прва књига Мојсијева 3:5.

47 Прва књига Мојсијева 3:7.

48 Књига Светог пророка Исаије 66:22-23.

од греха и зла упућује на чекање Месије. „Али чекамо по обећању његову ново небо и нову земљу, где правда живи.“⁴⁹

Хришћанство као религија свој идентитет утемељује у васкрсењу Исуса Христа. „И ако нема васкрсења мртвијех, то ни Христос не уста. А ако Христос не уста, узалуд дакле проповедање наше, а узалуд и вера ваша.“⁵⁰ Зато је највећи хришћански празник управо Васкрс, а на седмичном нивоу већина хришћанских цркава је за дан одмора узела недељу као сећање на дан Христовог васкрсења, као ново стварање.

Свето време у оквиру верских учења у себи носи поруку спасења, међутим на попришту међурелигијских односа претвара се у конфликт друштвених размера. Спирала развоја која води у све веће човеково усавршавање односи се на све аспекте личности. Ипак, најважнија димензија јесте моралност која је паралела доброты заснованој на емпатији.

„Почетак нашег духовног рађања јесте почетак разликовања добра и зла, као и греха и покушаја да се он превазиђе“⁵¹. Практични савет односи се на развојни пут властитог усавршавања у добру и превладавања греха у себи. Јеротић констатује да грехова има више, али да у духовном развоју не треба кренути одједном с неколико, већ с оним који нас највише мучи. Тако се лакше савлада. Разликовање добра и зла се учи.⁵² Позив је да се надвлада зло добрим⁵³

Схватање времена, културни образац и развојне шансе

Заједничко за све религије јесте да имају свете приче које се односе на посебне догађаје који потом улазе у календар да би се сећањем чувале од заборавља и вршиле функцију интегрисања заједнице. Тако се културно наслеђе утемељује у ставовима појединаца и друштва што се препознаје у стилу живота. Јудео-хришћанско поимање света и живота, засновано на усменој традицији и писаној речи, Библији, Старом и Новом завету, осмишљава живот и даје референтни оквир већини становника планете. Ипак, свака држава понаособ има своје нарације које су повезане не само с верским већ и с етничким пореклом и историјским искуством.

49 Друга посланица Светог апостола Петра 3:13.

50 Прва посланица Светог апостола Павла Коринћанима 15:13-14.

51 Јеротић, В. (2013) *Човек највећа загонетка*, Београд: Арс Libri, стр. 115.

52 Посланица Светог апостола Павла Јеврејима 5:14.

53 Посланица Светог апостола Павла Римљанима 12:21.

Весна Мујичић⁵⁴ пишући о Србији и начину живота који се тако води као да је време статична категорија, описујући нашу инертност и загладаност у прошлост, отвара бројна питања и нуди могућа решења за уравнотежен однос према времену који омогућава развој једног друштва. Нека од значајних питања која су постављена су: како схватамо време; каква је вредност времена; како се односимо према времену; каква нам је временска перспектива; да ли гледамо у прошлост, садашњост или будућност или имамо уравнотежену временску перспективу; како се односимо према свом историјском искуству; да ли верујемо да напредујемо, стагнирамо или назадујемо; да ли је време ограничен ресурс; колики је временски хоризонт; колико се унапред може предвидети развој догађаја.

На основу разлика које су присутне у друштвима која су на различитим нивоима развијености, Весна Мујичић⁵⁵ закључује да је питање брзине живота ствар вредности, односно приоритета – за друштво, као и за појединца. Увиђајући разноликост индивидуалних протока времена, увиђајући да разним професијама одговарају различити индивидуални темпераменти, да читавим привредним гранама одговарају различите брзине времена, да можда и читавим земљама одговарају различите брзине времена – постаје јасније да нема стварног основа да се читавом друштву намеће иста брзина времена као стандард, нити да се једном друштву намеће временски стандард другог.

Говорећи о историји властитог народа Владета Јеротић сматра да је потребно да се зна каква је историја била, али не да би је поново проживели, јер се то не може. „Нема цикличности у историји. Увек је другачије и када изгледа да је историја иста. Ствари се наизглед понављају, као да су исте”⁵⁶

Развој у оба смера

Спирала развоја има свој историјски пут. „Сада” је мерило прошлости али и будућности. Докле смо стигли у развојном путу? „Закупљени оним што је сада и што је овде, из вида губимо пут којим се крећемо кроз време, заборављајући да себи поставимо крајње питање Пола Гогена: Куда идемо?”⁵⁷

54 Мујичић, В. (2010) Шта нам значи време: схватање времена, културни образац и развојне шансе, *Република*, број 474-475, стр. 1-30.

55 Исто.

56 Јеротић, В. (2013) Човек највећа загонетка, Београд: Арс Либри, стр. 113.

57 Рајт, Р. (2007) *Кратка историја напретка*, Београд: Геопоетика, стр. 142.

Ако су сви људи сагрешили, и ако нема ниједнога који би се могао издвојити каква је перспектива развоја када је у питању спасење? У почетку је све било веома добро. Мудри Соломун изјављује: „Само, гле, ово нађох: да је Бог створио човека добра; а они траже свакојаке помисли.”⁵⁸ Све више нестаје доброте из наше перцепције. Нешто се догодило. „Сви застранише, сви се покварише, нема никога добро да твори, нема ни једнога.”⁵⁹ Да ли је у Библији приказан лични песимизам или је објективно све кренуло спиралом деструкције и суноврата?

„Биосфера је високоорганизован систем чије су основне карактеристике самоодржање и постојаност као и саморегулација заснована на цикличном кружењу материја и протоку енергије. То је систем најближи појму идеалног.”⁶⁰ Међутим, тај идеални природни свет који, како год да је настао, ушао је у спиралу окретања и кретања. У ком правцу? „Загађење врло озбиљно угрожава биодиверзитет што показује и велики број врста које су у процесу нестајања или су већ ишчезле”⁶¹.

Роналд Рајт⁶² пишући о развоју примећује, не само убрзано кретање, већ и скраћивање спиралне осе. Застаревају знања. Промене су брзе. Да ли то значи да је реч о развоју и напретку или се спирала сужава и завршава? Да ли је ипак крај историје? Замке напретка, изумирање врста, језика, народа, природе, капацитета за развој, дакле ипак, деградација. Разлог томе је недостатак мере. Рајт каже: „тај ђаво живи у нама и излази кад год предухитримо природу, нарушавајући равнотежу између мудрости и безобзирности, између потребе и похлепе”⁶³. Цивилизовани људи верују да се понашају боље од такозваних дивљака, међутим, моралне вредности које се везују за цивилизацију само су привид јер се пречесто користе да оправдају нападање и тлачење других, мање моћних друштава. На појединачном плану искушења се зову: секс, храна, богатство, моћ, престиж и, у модерном значењу, све бољих и бољих материјалних ствари. Тако присиљени на напредовање, у цивилизованом контексту нове

58 Књига проповедникова 7:29.

59 Псалам 53:3.

60 Јаблановић, М. (2002) *Екотоксиколошки речник*, Крушевац: Универзитет у Приштини, стр. 73.

61 Исто, стр. 66.

62 Рајт, Роналд (2007) *Кратка историја напретка*, Београд: Геопоетика, стр. 29.

63 Исто, стр. 23.

религије, људе властите жеље заводе и уништавају, услед недостатка мере.

Критикујући цивилизацију Рајт⁶⁴ подсећа на римске арене, астечка жртвовања, ломаче инквизиције, нацистичке логоре смрти. И не само да је однос према другоме човеку проблематичан, већ је и однос према природи рушилачки. А када природа почне да нас лишава својих услуга – путем ерозија, неродних година, гладовања, болести, тада је резултат права пропаст, изумирање друштва. Опоравак, ако до њега дође, траје вековима. „Лекција коју ја налазим у прошлости јесте ова: здравље земљишта и воде – и шума, које чувају воду – једина је трајна основа опстанка и успеха ма које цивилизације.”⁶⁵

Из угла личности и психологије стижу објашњења. Психологија осећајности је показала да непријатна осећања доживљавамо скоро дупло интензивније од пријатних. Разлог је да нам је оно што нас угрожава важније од онога што нас унапређује. Непријатна осећања су повезана са преживљавањем, а пријатна су повезана са квалитетом живота. Зоран Миливојевић поставља питање: „Да ли нам свест о томе да се колективно налазимо у спирали процеса кварења и слике стварности и саме стварности – може помоћи да учинимо да свет буде боље место?”⁶⁶

Закључак

Питање које остаје односи се на дилему да ли је проблем људског развоја у конфликту између живота и смрти. Да ли се двоумимо између рађања и друштвеног напредовања и изолације, ратова и самоуништења. Да ли је можда настајање и нестајање само секвенца новог настајања и новог нестајања које се одржава у равнотежи истости, која преноси живот? Или је можда спирала развоја линеарна и позитивна конотација док је спирала деструкције и уништења негативна страна линеарног пута у супротном смеру? Да ли се налазимо пред конфликтом избора између добра и зла? Колико смо сигурни у властити пут? Да ли се традиционално, модерно и постмодерно доба разликује по одговорима на ова питања?

Религијска веровања и поруке које осмишљавају живот значајно су културно наслеђе. Монотеистичке религије полазе

64 Исто, стр. 47.

65 Исто, стр. 115.

66 Миливојевић, З., <http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Moc-losih-vesti.lt.html> (објављено 12. 09. 2015, приступљено 12. 09. 2015).

од истог концепта о почетку живота на Земљи, о стварању света за шест дана што представља теистички поглед на свет. У том контексту смо разматрали питање почетка времена и простора и путање развоја.

Кохерентност верског система није могуће одржати ако се уносе потпуно супротна гледишта која га разграђују. Верска учења се одржавају пре свега путем вере, а *знати* и *веровати* су два паралелна система која се међусобно допуњују. Однос религије и науке помера границе вере и знања. Међутим, будући да је монотеизам откривена религија и да се верује у истинитост објаве, није пожељно правити компромисе и уводити измене. Зато је теизам релативно затворен систем који се тешко мења али који се унутар себе развија и прати савремени живот у покушају да стара питања рedefинише али не и измени.

Спирала развоја времена земаљског живота има свој почетак који је према Библији настао стварањем човека, мушкарца и жене, шестог дана стварања, који је свој први комплетни дан живота живео седмог дана стварања. Посвећено време и благослов дат седмоме дану у седмици стварања и потом у светковању и пажљивом бројању дана, био је први искорак у култури, почетак заједништва и религије која је повезивала „двоје или троје у молитви”. Значај броја седам повезује се и са бројањем седам година када се биолошким променама у човековом телу сваких седам година улази у нови развојни циклус.

Развојни пут човека већ на самом почетку упада у замку пред изазовима „познања добра и зла”. Развој добија два правца, један води у живот а други у смрт, и упркос извесности, слобода избора добија на важности. Телесно бивствовање, захваљујући обећању вечнога живота у откривеној монотеистичкој религији и, дуго већ, записаној објави у Библији, човеков дух се креће у вери и нади да ће превладати смрт. Верујући да ће онај који је створио свет моћи и да поново створи васкрсењем. Зато је свето време у свакој религији кључно одређење будући да је оно само живот. За јудаизам свето време и део идентитета јесте субота, седми дан који се светкује по четвртој заповести Декалога. За већину хришћана, недеља је свето време које подсећа на дан Христовог васкрсења и победу смрти. Веровање у васкрсење и враћање у живот спасених представља најјачи индикатор религијског веровања како са социолошког тако и са теолошког становишта.

Религијски оптимизам о будућности света и човека, то слављење живота и упорно одбијање да се прихвати сама

реалност овде и сада, инсистира на могућности вечног живота путем веровања у Божија обећања. С друге стране, превелика количина зла у свету, неправде, ратови, уништавање природе и њена разорна снага, све чини живот несигурним а човека увлачи у безнађе и осећање изгубљености. Сталне претње ратом, и сами ратови, изазивају страх и бежање. Тренутак у коме живимо обележен је избегличком кризом, враћањем религијским веровањима, тежњом да се властито веровање пренесе другима. Начини мисионарења се разликују. Свете приче су испричане рационално, ипак, оне побуђују најдубље емоције. У једној спирали развоја проткана је љубав, у другој је страх. Борба се наставља, а поприште те борбе је и Земља и биће.

ЛИТЕРАТУРА:

Библија, Свето писмо: Стари завет, превод (Ђура Даничић), Нови завет (превод Вук Караџић) (2003), Београд: Свети архијерејски синод српске православне цркве.

Јаблановић, М. (2002) *Екотоксиколошки речник*, Крушевац: Универзитет у Приштини.

Јеротић, В. (2013) *Човек највећа загонетка*, Београд: Арс Либри.

Кубурић, З. и Дачић, С. (2004) *Методика верске наставе*, Чигоја штампа *Цеир*.

Кубурић, З. Теизам, у: *Социолошки речник*, уредници Мимица, А. и Богдановић, М. (2007), Београд: Завод за уџбенике.

Куљић, Т. Време, друштвено, у: *Социолошки речник*, уредници Мимица, А. и Богдановић, М. (2007), Београд: Завод за уџбенике.

Велика општа илустрована енциклопедија Ларус (2011), допуњено срп. изд. Београд: Моно и Мањана.

Рајт, Р. (2007) *Кратка историја напретка*, Београд: Геопоетика.

Самарџић, О. (2009) Хришћанско поимање времена и историје, *Социолошка луча* III, 2. стр. 88-107.

Шушњић, Ђ. (1998а) *Религија I*, Београд: Чигоја штампа.

Шушњић, Ђ. (1998б) *Религија II*, Београд: Чигоја штампа.

Шушњић, Ђ. Време – свето, у: *Енциклопедија православља*, Књ. 1, уредник Калезић, Д. (2002), Београд: Савремена администрација.

Šreder, Đ. (2010) *Veče i jutro, Izdvajanje reda iz haosa, Moraša*, Vol. 1. br. 1. str. 12-19.

Мујичић, В. (2010) Шта нам значи време: схватање времена, културни образац и развојне шансе, *Република* број 474-475, стр. 1-30.

Домовић, Ж., Антић, Ш. и Клаић, Н. (ур.) (2001) *Речник страних ријечи: туђице, посуђенице, изрази, кратице и фразе*, Београд: Евро.

Свето писмо Старога и Новог зајета (1989), Београд: Британско и Инострано библијско друштво.

Интернет извори:

<http://www.austria.info/si/dejavnosti/mesto-in-kulturne-znamenitosti/razgledna-ploscad-dachstein-welterbe-spirale> (приступљено 11. 09. 2015).

http://www.seecult.org/v/galerija_umetnika/marica-radojic/analizakrsta/SpiralaSkulptura8.jpg.html (приступљено 11. 09. 2015).

<http://www.delo.si/znanje/izobrazevanje/kabinet-cudes-v-spiralnem-krogu-vecnosti.html> (приступљено 11. 09. 2015).

<http://www.permakultura.hr/savjeti/23-kako-sagraditi-zacinski-vrt-u-obliku-spirale-puznice> (приступљено 11. 09. 2015).

<http://www.blic.rs/Vesti/Politika/525129/SPIRALA-NASILJA-Pretili-svetu-novi-krstaski-rat> (приступљено 11. 09. 2015).

<http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Godisnjica-NATO-bombardovanja/Spirala-mrznje-rasistickog-govora.sr.html> (приступљено 11. 09. 2015).

<http://www.zdravljemladih.rs/index.php/features/definicije-zdravlja/42-trudnoca-i-kontracercija/154-trudnocaikontracercija-03> (приступљено 11. 09. 2015).

<http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Moc-losih-vesti.lt.html> (objavljeno: 12. 09. 2015., приступљено 12. 09. 2015).

Zorica Kuburić

University in Novi Sad, Faculty of Philosophy – Department of Sociology

A SPIRAL OF DEVELOPMENT AND/OR FALL

Abstract

Two key concepts that explain the essence of life are the concepts of time and space. Movement through time and space, according to one way of thinking, enters the path of circular motion in a close and predictable system. According to another, for the humans, movement has a linear path in an open and unpredictable system. A compromise between these two extreme positions of understanding development is symbolized by a spiral – it attempts to open a close system, to bring it back to almost the same position but also to lead it in a direction of development and movement towards new forms. So, a circle, a spiral and a ray are symbols of understanding progression in time which has its beginning. In this paper, the problem of development is presented through the symbolism of a spiral. In the context of monotheistic religions, the beginning is given by the creation of the world and counting of the days. A spiral is established in time by a cycle of weeks. The second message of the Old Testament comes from the fall into sin. Since then, through knowledge of the good and the evil, the spiral has unwound in two directions, a direction of life and a direction of death, and their battlefield are the Earth and the Being.

Key words: *Bible, life, spiral, time, space, development, religion*

Петроварадин

DOI 10.5937/kultura1548067R

УДК 113/119

511.176:124.1/.3

прегледни рад

О СПИРАЛИ ЗЛАТНОГ ПРЕСЕКА И ФИБОНАЧИЈЕВОМ НИЗУ БРОЈЕВА

Сажетак: *Спирала златног пресека је пропорционални код природе који расте по Фибоначијевом низу бројева и одржава равнотежу односа: геометрије простора, времена, материје и информације. Златна спирала је градивно оруђе које као скуп спирала у форми етарских вихора (торуса) ствара фракталне репетитивне структуре електромагнетне енергије које плету гигантску холограмску тканицу матрице широм свемира. Она је савршена мера која говори да се целина односи према већем делу као већи према мањем.*

Кључне речи: *спирала, равнотежа, геометрија, етар, фрактал, холограм, златни пресек*

Појам спирале златног пресека се у колективној меморији помиње у математици, архитектури и уметности, мање често, но не и мање важно у хемији, физици и биологији. Спирала је важан геометријски архетип.

Формирање спирале у природи одређено је односом златне средине и прогресијом Фибоначијевог низа. Процес формирања Златне спирале наставља се бесконачно према унутра и према споља, тј. она постаје све већа простирањем према споља, односно постаје све мања увирањем унутра. Простирање је мерљиво, а само промена, може се мерити. Мерење је релациони процес и за њега је потребно време. Разлика

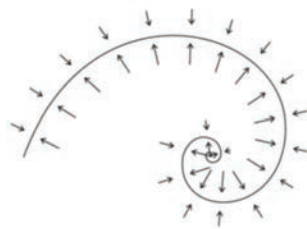
између мерења и мереног објекта представља измерену променљиву која је по себи вредност, степен промене. Будући да посматрач може уочити, или мерити само промену, логично је да јединица мере сама по себи треба да представља основу за извођење целине.

Један од помних посматрача је велики математичар средњег века Леонардо Фибоначи (Leonardo Fibonacci) који је проучавањем природе открио закономерност низа бројева, који се може назвати генеза Фибоначијевог низа бројева. У овом низу уочљив је раст, где је сваки следећи број збир два претходна, почевши с бројем 1 као кореном низа. Генеза Фибоначијевог низа је у корелацији с једначином $A + \sqrt{a} = 1$. Једнакост је изведена из пропорционалног односа $1/\Phi$.

Као пример ове тврдње имамо спиралу на којој је изражен златни пресек. Поменути пропорцију можемо описати као однос дужине, рецимо ужета, када се оно подели тако да вредност дужег дела према целом предиву буде једнака вредности краћег дела према дужем делу канапа. Спирала златног пресека трпи просторни напон на спољној страни лука и притисак на унутрашњој страни. Спирални низ је дакле под напоном сила које су избалансиране у сваком тренутку.

Експанзија, притисак и затезни напони се могу изразити једним законом. Алтернативно се може рећи да једна варијабла (спирала златног пресека) описује пропорцију три типа силе које постоје истовремено. Та променљива мора бити спирала само себи слична која има аксиоматски однос према целини. Тај аксиоматски однос изражен је као однос златне средине или Божји однос. Овај основни закон манифестује се као исконски ритам три силе: ширења, сажимања и резонанције (дисања), где је резонанца сила која штити овај ритам од нестајања.

Неопходно је рећи да су све три силе узрочно – последично повезане и да силе ширења и скупљања раде на принципу негативне повратне спреге, одржавајући резонанцију и однос успостављене равнотеже сила вакуума и њему инверзне и опозитне силе манифестованог света.

Илустрација бр. 1

Фибоначијеве спирале и односи златног пресека појављују се свугде у свемиру. Спирала је природна форма тока воде, природна форма ваздуха у вихору. Прекрасан пример Фибоначијеве спирале је оклоп Наутилуса.

Принцип златног пресека је уведен и опште прихваћен управо да покаже закономерност свега постојећег. Леонардо да Винчи зналачки је уткао односе златне средине у сва своја дела.

Спирала је важан, темељан геометријски архетип. Она има гномонско својство, које се састоји у томе да и најмањи део спиралног лука садржи памћење о спирали као целини. Образац раста златне спирале је неизоставно део садржаја лепог, што је уводи у свет ликовних уметности.

Неспорно се намеће закључак да постоји веза између удаљених галаксија, хемијских реакција, људског генотипа и свега живог са неолитском украсном грнчаријом, пропорцијама античких статуа и композицијама ликовних дела. Спирала ослобађа динамичку енергију, док је енергија круга статична.

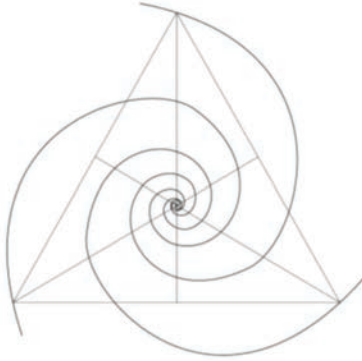

Илустрација бр. 2

Истраживања Николаја Козирјева показују да време тече у светом геометријском облику спирале, тако да је спирално кретање назвао *проток времена*, по следећој формули: ротација = време, следи ротација у кретању = проток времена. Проток времена можемо повезати са напред поменутих ритмом и резонанцијом. Разумевањем поменутих особина и својстава спирале златног односа, аподиктички смо усмерени на потрагу за извором првих и најмањих спирала у постојању.

Будући да је спирала изгледом лучна закривљена линија, неизоставно се намеће да је њен извор незамисливо далеко у постојању, једна непомична тачка, тачка избоја

(нулта тачка), која је атрактор и емитор у свепрожимајућем ВакуУму.

Илустрација бр. 3

За нас је мисаоно докучив тренутак у Вечности када ВакуУм себи ствара супротну силу, силу простирања кроз избоје Етеричних спирала Енергије Времена.

Избојем Прото спирала у првој Жижној тачци једновремено се успоставља Божија пропорција односа златног пресека и еквилибријум већ поменутих сила сажимања, простирања и резонанције. На описани начин из спирала златног пресека исходи геометрија простора, времена, материје, енергије и информације.

Геометрија простора одређена је најекономичнијим просторно-запреминским обликом – тетраедром, у којем егзистирају хармоници златних односа. Он у себи садржи и запремину темпоралног минимума као резонанцу (ротацију у кретању: прошлост садашњост будућност). Кретање које остварује време је сила, енергија протока времена која одржава Постојање.

Илустрација бр. 4

У средишту, Жижки тетраедра, је савршено мировање (вечита садашњост) и истовремено обиље активности. Стога

тетраедар можемо одредити као најмањи електромотор, као квантни инкубатор. Напред описана геометрија не би била потпуна без увођења појма геометријске Матрице која је представљена у виду тетраедралне звезде, односно два инверзно и поларно усађена тетраедра (две тростране пирамиде). Као дводимензионални симбол позната је као Давидова звезда. Она је у својој суштини геометријски израз основе првобитног стварања.

Геометријска матрица је мисаони, етерични концепт који је савршено избалансиран. У њој обитавају хармоници златних пресека, а постојаност се остварује односом два инверзна и поларна тетраедра који су усађени један у други. Тетраедар са основом надолу представља манифестовани свет – Матрица и њој инверзна пирамида Патрица – неманифестовани свет. Матрицу и патрицу нужно морамо схватити као шему по којој се формирају торуси (етарски вихори).

Дејвид Бом (David Bohm) о торусима говори као о малим вртлозима у реци за које не можемо рећи где почињу, нити где се завршавају. По њему енергија, простор, време и свест нису развојене ствари. Он користи две метафоре, а то су вода и холограм, по којима је космос, попут неизмерног текућег холограма или холокретања, у којем је тоталитет реда задржан у свакој области простора и времена.

Илустрација бр. 5

Никола Тесла каже: ...Теоријски верујем да не грешим. Ако је чињеница да је сва тешка материја састављена од ковитлаца или вртлога свепрожимајуће, чудесно разређене, флуидне супстанце, онда сва изразита својства тела представљају пуки резултат вибрационих периода, величине, брзине или начина уређења ових вртлога.

Торус настаје ротирањем Мустре генезе (тетраедралне звезде) за 360 степени, која се као кугла ротира и при томе се увија према унутра на врху и дну, као јабука. Торус се формира када два етар вортекса здруже своје канале (протоке).

Он је савршена форма тока у природи за креирање наизглед одвојених ентитета у етру без форме.

У таласној структури материје, материја јесте само мустра интерференције таласа узлазних и излазних. Сва материја на тај начин се одржава, јер се ради о међусобној зависности честичних таласа.

Данијел Винтер (Daniel Winter) тврди: ... да где год се таласи етра самоорганизују око торуса како би постали фрактални или рекурзивни и кретањем по торусу се срели са самим собом, постају самореференцијални или самосвојни, што креира гравитацију и самосвест.

Када се торуси уклопе или угњезде за формирање љуски електрона атома, једина могућност континуитета те форме недеструктивне интерференције таласа јесте да се торуси ускладе са геометријом Платонових чврстих тела. Када су они уклопљени, угњезђени у атому према симетријама Платонових чврстих тела, онда сви таласи иду у центар атома. Тада се формирају понављајуће рекурзивне или фракталне Мустре.

Торус је форма која се може описати као скуп Фибоначијевих спирала. Свака Ф спирала је у ствари серија чистих синусних таласа. Познат је принцип у физици по ком се било који сложен таласни облик може креирати од збира једноставнијих синусних таласа, различитих фреквенција и амплитуда. Тај принцип назива се *Fourier*-ов принцип.

Фибоначијева спирала је конструисана из серије хармоника с таласним дужинама које су у складу с односом златне средине Фибоначијевог низа. Напред поменуте фракталне мустре Платонових чврстих тела која се уклапају једна у другу су фрактали.

Фрактали су понављајуће мустре које се могу повећавати на било коју величину. Величина се може мењати но однос остаје константан. Стога се може рећи да фракталне мустре које обликују атом, према Винтеру обликују такође планете и звезде, у ствари цео свемир.

Таласне дужине планета и звезда су огромне у поређењу с таласним дужинама атома, али када се њихове таласне дужине уклапају у Фибоначијев низ златне средине, они се сабирају недеструктивно и имплодирајући формирају фракталне атракторе које називамо гравитацијом, која држи објекте у постојању.

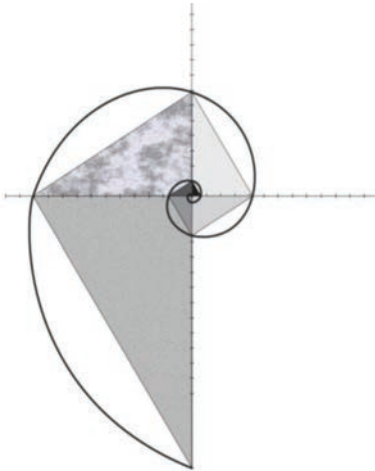
Фрактал је себи сличан у свим односима, ради се о понављању исте геометријске мустре где фракталне репетитивне

структуре електро магнетне енергије плету гигантску тканицу матрице широм свемира.

Закључак је да је спирала кључно градивно оруђе свугде око нас и у нама. Неке од њих су више уочљиве неке мање, али од ембриона до галаксија оне су присутне свуда и вечно.

Спирала је један од најдинамичнијих и најпропорционалнијих кодова природе у којој она из помирења супротности излази хармонично и неповратно. Она је средњи пут и проналази увек савршену равнотежу. Проучавана је и описивана језиком математике од времена Старе Грчке, а цртана још у време палеолита. Оно што је спиралама заједничко јесте да се разматавају око неповратне тачке на различитој удаљености, тј. оне се одмотавају око тачке удаљујући се од ње.

Златна спирала утемељена је на Златном пресеку. Математичари је називају логаритамском спиралом и у њој је мистерија склада и равнотеже Фибоначијевог низа – савршена мера која говори да се целина односи према већем делу као већи према мањем.

Илустрација бр. 6

ЛИТЕРАТУРА:

Коцић, Љ.,(2003) *Математика и естетика*, Ниш: НКЦ.

Летић, Д., Цакић, Н. П., Давидовић, Б. и Живковић, К. (2012) *Феноменологија златног пресека*, Београд – Зрењанин.

Летић, Д. и Живковић, К. (2014) *Фракталне форме*, Београд.

Радишић, Ђ. (2015) *Трактат о геометријској матрици*, Београд: Национална Галерија.

Излагања:

Марјановић, Г. (7. јануар 2015) *Утицај Ведске филозофије на идеје, визије и технологије Николе Тесле*, одржано у Међународном центру за истраживање наслеђа Николе Тесле, Београд.

Вебографије:

Караџић, В. и Јеловац, С. (март 2012) *Етар-свепрожимајући медијум*, објавио Press team

Заке, Г. (???) *Филозофија исходишта*, [http: ishodiste.com](http://ishodiste.com)

Wichernik, J. *Конвергенција науке и духовности*, [http: valznanje.com](http://valznanje.com)

Периша, Т. Света геометрија, [http: svetageometrija.com](http://svetageometrija.com)

Видео:

Козирјев, Н. Тајне времена, [http: bebamur.com](http://bebamur.com)

Thrive, You Tube, april 2012.

Ђура Радишић
Petrovaradin

ABOUT THE GOLDEN RATIO SPIRAL AND THE
FIBONACCI SEQUENCE

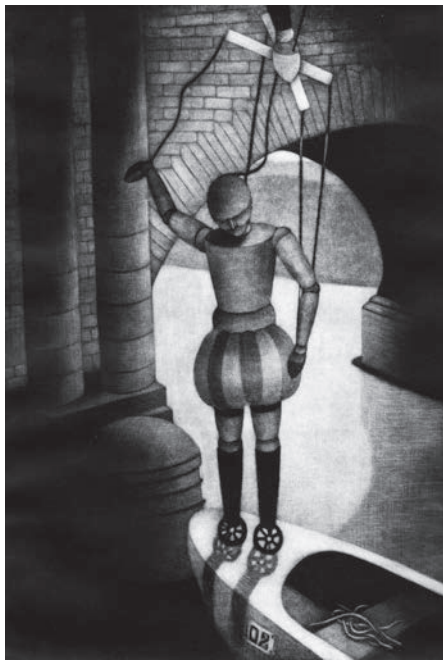
Abstract

The golden ratio spiral is a proportionate code of nature which grows by Fibonacci sequence of numbers and reflects a balance in the geometry of space, time, matter and information. The golden ratio is a building tool which, as a collection of spirals in the form of ether toruses, creates fractal repetitive structures of electro-magnetic energy weaving a gigantic hologram matrix throughout the universe. It is a perfect measure which argues that the whole relates to the part in the same way in which the part relates to the whole.

Key words: *spiral, balance, geometry, ether, fractal, hologram, goldern ratio*

СОЦИОЛОГИЈА у НОВОМ КЉУЧУ

Приредио
др Владимир Вулетић

Снежана Петровић, *Кратка пауза*,
мецотинта, 33 x 24,5 цм, 2009. година

УВОДНА РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

СОЦИОЛОГИЈА У НОВОМ КЉУЧУ

Овај, наизглед, претенциозан назив требало би да подсети на истоимену књигу Бергера и Келнера у којој аутори, између осталог, тврде да социологија мора да се врати великим темама како би превазишла кризу у којој се нашла седамдесетих година прошлог века.

Генерација младих социолога чији радови се представљају у овом тематском поглављу¹ изгледа да се нашла пред сличним изазовом. Након друштвених промена из 2000 године нестала је велика тема којом се социологија бавила током друге половине осамдесетих и деведесетих година двадесетог века. Реч је, наравно, о друштвеној трансформацији из социјализма у капитализам коју су социолози успешно легитимисали.

Својеврсно самозадовољство због успешно обављеног посла нашло је одушка у шаренилу тема које је преправило социолошке часописе. Судећи према њима могло би се помислити да је Србија земља у којој су сви велики проблеми решени, а главна брига социолога је како да убеди себе да су још увек потребни.

Насупрот томе радови које овде презентујемо, сваки на свој начин, раскидају са самозаљубљеношћу социологије и отварају се ка друштву и његовим најважнијим проблемима.

Текст Стефана Мандића, најмлађег међу ауторима, значајан је већ и по томе што напушта доминантну транзициону матрицу. Он (ре)афирмише Волерстинову теорију светског система како би одредио позицију Србије у њему. Уместо трагања за одговором на питање докле је Србија одмакла на имагинарном транзиционом путу, Мандић покушава да

¹ Избор радова и аутора је крајње пристрасан. Реч је, наимае, о томе да се овде налазе прерађени делови школских радова (завршних, мастер и докторских) у које сам стицајем околности имао увид током њиховог настајања. То не значи да у новом нараштају социолога нема подједнако добрих или чак и бољих аутора и радова. То само значи да сам имајући у виду ове радове у њима препознао нека обележја која се чине посебно значајна за развој српске социологије.

одговори да ли се Србија налази на периферији или полу-периферији светског система.

Посебно је значајно што одговор није интуитиван, а видећемо да је емпиријска усмереност једно од битних обележја свих радова и битно обележје социологије у новом кључу.

У том погледу можда је најдаље отишла Јелена Пешић чији је текст заснован на подацима који су анализирани напредним статистичким методама. То је још једно обележје којим се ова генерација социолога разликује од претходне две које су тек почеле да уводе статистику у социологију. Што је још важније њен текст показује да није тешко превазићи наводни јаз између прецизности и значајности налаза.

Још једно обележје социологије у новом кључу је откривање и задирање у велике теме којима се домаћа социологија до сада није бавила. Упечатљив пример представља текст Јелисавете Вукелић који се бави анализом распрострањености еколошког активизма у Србији. Као и остали радови и овај је базиран на подацима, а његов посебан значај је интердисциплинаран приступ без кога је немогуће разумети ово занемарено подручје друштвене стварности.

Суочавање са еколошким ризицима тек стоји пред грађанима Србије и социологијом, али суочавање са прошлошћу везаном за распад Југославије и ратовима за њено наслеђе је нешто што је социологија у великој мери пропустила да уради. Тиме су се невољно бавили политичари и ангажовани интелектуалци. Анализа удбеника историје у бившим југословенским републикама, коју је зналачки извела Ивана Павловић, представља својеврсно искупљење за неактивност социолога на том пољу. Упркос оптерећењу које та тема има за српско друштво ауторка је показала да млади социолози могу да баве тим наслеђем на одмерен и вредносно неутралан начин који је често недостајао не само (екс) југословенским него и страним социолозима који су се бавили тим проблемом.

Наговештена упоредивост са светском социологијом још се снажније манифестује у текстовима Драгана Станојевића, Божидара Филиповића и Наташе Јовановић.

Станојевић отвара питање мушког идентитета посматрајући га кроз призму очинства. Ова, донедавно, табу тема у српском друштву и социологији у овом тексту је обрађена и презентована тако да се не примећује временско кашњење домаће социологије у овој области. Посебно је значајно што се идентитетска проблематика проширила ван оквира који су поставиле студије национализма и феминизам.

Филиповићев рад је значајан јер у фокусу има социлингвистичку тему која је у нашој социологији недовољно присутна. Он, с једне стране, обогаћује нашу социологију приказом значајног рада нама мање познатог холандског социолога, а са друге стране, показује на који начин треба приступити критичкој анализи неког теоријског становишта.

Најзад ту је текст Наташе Јовановић чија тематика наизглед излази из оквира у коме се крећу остали радови. Уместо великих и занемарених тема и проблема српског друштва ауторка се бави питањима од интереса за Тунис. На примеру скорашњих политичких промена у тој земљи ауторка решава неколико теоријских проблема од интереса за социологију политике. Међутим, прави разлог због кога се овај текст нашао у темату је то што се након много година појавио рад домаћег социолога који анализира друштвену ситуацију у далекој земљи. Домаћа социологија у новом кључу се на тај начин и у тематском погледу ослобађа пароксијалности која је, из различитих разлога, притискала последњих четврт века.

Све у свему, мада нужно непотпун, овај темат сведочи да српска социологија има сигурну и светлу будућност. Окрећући се великим, важним и новим темама и обрађујући их методолошки супериорно млада генерација социолога показује да јој неће бити проблем да надомести заостајање на које је услед деценијске изолованости и пароксијалне усмерености, била осуђена српска социологија (мада не и сви социолози) последњих пар деценија.

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за социологију, Београд

DOI 10.5937/kultura1548080M

УДК 316.323.6

330.342.143(147.11)

оригиналан научни рад

ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ У СВЕТСКОМ КАПИТАЛИСТИЧКОМ СИСТЕМУ

Сажетак: *Основни циљ овог рада је испитивање положаја Србије у светском капиталистичком систему према економским карактеристикама, односно утврђивање да ли се она, према економским параметрима одабраним на основу рационализације теорије Имануела Волерстина (Immanuel Wallerstein), може окарактерисати као земља центра, полу-периферије или периферије светског капиталистичког система. Капитализам је структурисан на такав начин да се у њему може уочити јасна разлика између центра, полу-периферије и периферије. Центар као место у коме је концентрисан сав капитал, технолошка иновација и политичка моћ производи најсофистицираније производе који су уједно и најскупљи. Међутим, његова економска моћ заснива се на експлоатацији периферије у којој се налази јефтина радна снага и у којој се производе најјефтинији производи. Полу-периферија се налази између центра и периферије, те је уједно експлоатисана и експлоатише. Волерстиново теоријско становиште је веома плодносно за проучавање савремених друштвених односа у глобалном контексту заснованом на експлоатацији великог броја земаља светског капиталистичког система.*

Кључне речи: *светски капиталистички систем, периферија, полу-периферија, центар*

1. Теоријско-методолошки оквир

Како би било могуће утврдити положај Србије у светском капиталистичком систему неопходно је да се прво упознамо са основним теоријско-методолошким становиштима теорије светског система (ТСС) и прикажемо њене основне појмове попут светске капиталистичке привреде, центра, полу-периферије и периферије.

Теоријско-методолошке основе теорије светског система. ТСС се појавила седамдесетих година прошлог века као критички одговор на теорију модернизације. Према теорији модернизације сва друштва су пролазила кроз исте фазе развоја, те су неразвијеност и сиромаштво одређених друштава били само пролазна фаза у њиховом развојном кретању. Из оваквог става следио је и закључак да ће неразвијена друштва тзв. „трећег света”, уколико буду преузела обрасце економског, политичког и културног понашања богатих западних земаља, неминовно досегнути њихов ниво развијености. Волерстинова ТСС се супротставила оваквом становишту, наглашавајући да су неразвијеност и сиромаштво одређених земаља и регија у функцији богатства и развијености других земаља и регија. Посматрајући положај одређене земље у глобалном контексту, Волерстин је уочио да је немогуће у потпуности разумети и објаснити њене карактеристике уколико се оне проучавају засебно као изолован ентитет. Стога је померио и просторно проширио средиште анализе са појединачног друштва на глобални светски систем, у коме се оно налази и који пресудно одређује његове карактеристике. Светски систем као друштвена појава се, осим на просторној, појављује и у временској равни, односно он је историјска појава. Током људске историје постојали су различити облици система од минисистема као потпуно економски, политички и културно аутохтоних подручја, преко светских империја као подручја са сложеном поделом рада и разним културама интегрисаном присилом политичког центра, до савремене светске капиталистичке привреде у којој постоји јединствена глобална подела рада али и многоструке политичке и културне јединице.¹

1 Wallerstein, I. World-Systems analysis, in: *World System History*, ed. Modelski, G. (2004) *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, Developed under the Auspices of the UNESCO, Oxford, UK: Eolss Publishers; <http://www.eolss.net/ehttp://pacificusforum.com/2013/08/21/power-relations-in-the-trans-pacific-partnership-agreement/books/sample%20chapters/c04/e6-94-01.pdf>, 17. јул 2014.

1.1. Светска капиталистичка привреда

Светска капиталистичка привреда се може дефинисати као *такво конкретно, временски и просторно ограничено, интегрисано место производних активности унутар кога је бесконачна акумулација капитала закон који управља или влада у базичној економској активности.*² Она захтева *посебан однос између економских произвођача и оних којих поседују политичку моћ.*³ Уколико постоји исувише моћан политички центар, као што је то случај код светске империје, *његови интереси ће надјачати интересе економских произвођача, и бесконачна акумулација капитала ће престати да буде приоритет.*⁴ Капиталистима је потребно мноштво држава тако да могу задобити предности које им пружа рад са државама, али такође могу заобићи државе које су непријатељске према њиховим интересима, а сарађивати са државама које су пријатељске.⁵ Дуги XVI век, односно раздобље између 1450. и 1640. године се може сматрати релевантном временском јединицом у којој је створена капиталистичка свјетска привреда⁶, док се релевантним географским подручјем може сматрати Европа. Откривање нових делова света и њихово колонизовање створило је основ за успостављање и развој светске капиталистичке привреде, омогућивши њеним централним регијама да дођу до бесплатне или јефтине радне снаге и различитих врста природних ресурса.⁷ Ово је довело до преливања огромног вишка вредности у централне земље, што је битно утицало на убрзање њиховог технолошког развоја и повећање њихове економске и политичке моћи. Временом су најмоћније европске земље, уз помоћ технолошке и војне супериорности, силом укључиле огромна светска просторства у светски капиталистички систем. Наведено је довело до тога да је данас светска капиталистичка привреда једина стварност за целокупну земаљску куглу, те да се за светске империје и минисистеме може рећи да су анахроне и историјски превазиђене друштвене појаве.

2 Волерстин, И. (1990) *Капитализам-историјски систем*, Титоград: ЦИД, стр. 17.

3 Волерстин, И. (2005) *Увод у анализу свјетског система*, Цетиње: Нолит, стр. 46-47.

4 Исто, стр. 47.

5 Исто.

6 Волерстин, И. (1986) *Сувремени свјетски систем*, Загреб: Центар за културну делатност, стр. 56.

7 Исто, стр. 36.

1.2. Центар, периферија и полу-периферија

Основно ткиво светске капиталистичке привреде сачињавају производни процеси међусобно повезани робним ланцима који обједињују све активности од прикупљања и обраде сировина до стварања готових производа.⁸ У оквиру производних процеса различити произвођачи заузимају различита места. Различит положај одређених произвођача одређен је њиховом технолошком развијеношћу, квалификованошћу радне снаге, као и јачином државе која стоји иза њих. Неки производе скупе и технолошки сложене производе и заузимају централне производне процесе, а неки јефтине и просте производе попут сировина и полу-фабриката и заузимају периферне производне процесе. Скупи производи се другачије могу назвати квази-монополским/централним, односно производима чију већу тржишну вредност условљава њихова већа технолошка развијеност, реткост, итд. Са друге стране, јефтине производи се могу назвати конкурентским/периферним, односно производима чију ниску тржишну вредност условљава њихова мања технолошка развијеност и презаступљеност. Ниједан производ не може вечно да буде централни односно квази-монополски. Са технолошким напретком појављују се нови квази-монополски производи који истискују некадашње централне производе са доминантне позиције, што доводи до пада њихове тржишне вредности и њиховог приближавања периферним производима.

Неједнака размена између централних и периферних произвођача има своју географску консеквенцу. Пошто је за заштиту квази-монополске/централне производње неопходна јака држава, централни производни процеси се групишу у неколико земаља са снажним државама које *теже да нагласе своју улогу у заштити квази-монопола централних процеса* Периферни производни процеси се групишу у земљама са слабом државом *које садрже диспропорционалан удио производних процеса и уобичајено нису у стању да утичу на осовинску подјелу рада, те су највећим дјелом приморане да прихвате положај који им је додељен*. Стога се може рећи да постоје централне и периферне земље између којих се врши неједнака размена на уштрб периферних земаља и огромног дела светске популације који у њима живи. Између периферних и централних земаља налазе се државе које *имају уједначен микс централних и периферних производа*⁹,

8 Волерстин, И. (1990) *Капитализам-историјски систем*, Титоград: ЦИД, стр. 14.

9 Волерстин, И. (2005) *Увод у анализу свјетског система*, Цетиње: Нолит, стр. 53.

те се могу назвати полу-периферијским земљама. Полу-периферне земље су у најкомпликованијој ситуацији, јер се истовремено налазе под притиском централних држава, а притишћу периферијске државе.¹⁰ Због оваквог положаја њихова је главна брига да не исклизну у периферију и да ураде шта год могу да напредују ка центру.¹¹ Осим неједнаког положаја у светској размени, постоји још један начин на који центар извлачи вишак капитала из слабије развијених регија. Наиме, капитал из центра тежи да што већи удео његове радне снаге чине полу-пролетерски радници, чији главни облик дохотка није најамнина, већ ситна тржишна и натурална производња. Полу-пролетерски радници су спремни да раде за најниже најамнине, јер због разноврсности извора њиховог дохотка, њихова егзистенција не зависи у потпуности од најамнине, за разлику од пролетерских радника за које се морају обезбедити минимално прихватљиве најамнине. Скупља пролетерска радна снага је најзаступљенија у центру, због њене највеће ефикасности њене употребе у капитално интензивној производњи карактеристичној за центар. У периферији је изразито заступљена најјефтинија полу-пролетерска радна снага, због њене највеће ефикасности у радно интензивној производњи. У полу-периферији се могу наћи и полу-пролетерска и пролетерска радна снага. Софистицирана и сложена производња технолошки најсложенијих производа у центру доводи и до тога да је просечна квалификованост радне снаге у њему највећа. Застарели и често архаични видови производње у периферији одређују и то да је просечна квалификованост њене радне снаге најнижа. Просечна квалификованост радне снаге у полу-периферији се налази на средњем нивоу. На основу наведеног, центар се може дефинисати као регија или скуп земаља у којима локална буржоазија има контролу над централним производним процесима. Периферија се може дефинисати као регија или скуп земаља у којима слаба локална буржоазија или делови стране буржоазије имају контролу над периферним производним процесима, док се полу-периферија може одредити као скуп земаља или регија у којима су подједнако заступљени централни и периферни производни процеси.

1.3. Аналитички оквир

За емпиријско утврђивање економског положаја Србије у светском капиталистичком систему коришћене су већ одређене карактеристике центра, периферије и полу-периферије на основу којих су створене димензије за одређивање

¹⁰ Исто, стр. 53-54.

¹¹ Исто, стр. 54.

положаја Србије у светском капиталистичком систему. Као основни истраживачки приступ коришћен је упоредни метод. За сваку од димензија је одређен индикатор и објашњен начин на који је мерен. Вредности индикатора везани за Србију су упоређени са индикаторима трију земаља за које се претпоставља да је једна представник центра, друга периферије, а трећа полу-периферије Разматрањем и критичким преиспитивањем добијених резултата одређен је економски положај Србије у светској капиталистичкој привреди.

Одређивање димензија и индикатора

На основу већ одређених дефиниција и особености центра, периферије и полу-периферије формиране су следеће димензије за одређивање положаја земаља у светском капиталистичком систему: *структура привреде, технолошка развијеност, инфраструктурна развијеност, трговински положај, цена рада и квалификованост радне снаге.*

Структура привреде се може дефинисати као удео различитих привредних сектора у укупној привреди. Она указује на то колика је сложеност економије одређене земље и посредно, шта се производи у одређеној земљи. Структура привреде је мерена помоћу индикатора који се односе на то колики је удео пољопривредног и индустријског сектора, а колики је удео услужног сектора у укупном БДП-у одређене земље. Услед највеће технолошке развијености и комплексније поделе рада у укупном БДП центра најзаступљенији је услужни сектор, средње индустријски, док је пољопривредни сектор слабо заступљен. Као основни извор података коришћен је *CIA World Factbook*.¹² На периферији, услед технолошке заосталости и слабије диференциране поделе рада, пољопривредни и индустријски сектор чине највећи удео БДП-а. За полу-периферију је карактеристично да су индустријски и услужни сектор солидно заступљени у укупном БДП-у, док је примарни слабо заступљен. Приказом структуре индустријске производње за сваку земљу је одређен удео централних и периферних производа. Због даље анализе потребно је што прецизније одредити шта су то централни, а шта периферни производи.

Централни производи се могу дефинисати као они који су настали у дугом ланцу производних процеса. Настају обрадом сировина и полу-фабриката, у окружењу високо технолошки развијених средстава за производњу, ређи су и скупљи и на тржиште излазе као потпуно готови производи.

12 CIA World Factbook, 8. мај 2015, 17. Јул 2014, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Као примери чисто централних производа данашњице могу се навести различите врсте најновијих машина, најновији облици телекомуникацијских производа, биогенетички производи, производи савремене индустрије наоружања, итд. Поред тога одређени производи се могу одредити и као производи блиски централним. Они јесу део потрошње становништва, али само у средње и више развијеним земљама. Њихова цена је нижа од цене чисто централних производа, али је и даље висока. У ову групу спадају производи попут савремених аутомобила, компјутера, веш машина, телевизора, итд.

Периферни производи се могу дефинисати као они производи који су настали у кратком ланцу производних процеса. Настају рабљењем природних ресурса и њиховом основном обрадом. Вредност им је углавном ниска а на тржишту су презаступљени. У њих спадају минерални ресурси, пољопривредни производи и њихови прерађени полуфабрикати. У ове производе могу спадати и различити индустријски производи који у процесу производње не захтевају високу технолошку развијеност попут прехранбених и текстилних производа. Поред наведеног постоје и квазицентрални производи. Они су по свим карактеристикама периферни, али за разлику од других производа из ове групе имају огромну тржишну вредност. У ове производе спадају ресурси попут нафте, злата, ретких метала и минерала, итд. Између централних и периферних производа налази се хетерогена група производа са средњом тржишном вредношћу. У њих спадају сложени полуфабрикати попут електронских делова за аутомобиле, брендираних и добро рекламираних производа текстилне и прехранбене индустрије, аутомобила средње класе, компјутера, машина, итд.

Технолошка развијеност се може одредити као развијеност средстава за производњу одређене земље. За центар је карактеристична висока технолошка развијеност, за периферију ниска, а за полупериферију средња технолошка развијеност. Технолошка развијеност је мерена преко два индикатора. Први индикатор је технолошка спремност која се у *Глобалном извештају о конкуритивности*¹³, дефинише као *агилност којом економија усваја постојеће технологије како би повећала продуктивност својих индустрија*.¹⁴ Става смо да се технолошка развијеност може мерити показатељем технолошке спремности због следеће чињенице – што

13 The global competitiveness report 2013- 2014, 18. Јул 2014, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

14 Исто, стр. 6.

је земља технички развијена, то ће бити и агилнија у усвајању технологија које повећавају продуктивност и обрнуто. Технолошка спремност се мери помоћу скале од 1 до 7 у којој вредност 1 представља најнижи, а вредност 7 највиши степен техничке спремности. Технолошка развијеност ће бити мерена и преко индикатора технолошке иновативности. Она се може дефинисати као инвестициона и организациона способност земље да улаже у нове технологије и развијање средстава за производњу. Висока технолошка иновативност карактерише земље центра, средња земље полупериферија, а ниска земље периферије. Овај индикатор ће бити мерен на основу показатеља иновације из *Глобалног извештаја о компетитивности* за 2013/2014. годину. У овом извештају иновација се дефинише као способност економије да усваја организационе и технолошке новине.¹⁵ Иновација се мери скалом од 1 до 7 у којој вредност 1 подразумева највиши, а вредност 7 најнижи степен иновације.

Инфраструктурна развијеност се може дефинисати као степен развијености саобраћајне, транспортне и комуникацијске мреже у одређеној земљи. Одлика центра је висока инфраструктурна развијеност, одлика периферије ниска, а одлика полупериферије средња инфраструктурна развијеност. Инфраструктурна развијеност је мерена помоћу показатеља инфраструктуре из *Глобалног извештаја о компетитивности*, који је дефинисан као степен развијености транспорта и комуникација¹⁶ и који се мери помоћу скале од 1 до 7 у којој вредност 1 представља најнижи, а вредност 7 највиши ниво инфраструктурне развијености.

Трговински положај одређене земље се може дефинисати као њено место у светској трговинској размени. Ова димензија је мерена помоћу два индикатора. Структура извоза и увоза одређене земље указује на то који је њен положај у неједнакој светској трговинској размени. Земље центра углавном извозе скупе централне производе, а увозе јефтине периферне производе, због чега имају користи од неједнаке светске размене. Земље периферије извозе периферне производе и често немају контролу над добити од њиховог извоза. Због мале куповне моћи становништва и скромних потреба, неразвијене привреде имају слаб увоз углавном периферних производа. Полупериферија истовремено добија и губи током неједнаке светске размене, јер уједно извози и увози и централне и периферне производе. Структура увоза и извоза одређене земље је утврђивана на основу података

¹⁵ Исто, стр. 7.

¹⁶ Исто, стр. 4.

добијених из *CIA World Factbook*. Други индикатор којим ће се одређивати трговински положај одређене земље је трговински биланс. Трговински биланс се може дефинисати као разлика између увоза и извоза одређене земље. Уколико је извоз одређене земље већи од увоза, онда говоримо о трговинском суфициту, а уколико је увоз већи од извоза, тада говоримо о трговинском дефициту. Земље центра остварују висок трговински суфицит, земље периферије трговински дефицит, а земље полупериферије трговински суфицит или дефицит, или ће ретко вредност извоза бити једнака вредности увезених роба. Трговински дефицит периферије је условљен извозом јефтиних периферних производа, али такође и тиме што њене слабе државне структуре често немају контролу над добити оствареном извозом. Центар остварује велики трговински суфицит, због његовог привилегованог положаја у неједнакој светској размени. Полупериферија је најзависнија од увоза застарелих технологија из центра, што може да допринесе стварању трговинског дефицита. Уколико су полу-периферијске земље мале, енергетски зависне, и у близини централних земаља постојаће већа шанса да остваре трговинске дефиците и обрнуто. Основни извор података о трговинском билансу појединачних земаља је сајт: www.tradingeconomics.com/country-list/balance-of-trade.

Цена рада се може одредити као тржишна вредност радне снаге у одређеној земљи. Цена рада је највиша у земљама центра, најнижа у земљама периферије, а на средњем нивоу у земљама полупериферије. Ова димензија је мерена преко индикатора просечне најамнине. Просечна најамнина се рачуна за одређени временски период, најчешће за један месец или једну годину. Као извор грађе коришћени су подаци из различитих статистичких служби.

Квалификованост радне снаге представља скуп свих неопходних знања и вештина потребних за обављање одређеног посла. Што је радна снага квалификованија, већа је и продуктивност њеног рада. Просечна квалификованост радне снаге у центру је висока, у периферији ниска, а у полупериферији на средњем нивоу. Ниво образовања и здравља пресудно утиче на квалификованост радне снаге. Квалификованост радне снаге је мерена помоћу два индикатора из *Глобалног извештаја о компететивности* за 2013/2014. годину. Први индикатор је здравље и основно образовање и збирно мери квалитет здравља и квалитет основног образовања, са ставом да што су они већи то је већа и продуктивност рада. Здрава радна снага је *пресудна за конкурентност и продуктивност земље*. *Радници који су болесни не могу испунити*

*своје пуне капацитете и биће мање продуктивни.*¹⁷ Лоше здравствено стање популације смањује ниво ефикасности одређене економије и стога је добро опште здравствено стање веома битан основ економског напретка. Основно образовање *повећава ефикасност сваког индивидуалног радника.*¹⁸ Штавише *радници који су примили мало формално образовање могу извршавати само просте мануелне задатке и са више тешкоћа се прилагођавају напреднијим производним процесима и техникама и стога мање доприносе осмишљавању и спровођењу иновативности.*¹⁹ Дакле, ниво основног образовања радне снаге, осим што указује на квалификованост радне снаге, посредно може дати увид и у ниво њене продуктивности/ефикасности, иновативности и прилагодљивости. Просечни нивои основног образовања и здравља радне снаге су највиши у центру, најнижи у периферији, а средњи у полупериферији. Други индикатор је индикатор вишег образовања и обуке и указује на степен присутности високо образоване радне снаге у одређеној земљи, која је у стању *да изврши сложене задатке и брзо се прилагоди ... променљивој средини и развојним потребама производног система.*²⁰ Високо образована и самим тим високо квалификована радна снага је одлика центра, средња у полупериферији, а ниска у периферији. Мерење оба индикатора је вршено преко скале у којој је 1 претставља најнижи, а 7 највиши ниво здравља и основног образовања/вишег образовања и тренинга.

Метод истраживања

У истраживању је коришћен упоредни метод. Вредности индикатора за Србију су упоређиване са вредностима индикатора три земље за које се претпоставља да припадају једној од три основне зоне светског капитализма. Упоредни метод се може дефинисати као *настојање да се одређена друштвена појава или друштво у неком свом комплексном облику проучавају у свим својим или бар у што многобројнијим, различитим облицима, који настају услед различитих друштвено-историјских и природних услова.*²¹ Његове две основне функције су описивање и објашњавање.²² Упоредивањем вредности индикатора Србије са вредностима индикатора земаља за које претпостављамо да припадају

17 Исто, стр. 7.

18 Исто.

19 Исто.

20 Исто.

21 Милић, В. (1965) *Социолошки метод*, Београд: Култура, стр. 657.

22 Исто, стр. 657.

земљама центра, полупериферије и периферије, Србија је класификована у складу са Волерстиновом теоријом у једну од три основне зоне. Од тога са којом земљом ће Србија имати највише сличности према економским карактеристикама, зависиће и одређивање њеног положаја у светском капиталистичком систему. Претпоставка је да је Србија према својим карактеристикама најближа полупериферији. Како би било могуће одредити положај Србије у светском капиталистичком систему, било је потребно одредити које ће земље имати статус представника центра, периферије и полупериферије и објаснити на који начин се дошло до таквог одабира. За земљу центра биће претпостављена Немачка, за земљу периферије Танзанија, а за земљу полупериферије Румунија. Овај одабир се заснива на резултатима бројних светски признатих истраживања. Према Извештају о људском развоју из 2014. године, Немачка спада у веома високо развијене земље и налази се на шестом месту од укупно 182 земље на ранг листи, Румунија спада у развијене земље и налази се на 54, а Танзанија у ниско развијене земље и налази се на 159. месту.²³ Према *Извештају о глобалној компетитивности* за 2013/2014. годину, Немачка се одређује као земља вођена иновацијом, Румунија као земља вођена ефикасношћу, а Танзанија као земља вођена ресурсима. Према извештајима ММФ-а, Светске банке и развојног програма Уједињених нација за 2011. годину, Немачка се такође сврстава у ред најразвијенијих земаља и налази се на самом врху свих ранг листа, Румунија се налази на средини као средње развијена, а Танзанија као неразвијена земља је углавном најниже рангирана.²⁴ На листама свих ових извештаја Србија је најближа Румунији, тако да се може претпоставити да је полупериферијска земља.

2. Кратак приказ економске историје модерне Србије

Како би се боље упознали са контекстом из ког је произашла данашња позиција Србије у светском капиталистичком систему, укратко ће бити размотрена историја економског развоја Србије у деветнаестом и двадесетом веку. Током читавог деветнаестог и прве половине двадесетог века Србија је била изразито периферијска земља. На ово указују чињенице о претежном уделу сељаштва у општој популацији,

23 Human Development Report (2014) *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*, 20. јул 2014, <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>, стр. 195-158.

24 IMF Working Paper, 20. јул 2014, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp1131.pdf>, стр. 20-23.

касном и спором појављивању радничке класе, ниској продуктивности и технолошкој заосталости и неповољном положају на међународном тржишту на којем је наступала са периферијским производима. У време социјалистичке Југославије она постаје полупериферијско подручје. На ово указују повећана урбанизација и значајнија појава пролетаризоване радне снаге, достизање већег нивоа продуктивности и технолошке развијености, те разноврснијег извоза роба како периферних, тако и оних ближним централним. Без обзира на све ударе на привреду од кризе седамдесетих до унутрашњих структуралних противуречности и нефлексибилности система осамдесетих, ратних разарања деведесетих и пљачкашке приватизације раних двехиљадитих, Србија је успела да задржи свој полупериферни статус у светској капиталистичкој економији.^{25, 26}

3. Анализа положаја Србије према економским индикаторима

Положај Србије у светском капиталистичком систему је одређен упоређивањем економских индикатора Србије са економским индикаторима Немачке као претпостављене земље центра, Румуније као претпостављене земље полупериферије и Танзаније као претпостављене земље периферије.

Структура привреде. На основу структуре привреде извршено је поређење структуре производње Србије са структуром производње Немачке, Румуније и Танзаније и утврђен њен положај у светском капиталистичком систему. Као извор података коришћене су информације *CIA World Factbook*. Поред тога извршено је и поређење структура индустријске производње наведених земаља. Подаци за 2013. годину за Србију показују да је према уделу у укупном бруто друштвеном производу најзаступљенији услужни сектор (60,3 %), потом индустријски (31,8 %) и на крају пољопривредни сектор (7,9 %). У индустријској производњи најзаступљенији су следећи производи: аутомобили, основни метали, намештај, прехрамбена индустрија, машине, хемикалије, шећер, гуме, одећа, лекови, итд. Преглед индустријских производа указује на мешовиту структуру, односно на то да су заступљени периферни производи (основни метали, хемикалије, одећа, прехрамбена индустрија, шећер, гума), али и производи који се према својим карактеристикама могу одредити као блиски централним (аутомобили, машине,

25 Чалић, М. Ж. (2013) *Историја Југославије у XX веку*, Београд: *Clio*.

26 Чалић, М. Ж. (2004) *Социјална историја Србије 1815-1914, Успорени напредак и индустријализација*, Београд: *Clio*.

лекови). Поред тога Србија производи и пољопривредне производе који се могу сврстати у периферне. Према подацима *CIA World Factbook*-а за 2011. годину у немачком БДП-у је услужни сектор најдоминантнији (74%) и више заступљен у укупном уделу привреде него што је то случај са Србијом. Потом следе индустријски (25%) и пољопривредни сектор (1%). Немачка је једна од највећих и најнапреднијих индустријских произвођача челика, метала, угља, цемента, хемикалија, возила, машинских алатки, аутомобила средње и високе класе, хране и пића, бродова, одеће. Уочљиво је да осим централних производа (возила, машинске алатке, аутомобили, бродови), Немачка производи и периферне индустријске полу-фабрикате и сировине (челик, метал, угљ, цемент, хемикалије, итд.), што јој омогућује да смањи увоз периферних индустријских добара из других земаља и тако позитивно утиче на сопствени трговински биланс. Овакав распон производње указује и на њену разноликост, што је један од услова веће независности земље од утицаја спољног светског тржишта. Осим ових производа Немачка производи пољопривредне производе који се могу окарактерисати као периферни, али они чине мали део БДП-а. У румунском БДП-у према проценама за 2013. годину највећи удео има услужни сектор (59,6 %), што је готово идентично са заступљеношћу услужног сектора у Србији. Потом следе индустријски сектор (34,2%) и пољопривредни сектор (6,4 %), од којих је први незнатно више заступљен него у Србији, а други незнатно мање. Од индустријских производа Румунија производи електричне машине и опрему, одећу и обућу, лаке машине, аутомобиле средње класе, руде, дрво, хемикалије, горива, грађевински материјал. Може се рећи да је у Румунији присутна комбинација централних производа и оних блиских њима (аутомобили, електричне машине и опрема) и периферних производа (одећа и обућа, лаке машине, руде, дрво, хемикалије, грађевински материјал). Иако су полуфабрикати, горива се због есенцијалне важности за функционисање капиталистичке привреде и високе тржишне вредности, могу окарактерисати као квазицентрални производ. Пољопривредна производња која није много заступљена у укупном БДП-у Румуније доводи до незнатно већег удела периферних производа у укупном обиму производа. У танзанијском БДП-у, према процени из 2013. године, најзаступљенији је услужни сектор (47,4 %), али значајно мање него у Србији. Потом следи пољопривредни (27,6%) и индустријски сектор (25%), од којих је први знатно више заступљен него у Србији, а други значајно мање. Пољопривредна производња чини значајан удео целокупне производње, што указује на апсолутну доминацију периферних

производа. У индустријском сектору се производе прехранбени производи, дијаманти, злато, гвозђе, со, цемент, производи од нафте, обућа и одећа, ђубрива, производи од дрвета. Готово сви ови производи се могу окарактерисати као периферни, осим оних попут дијаманата, злата и производа од нафте, који због велике тржишне вредности спадају у квазицентралне. Може се поставити питање да ли Танзанија уопште има пуну контролу над трговином квазицентралним производима и где заиста одлази добит од ње.

Из до сада наведених података може се закључити да је у немачкој привреди заступљен најшири опсег централних производа, док је у Румунији заступљена мешавина ограниченог броја централних и већег броја периферних производа. У Танзанији већина производа су периферни, а они који то нису представљају квазицентралне, за које не постоји потпуна контрола државе.

По структури своје привреде Србија је најсличнија Румунији, те се може означити као полупериферијска земља. Удео различитих сектора у БДП-у Србије такође је најсличнији са Румунијом, то јест у њој су солидно заступљени секундарни и услужни сектор, а слабо заступљен примарни сектор. Пошто виши нивои услужног сектора у укупном БДП-у земље условљавају и већу продуктивност у њеној индустрији и пољопривреди, може се закључити да је продуктивност примарног и секундарног сектора највиша у Немачкој, потом у Србији и Румунији, а најнижа у Танзанији.

Технолошка развијеност. Технолошка развијеност одабраних земаља је упоређивана коришћењем индикатора технолошке спремности и иновације из Глобалног извештаја о конкуритивности за 2013/2014. годину. Технолошка спремност се одређује као *агилност којом економија усваја постојеће технологије како би повећала продуктивност својих индустрија*.²⁷ Земље које су технолошки развијеније уједно су и агилније на технолошке промене. Технолошка спремност ће бити мерена уз помоћ скале од 1 до 7 на којој вредност 1 представља најнижу, а вредност 7 највишу технолошку спремност. Осим поређења вредности технолошке спремности Србије са Немачком, Румунијом и Танзанијом, вредности технолошке спремности ових земаља су поређене и са просечном вредношћу технолошке спремности за ресурсно вођене земље (у које спаде Танзанија), земље вођене ефикасношћу (у које спадају Румунија и Србија) и земље вођене иновацијом (у које спада Немачка). Класификација

27 The global competitiveness report 2013- 2014, 18. Јул 2014, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf, стр 6

земаља према Глобалном извештају о конкурентности је веома слична ТСС типологији земаља на централне, полупериферне и периферне.²⁸ Немачка има највишу вредност технолошке спремности (5,7), што је незнатно више од просека за земље вођене иновацијом (5,6). Овај податак указује на њену највишу технолошку развијеност. Румунија и Србија имају сличне вредности за технолошку спремност (4,1 и 4,0). И једна и друга се налазе изнад просека за земље вођене ефикасношћу (3,6), што указује на њихову средњу технолошку развијеност. Танзанија се према технолошкој спремности (2,7) налази непосредно испод просека за ресурсно вођене земље (2,8), што указује на њену још увек ниску технолошку развијеност. Сличан ниво технолошке развијености Србије и Румуније, који је знатно нижи од нивоа Немачке и знатно виши од нивоа Танзаније, указује на то да је она према овом индикатору полупериферијска земаља. Технолошка развијеност је мерена и преко *индикатора технолошке иновативности*. Ниво технолошке иновативности знатно утиче на стање развитка средстава за производњу и продуктивност привреде. Мерена је помоћу скале индикатора иновације од 1 до 7 *Глобалног извештаја о конкурентности* за 2013/2014. годину.²⁹ Вредност иновације Немачке износи 5,5, што је више од просечне вредности за земље вођене иновацијом (4,7). Србија и Румунија са вредностима од 2,9 и 3,0 се фактички налазе благо испод и/или на просеку за земље вођене ефикасношћу (3,0). Изненађење представља Танзанија, која има већу вредност иновације (3,1) и од Србије и од Румуније и премашује просечну вредност за ресурсно вођене земље. Наведено може бити последица претходно изразито лоше технолошке развијености, где свака иновација значајно утиче на повећање степена иновације (ефекат ниске базе). Слабија иновативност у Србији и Румунији се може објаснити ниском стопом инвестирања страног капитала, неспособношћу домаће економије да створи услове за иновацију и утицајем блиских централних земаља, које различитим мерама успоравају процес иновације у овим земаљама. Ипак пошто се и једна и друга налазе око и на просеку за земље вођене ефикасношћу, које су по својим карактеристикама веома сличне ТСС схватању полупериферије, може се рећи да је Србија и по овој карактеристици полупериферијска земаља.

Инфраструктурна развијеност. Једна од карактеристика која указује на положај земље у светском капиталистичком систему јесте и степен инфраструктурне развијености.

28 Исто, стр. 194, 324, 334, 362.

29 Исто.

Инфраструктурна развијеност је мерена помоћу индикатора инфраструктуре из Глобалног извештаја о конкуритивности, који се мери помоћу скале од 1 до 7. Вредности инфраструктурне развијености за све земље које су предмет поређења и за основне групе земаља, преузете су из *Глобалног извештаја о конкуритивности*.³⁰ Немачка има највишу инфраструктурну развијеност (6,2), и превазилази просек земаља вођених иновацијом (5,6). Румунија и Србија су испод просека за земље вођене ефикасношћу, али су изнад просека ресурсно вођених земаља (2,4). Најнеразвијенију инфраструктуру има Танзанија (2,3) и она се налази незнатно испод просека за ресурсно вођене земље. Може се закључити да је по овом индикатору Србија слична Румунији, да значајно заостаје у односу на Немачку, али и да је изнад Танзаније, и да највероватније припада групи земаља полупериферије.

Трговински положај. Трговински положај земаља се може дефинисати као њена позиција у светској трговинској размени. Он је мерен индикатором структуре увоза и извоза земаља и индикатором трговинског биланса. Поређење структуре увоза и извоза Србије са земљама претпостављеним представницима периферије, полупериферије и центра, може показати који је њен положај на светском тржишту. Србија извози гвожђе и челик, гуму, одећу, пшеницу, воће и поврће, обојене метале, електричне апарате, производе од метала, муницију и возила. У структури српског извоза учествују периферни и производи блиски периферним као што су сировине, полуфабрикати и технолошки једноставни производи (гвожђе, челик, гума, одећа, воће и поврће, обојени метали, производи од метала), али и сложенији производи који се могу окарактерисати као централни или блиски централним (електрични апарати, возила, оружје и муниција). Србија је увозник хемикалија, хемијских производа, горива и нафте, основних метала, машина, опреме и возила. Може се уочити да значајан део српског увоза чине централни, квазицентрални и производи блиски централним (гориво и нафта, машине и опрема, возила), али да се увозе и периферни и производи блиски периферним (хемикалије, хемијски производи, основни метали). Немачка извози моторна возила, машине, хемикалије, компјутере и производе електронске индустрије, електронску опрему, фармацеутске производе, метале, транспортну опрему, прехранбене производе, текстил, гуму и широк спектар пластичних производа. Уочљива је велика заступљеност и разноврсност централних производа и оних сличних централним (моторна возила, машине, компјутери, електронски производи, електронска

30 Исто.

опрема, фармацевтски производи, транспортна опрема), али и мања присутност периферних производа и оних сличних периферним (метали, текстили, гума, прехранбени производи). Немачка увози нафту и гас, машине, возила, хемикалије, електричну опрему, фармацевтске производе, прехранбене производе. Увоз изразито централних производа (опрема за обраду података, електрична опрема, итд.) указује на висок ниво развијености производње у овој земљи која ствара потражњу за њима. Румунија извози машине и машинску опрему, метал и производе од метала, одећу и обућу, хемикалије, пољопривредне машине, минерале и горива. Осим машина и машинске опреме који су блиски централним производима, као и минерала и горива, који се могу одредити као квазицентрални производи, остали производи се могу окарактерисати као периферни. Румунија увози машине и машинску опрему, хемикалије, горива и метале, текстил и одећу, пољопривредне производе. Већина наведених производа спада у групу периферних. Оваква структура увоза и извоза у Румунији указује на застарелост њене производње и слабу потражњу за производима који би је технички унапредили. Ипак битно је напоменути да њен увоз и извоз, без обзира на велику заступљеност периферних производа, чине и централни и периферни производи. Танзанијски извоз је у потпуности сачињен од чисто периферних производа попут кафе, памука, коштуњавог воћа, једноставних фабричких производа. Једино се злато и нафта због високе тржишне вредности могу одредити као квазицентрални производи. Танзанија увози потрошна добра, машине и транспортна средства, сирове индустријске материјале. То значи да њен увоз чине углавном периферни производи. Наведено се може објаснити ниском куповном моћи становништва и слабо развијеном привредом. До сада је показано да Немачка има највећи и најразноврснији извоз централних производа, што уствари и представља одлику централних земаља. Значајан ниво увоза централних производа високе технологије у Немачку објашњава се потребама њене привреде за константним усавршавањем, што такође представља одлику центра. Танзанија се према карактеристикама свог увоза и извоза може одредити као периферна земља. Извоз и увоз добара у Србији је мешовит, по чему је најсличнији са Румунијом, те се и према овом индикатору може одредити као полупериферна земља.

Следећи индикатор преко којег је упоређиван положај земаља у светској тржишној размени је стање *трговинског биланса*. Стање трговинског биланса указује какав је однос између увоза и извоза одређене земље. Србија у светској размени остварује негативни трговински биланс који се у

периоду између јула 2013. и јула 2014. године кретао између 264 и 355,8 милиона евра. Највећа негативна вредност остварена је јануара 2014. године када је негативни трговински биланс износио 559,8 милиона евра. Немачка остварује изузетно позитиван трговински биланс који се, мерен у истом временском периоду, кретао од 16.406 до 16.720 милиона евра. Највећи суфицит је остварен октобра 2013. године и износио је 20.609 милиона евра. Румунија остварује негативан трговински биланс који се у периоду између јула 2013. и јула 2014. године кретао између 555,1 и 573 милиона евра. Највећи минус је остварен августа 2013. године и износио је 649,7 милиона евра. Танзанија такође остварује негативан трговински биланс који је у периоду од јула 2013. до јула 2014. године износио од 238,6 до 302 милиона евра. Највећи минус забележен је октобра 2013. године и износио је 496,3 милиона евра. Пример Немачке показује како производња и извоз централних производа доводи до огромног трговинског суфицита. Застарелост технологије, мешовити извоз и обарање царинских заштита за најразличитије облике производа условљено притиском наддржавних међународних институција, које су најчешће у служби интереса централних земаља, показују како мале полупериферијске земље губе у неједнакој светској размени. Оне су често и енергетски зависне, што такође значајно утиче на пораст трговинског дефицита. Периферијске земље попут Танзаније, остварују мале приходе од свог извоза. Због слабе потражње становништва и привреде условљене сиромаштвом, ове државе мање и увозе због чега често немају екстремне минусе у трговинском билансу. Са друге стране, развијање потрошачке културе у полупериферији уз стагнацију привреде, може довести до стварања великих трговинских дефицита. Потрошња као стил живота у полупериферији, одржава се све већим задуживањем становништва и привреде путем кредита са високим каматама, што често доводи до тога да мале полупериферијске земље упадају у дужничко ропство. Може се закључити да и према овом индикатору Србија има највише сличности са Румунијом, те да оне због тога што су енергетски зависне, царински незаштићене полупериферијске земље у непосредној близини центра, остварују негативне трговинске билансе. Оба претходно обрађена индикатора указују да према тржишном положају Србија спада у земље полупериферије.

Цена рада. Цена радне снаге је мерена преко индикатора просечне месечне најамнине. Оне су одређене према подацима из доступних појединачних статистичких извештаја за 2012/2013. годину и изражене су у УСД. Као извор података за Србију коришћен је сајт Републичког завода за

статистику³¹, за Немачку сајт Немачке статистичке службе³², за Румунију сајт Румунског института за статистику³³, а за Танзанију Истраживање о запослености и зарадама за 2012, спроведено при Танзанијском бироу за статистику³⁴. Просечне месечне најамнине за 2012/2013. годину за све четири земље које су предмет поређења изражене су у УСД. Немачка има убедљиво највеће просечне месечне најамнине од 4579 УСД и оне су готово девет пута веће од просечних најамнина у Румунији (534 УСД) и Србији (585 УСД), и чак преко двадесет пута веће од просечних месечних зарада у Танзанији (214 УСД). Висина просечне српске месечне најамнине указује на то да је и Србија попут Румуније земља полупериферије.

Квалификованост радне снаге. Степен образовања и здравља радне снаге јесте основ за одређивање квалификованости радне снаге. Што је степен образовања и здравља људи у некој земљи на вишем нивоу, већа је и квалификованост радне снаге и обрнуто. Квалификованост радне снаге земаља коришћених у истраживању биће упоређивана на основу индикатора здравља и основног образовања и вишег образовања и обуке из Глобалног извештаја о компетитивности.³⁵ Вредност индикатора је мерена коришћењем скале од 1 до 7. Немачка има највише нивое образовања радне снаге по оба параметра (6,4 и 5,9), који су изнад просека карактеристичног за земље вођене иновацијом (6,4 и 5,3), те се може закључити да у овој земљи ради најквалификованија радна снага. Румунија и Србија остварују сличне вредности индикатора здравља и основног образовања (5,7 и 5,5). Наведено указује да је овај параметар преко и на просеку за групу земаља којој припадају (5,5). За индикатор вишег образовања и обуке, Србија остварује вредност 4,0, што је идентично просеку за економије вођене ефикасношћу, док Румунија остварује вредност од 4,4. Према вредностима показатеља,

31 Републички завод за статистику <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=2186>, 23. Јул 2014.

32 Destatis <https://www.destatis.de/EN/FactsFigures/NationalEconomyEnvironment/EarningsLabourCosts/EarningsEarningsDifferences/Tables/Long-TimeSeriesD.html>, 23. Јул 2014.

33 Average earnings in December 2013, <http://www.insse.ro/cms/files/statistici/comunicate/castiguri/a13/cs12e13.pdf>, 23. јул 2014.

34 Employment And Earnings Survey, 2012 – Analytical Report, The United Republic Of Tanzania: National Bureau Statistics <http://www.kazi.go.tz/documents/takwimu/Employment-and-Earning-Survey-Report-2012-.pdf>, 23. Јул 2014

35 The global competitiveness report 2013- 2014, 18. јул 2014, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf, стр. 194, 324, 334 и 362.

Србија и Румунија имају средње нивое образовања и здравља, због чега се може закључити да је код њих и средње образована и средње здрава радна снага. Танзанија остварује вредност од 4,6 за први показатељ, што је незнатно више од просека групе земаља којој припада, а за други показатељ вредност која је за 0,4 нижа од просека. У складу са наведеним резултатима, Танзанија је одређена као земља са нижим нивоима образовања и здравља, због чега је закључено да је и њена радна снага ниже квалификована. По предметним индикаторима Србија показује највише сличности са Румунијом и према димензији квалификованости радне снаге може се класификовати у групу земаља полупериферије.

Закључак

Овај рад представља покушај утврђивања положаја Србије у светском капиталистичком систему, кроз њено поређење према економским индикаторима са Немачком, Румунијом и Танзанијом. После поређења Србије са земљама за које се претпоставља да су представници центра, полупериферије и периферије, може се закључити да је она према свим индикаторима најсличнија Румунији и да стога припада групи полупериферијских земаља. Ово је условљено сличним друштвено-историјским путањама Србије и Румуније. Ипак потребно је нагласити да Србија и Румунија спадају у посебан тип полупериферијских земаља. За разлику од великих земаља попут Русије, Кине, Индије и Бразила, које имају бројну радну снагу, значајне количине сировина, моћне армије и јаке државне структуре, па стога огроман потенцијал за будуће заузимање позиције центра, Србија и Румунија су знатно ограничене у актерском деловању сопственом ресурсном зависношћу, мањом величином, и близином моћних централних земаља из западне Европе.

Након утврђивања да је Србија мала полупериферијска земља са ниским потенцијалом за промену свог положаја, поставља се питање да ли и како уз одређене стратегије деловања може да поправи свој положај у светском капиталистичком систему.

Првенствено треба схватити да се светски капиталистички систем као скуп структура дугог трајања, не може заобићи и да ово поготово важи за мале земље попут Србије. Дакле мора се учествовати у „игри”, али и наћи начин да се у њој нешто и добије. Држава овде има огромну улогу. Она мора да стекне контролу над привредним потенцијалима сопствене земље. Штитећи се заштитним царинама од производа јаке конкуренције, треба да рационално и оптимално организује производњу онога што је у стању да производи и пласира на

светско тржиште. Добит остварену у трговини потребно је реинвестирати у стварање јаче технолошке базе неопходне за производњу комплекснијих производа. Нека се продајом периферних и бивши централних производа створе услови за будућу производњу централних. Са конзистентним спровођењем ове политике држава ће бити у стању да створи довољно средстава које ће улагати у развијање јаче мреже социјалне помоћи, смањивање социјалних разлика, развијање научне иновативности, повећање војне моћи и обезбеђивање енергетске независности. Повећањем економске моћи подићи ће се и актерски потенцијал земље за помагање других сиромашних делова света у њиховој борби за праведнију расподелу светског богатства и разбијање економске и политичке хегемоније Сједињених Америчких Држава и Европе, настале на неправедној светској подели рада.

ЛИТЕРАТУРА:

Волерстин, И. (1986) *Сувремени светски систем*, Загреб: Центар за културну делатност.

Волерстин, И. (1990) *Капитализам – историјски систем*, Титоград: ЦИД.

Волерстин, И. (2004) *Увод у анализу светског система*, Цетиње: Отворени културни форум.

Милић, В. (1965) *Социолошки метод*, Београд: Култура.

Чалић, М. Ж. (2004) *Социјална историја Србије 1815-1914, успорени напредак у индустријализацији*, Београд: *Clio*.

Чалић, М. Ж. (2013) *Историја Југославије у XX веку*, Београд.

Интернет странице:

Average earnings in December 2013, *National Institute Of Statistics*
<http://www.insse.ro/cms/files/statistici/comunicate/castiguri/a13/cs-12e13.pdf>

CIA World Factbook

Des [statisthttps://www.destatis.de](https://www.destatis.de)

Employment And Earnings Survey, 2012 – Analytical Report, The United Republic Of Tanzania: National Bureau Statistics

<http://www.eolss.net/ehttp://pacificusforum.com/2013/08/21/power-relations-in-the-trans-pacific-partnership-agreement/ books/sample%20chapters/c04/e6-94-01.pdf>

<http://www.kazi.go.tz/documents/takwimu/Employment-and-Earning-Survey-Report-2012-.pdf>

http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Human Development Report 2014 *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*- <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>

IMF Working Paper – <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp1131.pdf>

The global competitiveness report 2013- 2014

Wallerstein Immanuel 2004: *WORLD-SYSTEMS ANALYSIS*, in *World System History*, [Ed. George Modelski], in *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, Developed under the Auspices of the UNESCO, Oxford, UK: Eolss Publishers

Републички завод за статистику <http://webrzs.stat.gov.rs>

Stefan Mandić

University in Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Sociology, Belgrade

POSITION OF SERBIA IN THE GLOBAL CAPITALIST SYSTEM

Abstract

Purpose of this work is examination of the position of Serbia in the global capitalist system according to economic characteristics, determination if it can be characterized as a country in the centre, semi-peripheral or peripheral to the global capitalist system, using economic parameters selected based on operationalized theory of Immanuel Wallerstein. The paper will show that the structure of capitalism displays clear differences in its centre, semi-periphery and periphery. The centre is a place with all the capital, where technological innovations and political power provide most sophisticated products which are also most expensive. However, its economic power is primarily based on the exploitation of periphery which offers cheap work force and low production costs. Semi-periphery is found between the centre and the periphery, and is so both the exploiter and the exploited. The Wallerstein's theoretical standpoint is very fruitful for studies of modern social relations in the global context, based on exploiting a large number of countries in the global capitalist system.

Key words: *global capitalist system, periphery, semi-periphery, centre, position of Serbia*

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за социологију

DOI 10.5937/kultura1548102P

УДК 330.342:316.4(497.11)

338.246.025.88(1-664)

оригиналан научни рад

ПРОЦЕСИ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У ПЕРЦЕПЦИЈИ ГРАЂАНКИ И ГРАЂАНА ПОСТ- ТРАНЗИЦИОНЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Циљ рада је да утврди да ли је глобална криза неолибералног модела капиталистичке регулације (чију појаву можемо пратити почевши од 2008. године до данас), одредила пад подршке економским реформама и приватизационим процесима у Србији, односно, да ли се степен дате подршке разликује на међукласном нивоу. Анализа почива на емпијским подацима добијеним у оквиру два истраживачка пројекта – Стратификацијске и вредносне промене у периоду друштвене трансформације (2003) и Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери (2012) – и укључује испитивање степена пристајања испитаника уз емпијске исказе који мере оријентацију ка економском либерализму (општем и специфичном), односно исказима којима се мери подршка приватизацији појединих сегмената јавног сектора.

Кључне речи: *пост-социјалистичка трансформација, економски либерализам, приватизација, класа*

Теоријско-контекстуални оквир¹

Процеси приватизације различитих форми колективне (а пре свега државне) својине, представљају једну од кључних

¹ Рад је настао у оквиру пројекта „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери” (евиденциони број: 179035), који је финан-

карактеристика социо-економске трансформације друштава реалног социјализма и њиховог структурисања на новим/старим капиталистичким основама. Међутим, као што су Штиглиц (Joseph Stiglitz) и Хофова (Karla Hoff) приметили, у оквиру једне струје друштвених теоретичара и креатора друштвено-економских политика, преовладало је мишљење да је неопходно, на идеолошком плану, постулирати тржишну економију као безалтернативни друштвено-економски поредак, који ужива широку друштвену подршку, како би процеси приватизације били успешни.² У другој варијанти, нарочито међу представницима новог институционализма, чинило се недвосмисленим да „успешност“ транзиције и процеса приватизације умногоме зависи од претходног успостављања адекватних (тржишних) институција, које, заузврат, имају социјализацијски ефекат, генеришући вредносне промене код својих чланова.³ С обзиром да се показало да је след корака који подразумева прво вредносно-идеолошку припрему, а тек потом одговарајућу институционалну трансформацију, политички непрактичан, међу заговорницима брзе приватизације (која је углавном фаворизована од стране западних инвеститора и међународних економских институција), јавља се теза о динамичкој интеракцији институционалних реформи и вредносно-идеолошких промена: брза приватизација води стварању групе приватних власника, који потом, у циљу заштите сопствених интереса, лобирају у правцу стварања институционално-нормативне потпоре тржишној економији.⁴ У склопу овако замишљеног процеса, економска транзиција се одвија симултано са политичком демократизацијом и одговарајућим вредносно-нормативним променама, чинећи јединствен и нераздвојив сет (пакет) системских реформи.⁵

Било да су друштвени реформатори и творци модела приватизације заговарали један или други модел (где су оба, следећи еволутивну парадигму, рачунала са релативно јасним и неупитним путем транзиције из командно-планске

сиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Hoff, K. and Stiglitz, J. (2002) After the Big-Bang? Obstacles to the Emergence of the Rule of Law in Post-communist Societies, *Working Papers* 9282, Cambridge MA: NBER.

3 Roland, G. Introduction, in: *Privatization: Successes and Failures*, ed. Roland, G. (2008), New York: Columbia University Press; Cao, Y. and Nee, V. (2000) Comment: Controversies and evidence in the market transition debate, *American Journal of Sociology* Vol. 105, No. 4, pp. 1175-118.

4 Hoff, K. and Stiglitz, J. nav. delo.

5 Offe, C. (1997) *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*, Michigan: MIT Press.

у тржишну економију), реалност их је убрзо демантовала: нити је процес трансформације имао недвосмислено јасну путању и уједначен темпо, нити су жељени исходи увек били извесни. Показало се да се ради о процесу у којем је могуће очекивати различите путеве трансформације, зависно од конкретног друштвено-историјског наслеђа (теорије зависности од пређеног пута – *path dependency*), односно различите исходе.⁶ Постсоцијалистичка трансформација се, на тај начин, показивала као укључивање некадашњих социјалистичких економија у светски капиталистички систем, додуше на периферијском или полупериферијском нивоу, структуришући, у оквиру датих друштава, различите подваријанте капитализма, које у мањој или већој мери одударају како од тржишно-либералног (англо-америчког), тако и од тржишно-координисаног (немачко-шведског) типа капитализма.⁷

Оптимистична предвиђања економског опоравка некада урушених социјалистичких привреда показала су се нерелативним. Иако је у већини пост-социјалистичких друштава неолиберална економска политика однела превагу, као мање или више неочекивани исход процеса трансформације јавила се „посткомунистичка рецесија” која је означила системски индукован пад економских активности и екстензивну деиндустријализацију, праћену бројним злоупотребама приватизационих процеса.⁸ Неуспех да се задовоље пробуђена очекивања становништва у погледу раста животног стандарда, рефлектовао се у смањеној подршци реформским, а у оквиру њих нарочито приватизационим процесима, која је забележена готово у већини постсоцијалистичких земаља.⁹

Хипотетичко-методолошки оквир

Имајући претходно речено у виду, циљ овог рада је да се испита да ли се исти тренд – опадања подршке приватизационим

6 Stark, D. (1991) Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe, *European Politics & Societies* No. 6, pp. 17-54.

7 Lazić, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik; Hall, P. and Soskice, D. Introduction, in: *Varieties of Capitalism*, eds. by Hall, P. and Soskice, D. (2001) Oxford: Oxford University Press

8 King, L. and Hamm, P. (2005) Privatization and State Capacity in Postcommunist Society, William Davidson Institute *Working Paper* No. 806, University of Michigan; Hoff, K. and Stiglitz, J. (2005) The Creation of the Rule of Law and the Legitimacy of Property Rights: the Political and Economic Consequences of a Corrupt Privatization, *Working Papers* 11772, Cambridge MA: NBER.

9 Denisova, I., Markus E., Timothy, F. and Zhuravskaya, E. (2010) Everybody Hates Privatization, but Why? Survey Evidence from 28 Post-communist Countries, *Working Paper* No. 143, CEFIR / ES Working Paper series.

процесима и оријентације ка економском либерализму – бележи и у друштву (пост)транзиционе Србије. За поредбени оквир одабране су две временске тачке: 2003. година, у којој су економске реформе, а поготово приватизациони процеси, још увек у зачетку, праћени неуздраном идеолошком доминацијом економског либерализма на глобалном плану и пробуђеним надама становништва након „петооктобарских промена”; и 2012. година, у којој се осећају последице економске рецесије и светске финансијске кризе, малверзације у процесима приватизације бивају евидентне, а идеологија економског либерализма полако губи свој недвосмислени примат како на глобалном, тако и на локалном нивоу. У ту сврху су коришћени емпиријски подаци добијени у два анкетна истраживања спроведена на репрезентативним узорцима становника Србије: *Стратификацијске и вредносне промене у периоду друштвене трансформације* (2003) и *Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери* (2012).¹⁰

При анализи ставова према приватизацији треба аналитички раздвојити подршку, односно њено одсуство, које произилази из опште оријентације ка приватној/државној својини, тржишној иницијативи/државној интервенцији и неолибералној/колективистичкој идеологији од ставова који се јављају као последица разочарања услед нерегуларности, малверзација и криминалних активности које су пратили ове процесе у појединим постсоцијалистичким земљама.¹¹ Разликовање генералне (односно дифузне) и специфичне подршке економском либерализму ослања се на концепт који је 60их година прошлог века увео Истон (Easton), настојећи да покаже како су политички системи у стању да задрже дуготрајну стабилност, чак и када су суочени са релативно ниским степеном специфичне подршке, све док постоји контрастежа у виду задовољавајућег нивоа дифузне подршке.¹²

10 Опширније о узорцима у: Simkus, A. (2007) Guest Editor's Introduction, *International Journal of Sociology* Vol. 37, No. 3; Lazić, M. i Cvejić, S. Predgovor, у: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u period ubrzane transformacije*, uredili Lazić, M. i Cvejić, S. (2013) Beograd: ISI FF.

11 Denisova, I., Markus, E., Timothy, F. and Zhuravskaya, E. nav. delo.

12 Дифузна подршка се, у Истоновој интерпретацији, дефинише као евалуација онога што дати систем представља, а не ефекат који производи. Испољава се кроз спремност да се пружи подршка или толерише систем, чак и онда када су резултати супротни пожељном стању. Специфична подршка се, с друге стране, дефинише као последица специфичног задовољења потреба од стране система, с обзиром на захтеве који му се постављају (опширније видети у: Easton, D. (1965) *A System Analysis of Political Life*, New York: Wiley). У Милеровој (Mueller) интерпретацији, специфична подршка се односи на евалуацију перформанси датог система, без обзира на очекивања (опширније у: Mueller, E. (1970) *The*

Легитимацијска основа одржавања система (изражена кроз дифузну подршку) може бити пољуљана или учвршћена, зависно од степена његове ефикасности и ефективности (а који своју потврду добија путем специфичне подршке).¹³

У том смислу, економски либерализам се, као вредносна оријентација, може јавити у два облика: а) као израз уопштеног (мање или више трајног) прихватања (нео)либералне идеологије, односно б) као оријентација која је условљена актуелним друштвено-економским процесима (и стога варијабилна и зависна од промене датог контекста). У првом случају, оријентација ка економском либерализму се јавља или као одраз структурне условљености, односно положаја у оквиру класне структуре друштва (која генерише шансе или пак представе о шансама појединаца и друштвених група за остварење сопственог интереса у оквиру тржишне, односно државно контролисане економије) или као одраз успешног наметања сопствене интерпретације друштвене реалности владајуће друштвене групације (чија репродукција почива на одржавању датог система друштвених односа) као доминантне, док се у другом случају, поред структурних јављају и контекстуалне детерминанте (које мењају претпостављену мање или више једнообразну шему класног структурисања вредносних оријентација). Тако, на пример, можемо очекивати позитивнији став према приватизацији код оних припадника радничке класе чије су фирме успешно приватизоване, а њихова позиција остала иста или се релативно побољшала, а разочарење код оних код којих је дошло или до неуспешног исхода процеса власничке трансформације или до губитка посла управо као последице приватизације. Док је генерална оријентација ка економском либерализму у већој мери подложна променама/флукуацијама идеолошких парадигми на глобалном плану, специфична

representation of citizens by political authorities: Consequences for regime support, *American Political Science Review* Vol. 64. No. 4, pp. 1149-1166). У оквиру интерпретативног оквира који је у овом тексту примењен, дифузна подршка се схвата као релативно стабилна приврженост одређеном друштвеном поретку (и идеолошкој матрици која га прати), која исходи из представа појединаца и друштвених група о сопственим темелним (класним) интересима (при томе, ове представе могу бити погрешне, када се јављају као резултат хегемонског деловања идеологије владајуће друштвене групе). Специфична подршка се пак односи на конкретне перформансе система, односно на евалуацију могућности система да произведе ефекте који се од њега очекују. С обзиром на то да дати ефекти не морају бити једнозначни и конзистентни, и њихова евалуација је тада подложна специфичним факторима.

13 Linz, J. Crisis, breakdown, and reequilibration, in: *The Breakdown of Democratic Regimes*, eds. Linz, J. and Stepan, A. (1978) Baltimore: John Hopkins University Press.

оријентација је одређена локалним друштвеним контекстом и његовим променама (ефикасношћу система), и у том смислу можемо претпоставити да она не кореспондира нужно са класно-слојним структурисањем друштва.

Аналитичко раздвајање опште (дифузне) подршке тржишној економији и приватном власништву, од њених специфично (контекстуално) условљених варијанти, добило је своју потврду на емпиријском плану: наиме, анализом главних компоненти, у оба узорка, издвојене су две латентне димензије, око којих је добијено идентично груписање емпиријских исказа. Општу оријентацију ка економском либерализму мерили смо регресионим факторским скоровима добијеним на основу степена пристајања испитаника уз следеће емпиријске исказе: *Без приватизације, предузећа би била у горој ситуацији него што су сада; Све врсте јавних услуга боље би функционисале да су приватизоване; Друштвени напредак увек ће почивати на приватном власништву.* С друге стране, емпиријски искази који су се односили на нешто специфичнији, актуелни контекст друштвено-економске реалности Србије, а који мере специфичну оријентацију ка економском либерализму, су: *Што влада мање интервенише у економији, то боље за Србију; Приватизација функционише у теорији, али не и у пракси; Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који други начин меша у приватне фирме.*

Општи и специфичан економски либерализам

Анализу ћемо почети поређењем исказа који мере општи и специфичан економски либерализам у две године, користећи t тестове. На тај начин ћемо бити у стању да утврдимо да ли постоји статистички значајна разлика између два узорка (оног за 2003. и 2012. годину) у погледу просечних скорова, односно да ли је током деветогодишњег искуства са економским реформама и процесима приватизације дошло до промене у степену прихватања како идеологије економског либерализма тако и њене специфичне примене у локалном контексту. При том, сви искази су дати у облику у којем виши скорови означавају снажнију оријентацију ка економском либерализму.

Т тестовима је утврђено да на свим исказима, осим на једном (*Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који начин меша у приватне фирме*), постоји статистички значајна разлика у просечним резултатима у два узорка (Табела 1). При том, код сва три исказа који мере оријентацију ка општем економском либерализму (а који су показали већу међусобну хомогеност него искази

који мере специфичан економски либерализам, што је утврђено анализом поузданости и величином Кронбахове алфе), просечни скорови су већи за 2003. годину него за 2012, индикујући пад у просечном степену пристајања уз ову идеолошку оријентацију током испитиваног временског периода. Овај општи налаз је у складу са претпоставком о јачој условљености општег економског либерализма кретањима на глобалном плану. Наиме, светска финансијска криза и глобална економска рецесија означиле су крај (или барем привремено преиспитивање) неупитне доминације идеологије економског либерализма и њој саображених економских политика.¹⁴ У складу са тим, не треба да чуди налаз који сугерише да на сва три исказа која мере склоност ка општем економском либерализму у 2012. години доминира одбацивање ове опште идеолошко-вредносне матрице. Уколико имамо на уму да се сва три наведена исказа односе на општи став према приватизацији и приватном власништву, тада постаје јасно да Србија не одудара од тенденције која је уочена у осталим пост-социјалистичким државама.

С друге стране, ако погледамо исказе који су се, у оквиру факторске анализе, окупили око засебне латентне структуре, а који се односе ближе на историјске посебности формирања и учвршћивања капиталистичких релација у Србији (специфични економски либерализам), уочићемо непостојање јасне тенденције. Наиме, код исказа која се односе на владину интервенцију у економији и пословање приватних предузећа, бележи се раст у просечним скоровима у односу на 2003. годину, означавајући релативно стабилну подршку економском либерализму; међутим, код питања које се односи на приватизацију, односно могућност њеног практичног спровођења, не само да је забележен пад подршке, већ и јасна тенденција ка одбацивању овог сегмента неолибералне економске политике (Табела 1). С обзиром на то да су на свим питањима која се односе на приватизацију испитаници показали тенденцију одбацивања, како на општем тако и на специфичном, плану (на сва четири исказа просечни резултат у 2012. је испод теоријске аритметичке средине), постаје јасно да како реформски процеси одмичу, а друштво се стабилизује на капиталистичким основама, опада спремност грађана да их подрже. Уколико се вратимо на дистинкцију направљену у уводном делу текста која се односи на одбацивање приватизације услед трајне (опште) оријентације на колективну (државну, друштвену) својину и државно-редистрибутивне механизме економске регулације

14 Amin, S. (2011) *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism?* Cape Town, Dakar, Nairobi and Oxford: Pambazuka Press.

(а која је одређена трајним структурисањем друштва на класним основама, као и позицијом испитаника у оквиру класне структуре) и оне која настаје услед сумње у легитимитет постојећих, конкретних приватизационих поступака, видимо да и један и други претпостављени узрочни сплет показује своје дејство.

	Емпиријски искази	Година	N	Просек	T	Sig.
Општи економски либерализам	Без приватизације предузећа би била у гореј ситуацији него сада	2003	2724	3,15	15,834	0,000
		2012	2088	2,63		
	Све врсте јавних услуга би боље функционисале да су приватизоване	2003	2749	3,03	14,539	0,000
		2012	2134	2,55		
Специфични економски либерализам	Друштвени напредак ће увек почивати на приватном власништву	2003	1393	3,23	6,653	0,000
		2012	1961	2,97		
	Што влада мање интервенише у економији то боље за Србију	2003	2702	3,01	-3,730	0,000
		2012	1971	3,14		
Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који начин меша у приватне фирме	2003	2788	3,09	-,835	0,404	
	2012	2104	3,12			
Приватизација функционише у теорији али не и у пракси	2003	2739	2,40	11,944	0,000	
	2012	2182	2,04			

Табела 1: Т тестови за емпиријске исказе који мере економски либерализам (2003. и 2012. година)

Разлоге опстајања подршке тржишној економији, уз истовремено одбацивање приватног власништва и процеса приватизације, треба тражити у: а) процесу друштвене трансформације, који, сам по себи, доноси опстајање два институционално-нормативна система (редистрибутивна улога државе и тржишна економија, доминантно приватно, уз опстајање државног власништва и, супротно, очекивањима, раст јавног сектора економије, забележен у протеклих десетак година у Србији);¹⁵ б) идеолошкој кризи неолибералног концепта на глобалном плану, уз непостојање довољно јасне алтернативе (мада треба напоменути да готово да нема озбиљнијег оспоравања капиталистичког система друштвених односа, те да предложене системске реформе махом остају у домену повратка јачој улози државе у економији организованој на капиталистичким принципима); ц) светској финансијској кризи, која је индуковала економску релацију на глобалном и локалном плану, праћену драстичним смањењем обима економских активности у периферним економијама, и следствено, погоршањем животног стандарда великог дела становништва; и д) злоупотребама које су пратиле процесе приватизације.

15 Више о томе видети у: Lazić, M. and Pešić, J. (2012) *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*. Belgrade: ISI FF.

Класни положај и економски либерализам

У наредном сегменту рада фокус ће бити на односу класног положаја испитаника и оријентације ка економском либерализму. С обзиром да је референтни оквир проучавања процес пост-социјалистичке трансформације и стабилизација капиталистичког система друштвених односа, промене у структури и саставу основних друштвених група, те укупни положај (а посебно економски) друштвених класа, неизбежно представљају факторе који у значајној мери одређују опредељивање испитаника ка прихватању, односно одбацавању неолибералне идеолошко-вредносне матрице. Готово да је немогуће разумети савремене трансформацијске процесе без познавања класне динамике: класе се, по правилу, појављују као носиоци колективне акције,¹⁶ која може бити усмерена у правцу промене система (и побољшања друштвеног положаја одређених друштвених група) или очувања већ постојећих друштвених односа. Облици колективне акције друштвених група, али и индивидуално делање њихових припадника, у значајној мери су обликовани начином на који се интерпретира друштвена реалност, у виду идеолошко-вредносних представа. С обзиром да репродукција владајућег система друштвених односа (и облика класне доминације) зависи од успешности владајуће групације да наметне своју интерпретацију реалности као хегемону,¹⁷ проучавање доминантних вредносних образаца омогућава нам да стекнемо увид у степен консолидације и ширег идеолошко-вредносног утемељења датог система друштвених односа.

Имајући ово на уму, ваљало би, укратко, резимирати процес пост-социјалистичке трансформације, с освртом на обрасте класног (ре)структурисања друштва Србије. Наиме, поред структуралних узрока слома социјалистичког система, у овом процесу се као делатни чиниоци појављују и класе, тачније социјалистичка номенклатура (владајућа класа), као једина група која је у социјалистичком поретку била у (структурално одређеној) могућности колективно да дела у правцу разградње старог система друштвених односа.¹⁸ С крахом социјализма, делимично се мења састав владајуће класе (за чију је стабилизацију на новим основама било

16 Lazić, M. nav. delo.

17 Грамши, А. (1959) *Изабрана дела*, Београд: Култура.

18 Lazić, M. nav. delo; Pešić, J. Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite-ekonomski i politički liberalizam, u: *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, priredio Lazić, M. (2014) Beograd: ISI FF.

потребно време), тако да улогу делатног актера у реформи система и изградњи нових капиталистичких односа преузима средња класа, која, уједно, постаје и гласноговорник нове либералне идеологије (овај процес трансформације је током 1990-их година био успорен, иако су већ тада неки сегменти реформе система извршени). Свој пун замах реформски процеси добијају након 2000. године, када средња класа у потпуности преузима улогу легитимизатора новог система друштвених односа, учествујући уједно у процесу дисеминације владајуће (капиталистичке) идеологије и успостављању хегемоније нове (сада већ стабилизоване) владајуће класе. Међутим, да би дати систем друштвених односа неометано функционисао, поред структуралних услова, неопходно је да постоји релативно јединствен вредносно-идеолошки оквир система, који је широко прихваћен међу већином чланова друштва (структурално, то су групације службеника, мануелних радника и ситних пољопривредника). Имајући на уму да је једна од кључних области у којој су извршене системске реформе економска сфера, те да је успостављање нових капиталистичких односа махом било вођено идеологијом економског либерализма, у овом делу текста ћемо настојати да утврдимо на који начин је класно структурисање друштва било повезано са променама у прихватању вредносне матрице економског либерализма.

Операционализација класно-слојног положаја полазила је од категорије радног места (у оквиру које се појављују критеријуми поседовања економских и организацијских ресурса), допуњена нивоом образовања испитаника (поседовања културног капитала). Из класификације су у потпуности, у оба узорка, избачени пензионери, пошто се показало да приписивање класне припадности овој категорији (на основу последњег радног места) доводи до знатних одступања од утврђеног материјалног положаја класа, као и њихових вредносних оријентација. Седмочлана класно-слојна шема се састојала од следећих категорија: 1. владајућа класа (политичари, директори и крупни предузетници), 2. нижи менаџмент и ситни предузетници, 3. стручњаци, 4. службеници, техничари и samozапослени са средњом стручном спремом, 5. квалификовани радници, 6. неквалификовани радници и 7. ситни пољопривредници.

Као што је већ напоменуто, искази који мере оријентацију ка економском либерализму су се, при анализи главних компоненти, груписали око два фактора, које смо назвали општим и специфичним економским либерализмом. Претпоставка од које смо кренули је била да ће општи либерализам у већој мери бити под утицајем структуралних карактеристика

друштва (између осталог и класног структурисања), односно да ће контекстуални чиниоци снажније утицати на опредељење испитаника када се ради о емпиријским исказима који се односе на специфичне промене.

Резултати (Табела 2) сугеришу исправност наше претпоставке. Наиме, у оба узорка (оном из 2003. и 2012. године), највише резултате на скали општег економског либерализма (израженој путем стандардизованих факторских скорова) постижу испитаници који припадају владајућој групацији. Виши степен поседовања економских, организационих и културних ресурса, у значајнијој мери опредељује испитанике ка тржишној економији, док оскудица датих ресурса води снажнијем прихватању државно-редистрибутивног модела економске регулације. При том, раст просечних стандардизованих скорова владајуће групације у две испитиване временске тачке можемо тумачити учвршћивањем вредносно-идеолошке матрице економског либерализма, с једне стране, али и карактеристикама самих узорака; наиме, у узорку из 2012. године, владајућа групација се састојала искључиво од припадника економске елите, која је, у циљу очувања сопствених позиција, у већој мери заинтересована за учвршћивање оних образаца владајуће идеолошко-вредносне матрице који су директније повезани са друштвеним подсистемом у чијем се оквиру примарно врши њена репродукција. За разлику од владајуће групације, слојеви средње класе – нижи менаџери, ситни предузетници и стручњаци – бележе пад у степену пристајања уз општа начела економског либерализма, што је у складу са опадајућом легитимацијом система на глобалном плану. Ипак, док је код категорија ситних предузетника и нижих директора забележен релативно мали пад подршке, сврставајући их и даље међу недвосмислене заговорнике економског либерализма (што је у складу са њиховом структурном позицијом), код стручњака је ситуација нешто другачија: пад у просечним скоровима који је забележен међу припадницима овог сегмента средње класе је релативно велик, тако да се приближава нултој тачки (која означава нити прихватање нити одбацивање дате вредносне оријентације) и пада испод резултата забележеног код категорије службеника и техничара (који су уједно и последња категорија у оквиру класно-слојне хијерархије чија је подршка општем економском либерализму позитивна). С друге стране, док се код квалификованог радништва бележи благи пад у прихватању економског либерализма, супротна тенденција је уочена код полу и неквалификованог радништва, који се у значајном степену пењу ка средини скале и прстижу своје квалификоване колеге. Ипак, обе категорије већински одбацују општа начела економског либерализма.

Коначно, међу ситним пољопривредницима бележи се изразит пад у подршци општем економском либерализму, па тако у 2012. години управо ова категорија (за разлику од 2003, када су то били ПКВ и НКВ радници) постаје најзначајнији опонент владајуће идеологије.

Имајући пред собом ове резултате, треба рећи да је тешко донети једнозначне закључке. Наиме, док се код немануелног и мануелног радништва бележи раст подршке општим начелима либералне идеологије, сведочећи о постепеној нормализацији капиталистичког система друштвених односа, он је истовремено недовољан да би се могло закључити да је владајућа идеологија већински прихваћена вредносна матрица. Они друштвени слојеви, чија је структурна позиција у највећој мери угрожена мерама неолибералне економске политике и економском кризом, и даље остају њени највећи опоненти. У прилог овоме треба напоменути да резултати два истраживања бележе апсолутни пад у просечном материјалном положају свих друштвених слојева (осим владајуће групације код које се не бележе промене), и релативан пад код свих слојева, осим код владајуће групације и пољопривредника, бацајући ново светло на добијене податке.¹⁹ Тако, на пример, постаје јасно због чега код стручњака, групације за коју се претпостављало да има функцију легитимизације владајућег, капиталистичког система друштвених односа путем обликовања вредносно-идеолошке матрице и њеног ширења међу хијерархијски нижим друштвеним слојевима, бележимо тако драстичан пад подршке економском либерализму. Додамо ли томе да се ради о групацији која је натпросечно заступљена у државном сектору економије, који се показао мање подложен економској кризи од приватног сектора, постаје јасно због чега код категорије стручњака приватна својина полако губи свој идеолошки ослонац.

Друштвени слој	Општи економски либерализам		Специфични економски либерализам	
	2003	2012	2003	2012
Политичари, директори, предузетници*	0,35	0,69	-0,12	-0,25
Нижњи менаџмент и ситни предузетници	0,32	0,24	-0,02	0,10
Стручњаци	0,20	0,04	-0,16	-0,05
Службеници, техничари и samozапослени	0,05	0,07	0,01	0,02
ВКВ и КВ радници	-0,07	-0,11	0,04	0,03
ПКВ и НКВ радници	-0,26	-0,04	-0,02	0,12
Ситни пољопривредници	-0,02	-0,26	0,09	-0,17

Табела 2: Факторски скорови за општи и специфични економски либерализам, по класно-слојним категоријама;

*У узорку за 2012. годину, вишу класу су чинили само представници економске елите

¹⁹ Видети у: Lazić, M. i Pešić, J. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, priredili Lazić, M. i Cvejić, S. (2013) Beograd: ISI FF.

Подаци који се односе на прихватање специфичног економског либерализма нису нимало једнозначни, те стога захтевају нешто издиференциранији (контекстуално условљен) интерпретативни оквир. Наиме, код припадника владајуће групације не само да бележимо одбацивање економског либерализма, већ и осетан пад у просечним скоровима у две временске тачке, што чини ову групу највећим опонентом специфичне примене неолибералне економске политике у 2012. години. Уколико имамо на уму да се један од исказа, којим се мери специфични економски либерализам, односио на владину интервенцију у економију, постаје јасно да се као најжешћи заговорници државних мера појављују управо представници оне групације чија је позиција на тржишту у највећој мери зависила од владине подршке у ситуацији акутне економске кризе (поред директора државних фирми, значајну подршку државном интервенционизму сада пружају и приватни предузетници, односно представници сектора који је први осетио последице рецесије). У прилог томе иде и све снажнија тенденција заокрета ка државној интервенцији у економији на глобалном плану, како би се амортизовале последице неспутане неолибералне економије и потреса које је она донела. Коначно, представници економске елите уздају се у државни интервенционизам и на једном суштинском плану: наиме, без тржишних ограничења и релативно стриктних владиних мера и регулатива о уласку/изласку на/са тржиште/а, домаћи крупни капитал не би био у стању да издржи конкуренцију која долази споља, те би стога био осуђен на пропаст или барем на таворење по тржишним маргинама. Имајући све ово на уму, постаје јасно како се представници економске елите појављују као заговорници заштите приватне својине (први сет питања који се односи на општи економски либерализам), уз истовремено заговарање заштите домаћег капитала од стране државе (специфични економски либерализам). Поред владајућег слоја, једина групација код које је такође, у значајном степењу, забележен пад подршке специфичном економском либерализму су ситни пољопривредници, и сами умногоме зависни од владиних субвенција у пољопривреди и мера ограничења увоза пољопривредних производа из иностранства.

Све остале класно-слојне категорије бележе стагнацију или пораст у просечним скоровима, при чему стручњаци (упркос порасту) остају већински опоненти економског либерализма у специфичном контексту, док се као највећи заговорници ове вредносне оријентације сада јављају ПКВ и НКВ радници, као и ситни предузетници и нижи менаџмент. С обзиром на дате резултате, само се делимично потврдила наша хипотеза о контекстуалној условљености подршке специфичном

економском либерализму. Наиме, ако се вратимо дистинкцији направљеној на почетку текста, која разликује трајну одређеност ка приватном власништву и тржишном либерализму од оне која је под утицајем разочарења до којег долази услед малверзација у процесима приватизације и негативних ефеката привредних реформи, постаје јасно да само први део тврдње добија емпиријску потврду. Наиме, као најзначајнији заговорници економског либерализма и приватног власништва на општем плану искристалисали су се припадници двеју категорија – економске елите и слоја који је на хијерархијској лествици само степеницу ниже – ситни предузетници и нижи менаџмент. С друге стране, друштвени слојеви чији се материјални положај током процеса реформи и у апсолутном и у релативном смислу у највећој мери погоршао, те који су у значајнијој мери трпели због неуспелих процеса приватизације – мануелно (квалификовано и неквалификовано) и немануелно радништво – испливали су као најснажнији заговорници примене мера неолибералне економске политике у локалном контексту.

При интерпретацији ових контрадикторних података, од користи је позвати се на концепт вредносно-нормативне дисонанце,²⁰ који сугерише да конфликти на нивоу вредности и уверења корелирају са паралелном егзистенцијом елемената супротстављених нормативно-институционалних система. Иако је процес реформи у Србији након 2000. године у значајној мери одмакао у правцу стабилизације капиталистичког система друштвених односа, глобална криза капитализма пољуљала је веру у самоодрживост неспутане тржишне утакмице, трасирајући пут снажнијем државном интервенционизму у економији. Хибридни карактер нормативно-институционалног система (где паралелно опстају елементи који се типично везују за капиталистички систем друштвених односа, уз истовремено снажно ослањање на државу као регулатора и организатора економских активности), онемогућава једнозначно утемељење доминантних вредносно-идеолошких представа. У таквој ситуацији, друштвеној групи која се налази на врху друштвене хијерархије не само да је олакшано одступање од (либералних) принципа на којима би идеалнотипски требало да почива репродукција њене владајуће позиције, већ се, у ситуацији кризе, и сами принципи донекле мењају: опстајање дате групе сада је снажније везано за адекватне мере државне подршке (без

20 Опширније о концепту у: Lazić, M. and Cvejić, S. (2007) Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, *International Journal of Sociology* Vol. 37, No. 3; Lazić, M. nav. delo; Lazić, M. i Pešić, J. nav. delo; Pešić, J. nav. delo.

промене основних претпоставки на којима систем почива), што се, заузврат, читава у вредносно-идеолошкој сфери као одбацивање примена мера неолибералне политике у локалном контексту. С обзиром да се ради о контекстуално условљеном колебању (уз истовремено непобитно прихватање општих принципа економског либерализма), овај заокрет у ставовима владајуће групације треба тумачити пре као вид опортуне реакције у ситуацији друштвене кризе (односно као трагање за новим видом капиталистичке регулације), него као израз темељне промене доминантног система друштвене репродукције. Нешто снажнију подршку тржишном капитализму међу припадницима других (хијерархијски нижих) друштвених групација треба тумачити као облик закаснеле реакције, односно инерције у промени доминантних вредносних образаца: наиме, културне промене се, по правилу, дешавају у оквиру хијерархијски виших друштвених слојева, да би, уз помоћ средњих слојева, била извршена њихова дисеминација међу ширим друштвеним групама.²¹ Одбацивање тржишног облика капиталистичке регулације (у корист алтернативног, државно-регулаторног облика) тако се, прво читава међу припадницима владајуће групације, а са одређеном временском дистанцом, треба очекивати сличне промене и у осталим друштвеним групама (међу којима је релативно висока подршка мерама неолибералне политике резултат претходно успостављене културне хегемоније владајуће групације).

Ставови према приватизацији јавног сектора

Последњи сегмент анализе ставова према пожељном облику капиталистичке регулације у пост-транзиционој Србији резервисан је за настојање да се осветли још један аспект односа према економском либерализму – ставови становништва према приватизацији јавног сектора економије. Наиме, за разлику од приватизације уопште, власничка трансформација јавног сектора економије представља осетљиво питање, које изазива контраверзе и у земљама са дужом традицијом регулације економије на тржишним основама.²² Однос према приватизацији јавног сектора стога представља вододелницу на којој се прелама став према идеолошкој матрици економског либерализма, као и релативно трајно опредељење ка приватном власништву и тржишној утакмици.

21 Elijas, N. (2002) *Proces civilizacije*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

22 Roland, G. nav. delo.

С обзиром на то да у бази података из 2003. године нисмо располагали емпиријском евиденцијом која се односи на прихватљивост приватизације појединих сегмената јавног сектора, компаративна анализа је у овом делу рада нужно изостала, као и могућност да се прате промене у ставовима испитаника. Анализа је, стога, настављена само на подацима из 2012. године. На питање у ком степену би се испитаници сложили са приватизацијом следећих сегмената јавног сектора економије (где су као понуђени дати одговори а) треба у потпуности приватизовати, б) треба приватизовати до 49%, ц) уопште не треба приватизовати и д) не знам), издвојили смо проценат испитаника који су сматрали да уопште не треба приватизовати дате секторе, диференциран по класно-слојним категоријама.

Као што је и очекивано, за припаднике економске елите, државно власништво као преферирани облик својине, већински је прихватљиво само када се ради о здравственим услугама, док је најнижа подршка забележена у областима јавног транспорта и нафтне привреде, гранама које су већ делимично приватизоване (Табела 3). Упадљиво је да је само код ове друштвене категорије забележено већинско одбацивање опстајања јавног сектора економије, што је и разумљиво, јер се ради о групацији чији се интерес заснива на елиминацији „нелојалне” конкуренције јавних предузећа. Уједно, ради се о друштвеној групи која је једина исказала недвосмислену приврженост приватном власништву и општим принципима на којима почива економски либерализам.

Процент испитаника који сматрају да уопште не треба приватизовати наведени сегмент јавног сектора								
Слојеви *	Водовод и канализација	Електро-привреда	Нафтна привреда	Јавни транспорт	Банке	Здравствене услуге	Телекомуникациона мрежа	Рудници
1	43,5%	33,3%	20,2%	19,4%	40,9%	55,7%	41,9%	47,8%
2	59,4%	63,5%	52,7%	46,7%	35,4%	65,7%	43,7%	63,3%
3	66,0%	66,2%	58,9%	48,9%	43,6%	66,9%	51,0%	69,0%
4	66,6%	68,6%	63,5%	55,5%	52,5%	69,2%	55,4%	69,3%
5	73,7%	75,1%	69,8%	65,4%	57,0%	78,9%	70,0%	78,4%
6	83,0%	79,4%	75,7%	73,6%	70,1%	82,8%	74,4%	81,5%
7	78,9%	79,7%	78,3%	73,9%	74,5%	88,4%	70,5%	88,3%

Табела 3: Ставови према приватизацији јавног сектора

*1. Крупни предузетници, директори, 2. Ситни предузетници, нижи менаџмент, 3. Стручњаци, 4. Службеници, техничари, самозапослени са ССС, 5. ВКВ и КВ радници, 6. ПКВ и НКВ радници, 7. Ситни пољопривредници

За слојеве који припадају широко дефинисаној средњој класи – ситне предузетнике, нижи менаџмент и стручњаке – приватизација јавних услуга је прихватљива само у банкарском и сектору јавног транспорта (оба у одређеној мери приватизована у време када је истраживање спроведено), док

је за хијерархијски виши слој унутар средње класе, додатно прихватљива још и приватизација телекомуникационих услуга. Код свих осталих класно-слојних категорија, ниједан од побројаних сектора не добија надполовичну подршку у погледу власничке трансформације.

Добијени подаци суштински потврђују закључке изнете у претходном делу текста: наиме, једино припадници економске елите представљају категорију која је трајно и недвосмислено оријентисана ка приватном власништву (што је и разумљиво, с обзиром на њихову структурну позицију). Државни облик својине се, код ове категорије, чини у великој мери неприхватљивим и када се ради о традиционално јавним секторима економије. Међутим, упоредо са снажним залагањем за приватну својину као доминантни облик власничких односа, припадници економске елите истовремено немају илузију о могућности опстанка на тржишту без помоћи државе (било као пасивног или активног делатника). У том смислу, добијени резултати су у складу са оним што је већ увелико реалност капиталистичких земаља: идеалистичка мантра неолибералне идеологије о потпуном повлачењу државе из економије показала се неостваривом.

С друге стране, подаци су показали постојање још једне правилности: што је позиција друштвене групе нижа у стратификацијској хијерархији, то је степен одбацивања приватизације јавних услуга снажнији. Суштински то значи да су се сви они друштвени слојеви, чија би егзистенција била угрожена увођењем тржишних цена за услуге које пружа јавни сектор (електродистрибуција, јавни превоз, здравство, итд.), показали и најснажнијим упориштем подршке датом сектору, што је у складу са налазом да је период постсоцијалистичке трансформације донео пад у материјалном положају свих категорија становништва (у периоду од 2003. до 2012. године), осим економске елите, чинећи их, у великој мери зависним од државних мера социјалне политике. Државни сектор, на тај начин, постаје не само амортизер растуће незапослености у ситуацији економске кризе (при томе, треба напоменути да је овај сектор, у протеклих деценију и по, доживео релативни пораст у погледу удела запослених), већ, заједно са неформалним облицима и мрежама подршке, обавља функције које је некада у двадесетовековном западном капитализму имала држава благостања.

Закључак

На овом месту неопходно је укратко резимирати добијене резултате и интерпретирати их у светлу претпоставки од којих смо кренули у анализу. Прва и релативно тривијална

хипотеза да ће са напредовањем процеса пост-социјалистичке трансформације и а) системски индуковане “пост-комунистичке рецесије”, односно б) глобалне кризе неолибералног облика капиталистичке регулације (чија је последица легитимацијска криза система), доћи до опадања подршке тржишним реформама, се потврдила. Наиме, на 5 од укупно 6 исказа забележен је пад у просечним вредностима у периоду између 2003. и 2012. године.

Друга хипотеза – да ће општи економски либерализам (односно дифузни облик подршке владајућој вредносно-идеолошкој парадигми) у првој линији бити одређен структурним факторима (пре свега класним положајем, који са собом доноси одређене типове ресурса којима испитаник (не) располаже), такође се потврдила. Наиме, виша позиција испитаника у оквиру друштвене хијерархије (односно располагање знатнијим економским и организацијским ресурсима, те културним капиталом) детерминисала је и снажнију приврженост тржишном облику економске регулације. Иако је криза тржишног облика капиталистичке регулације на глобалном плану ослабила подршку коју му пружају владајуће друштвене групације, његова доминација, барем када је о овим слојевима реч, ипак није нарушена.

С друге стране, утицај контекстуалних фактора (неуспех реформи да испуне очекивања значајног дела становништва у погледу побољшања општег животног стандарда, а посебно злоупотребе и више него суморни ефекти процена приватизације) није био тако једнозначан: наиме, пошло се од претпоставке да ће подршка мерама неолибералне политике у локалном контексту опадати код оних друштвених група које су у највећем степену осетиле негативне последице реформских процеса (такозвани губитници транзиције). Међутим, резултати су показали нешто друго: залагање за примену државно-редистрибутивних мера било је најснажније код владајуће групације, чији је опстанак у ситуацији акутне економске кризе у значајној мери зависио од мера државне подршке, док је приврженост неолибералним мерама најснажније била присутна код најрањивије категорије мануелног радништва. У ситуацији глобалне легитимацијске кризе неолибералног облика економије, у оквиру пост-социјалистичког друштва Србије – чија је институционално-нормативна основа и даље у значајној мери хибридног карактера (доминација тржишно-демократских институција, уз опстајање институционалних прежитака из претходног, социјалистичког, система), и која, стога генерише контрадикторне вредности – не треба да чуди одступање владајуће групације од привржености тржишном моделу капиталистичке

регулације који се у датом моменту показује као дисфункционалан за репродукцију услова њене друштвене доминације. С друге стране, овај заокрет у владајућој идеолошкој парадигми (који је, поред припадника владајуће класе, јасно видљив и код стручњачког дела средње класе), још увек није постао хегемона интерпретација реалности међу ширим друштвеним слојевима.

Конечно, ставови о прихватљивости приватизације појединих сегмената јавног сектора потврђују претходне налазе: наиме, владајућа групација (економска елита) једина је категорија код које је приврженост приватној својини недвосмислена. Уједно, ова групација прва реагује на реалне промене у глобалним економским кретањима, саображавајући њима своја очекивања и интерпретације реалности (за разлику од припадника стручњачког слоја, код којих је промена доминантне вредносно-идеолошке матрице, махом последица смене доминантних идеолошких парадигми – образаца легитимације – на глобалном плану).

ЛИТЕРАТУРА:

Amin, S. (2011) *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism?* Cape Town, Dakar, Nairobi and Oxford: Pambazuka Press.

Denisova, I., Markus E., Timothy, F. and Zhuravskaya, E. (2010) Everybody Hates Privatization, but Why? Survey Evidence from 28 Post-communist Countries, *Working Paper* No. 143, CEFIR/ ES Working Paper series.

Easton, D. (1965) *A System Analysis of Political Life*, New York: Wiley.

Elijas, N. (2002) *Proces civilizacije*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Грамши, А. (1959) *Изабрана дела*, Београд: Култура.

Hall, P. and Soskice, D. Introduction, in: *Varieties of Capitalism*, edited by Hall, P. and Soskice, D. (2001) Oxford: Oxford University Press.

Hoff, K. and Stiglitz, J. (2005) The Creation of the Rule of Law and the Legitimacy of Property Rights: the Political and Economic Consequences of a Corrupt Privatization, *Working Papers* 11772, Cambridge MA: NBER.

Hoff, K. and Stiglitz, J. (2002) After the Big-Bang? Obstacles to the Emergence of the Rule of Law in Post-communist Societies, *Working Papers* 9282, Cambridge MA: NBER.

King, L. and Hamm, P. (2005) Privatization and State Capacity in Postcommunist Society, *William Davidson Institute Working Paper* No. 806, University of Michigan.

- Lazić, M. and Pešić, J. (2012) *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*, Belgrade: ISI FF.
- Lazić, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i Cvejić, S. Predgovor, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u period ubrzane transformacije*, uredili Lazić, M. i Cvejić, S. (2013) Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. i Pešić, J. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, priredili Lazić, M. i Cvejić, S. (2013) Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. and Cvejić, S. (2007) Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, *International Journal of Sociology* Vol. 37, No. 3.
- Linz, J. Crisis, breakdown, and requilibration, in: *The Breakdown of Democratic Regimes*, eds. Linz, J. and Stepan, A. (1978) Baltimore: John Hopkins University Press.
- Mueller, E. (1970) The representation of citizens by political authorities: Consequences for regime support, *American Political Science Review* Vol. 64. No. 4, pp. 1149-1166.
- Offe, C. (1997) *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*, Michigan: MIT Press.
- Pešić, J. Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite-ekonomski i politički liberalizam, u: *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, priredio Lazić, M. (2014) Beograd: ISI FF.
- Roland, G. Introduction, in: *Privatization: Successes and Failures*, ed. Roland, G. (2008) New York: Columbia University Press; Cao, Y. and Nee, V. (2000) Comment: Controversies and evidence in the market transition debate, *American Journal of Sociology* Vol. 105, No. 4, pp. 1175-118
- Simkus, A. (2007) Guest Editor's Introduction, *International Journal of Sociology* Vol. 37, No. 3.
- Stark, D. (1991) Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe, *European Politics & Societies*, No. 6, pp. 17-54.

ЈЕЛЕНА ПЕШИЋ

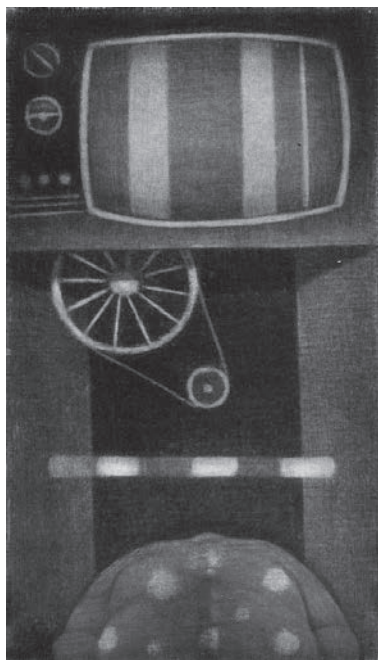
Jelena Pešić
University in Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Sociology, Belgrade

PRIVATIZATION PROCESSES AS
PERCEIVED BY SERBIAN CITIZENS

Abstract

This paper aims to determine whether the global crisis of neoliberal economy (which became transparent in 2008 and lasts till this day) has led to a decline in support for economic reforms and privatization processes in Serbia, and particularly whether this support differs among social classes. The analysis relies on the data obtained within two research projects – Stratification and Value Changes in the Period of Social Transformation (2003) and The New Challenges of Social Integration in Serbia: Concepts and Actors (2012) as well as on national representative samples. It involves examination of the degree of respondents' support for empirical statements measuring orientation towards economic liberalism (general and specific) and privatization of different segments of public sector.

Key words: *post-socialist transformation, economic liberalism, privatization, social class*

Снежана Петровић, *Трансформација II*,
мецотинта, 12 x 6,5 цм, 2015. година

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд

DOI 10.5937/kultura1548123V

УДК 316.334.5:316.64(497.11)

061.23:502.1(497.11)

оригиналан научни рад

КО СУ ЕКОЛОШКИ АКТИВИСТИ И ЛИДЕРИ ЕКОЛОШКОГ ПОКРЕТА У СРБИЈИ

Сажетак: Рад се бави анализом распрострањености и социо-демографским карактеристикама еколошког активизма у Србији. Подаци су прикупљени у оквиру три истраживачка пројекта (анкетно истраживање реализовано на репрезентативном узорку грађана Србије ($N=1952$) и две еколошке угрожене заједнице (Панчево ($N=450$) и Бор ($N=350$)) и полу-структурисани интервјуи са лидерима 44 еколошке невладине организације из Србије). Резултати истраживања показују да је еколошки активизам релативно неразвијен како на територији целе Србије, тако и у непосредно погођеним заједницама. Типични еколошки активиста је млађи мушкарац или жена, становник/ца града, припадник/ца средње класе, високо образована особа која је релативно материјално обезбеђена. Када је Панчево у питању, подаци показују да социо-економске варијабле (материјални и класни положај) не показују статистички значајан утицај што се може приписати демократизујућем ефекту еколошких ризика. С друге стране, случај Бора је атипичан јер се ни једна од социо-демографских варијабли не показује статистички значајном, што се може објаснити готово потпуном економском зависношћу становништва од пословања Рударско-топионичарског басена Бор (који је уједно и највећи загађивач).

Кључне речи: еколошки активизам, социо-демографски чиниоци, еколошки угрожене заједнице, Србија, Бор, Панчево

Увод¹

Основу друштвених покрета чине појединци, грађани. Чак и оним друштвеним покретима, чији су покретач велике, професионализоване организације које се баве заступањем и лобирањем на највишем нивоу, неопходан је изванредан број подржавалаца који ће пружати легитимитет оваквој врсти активности, уплаћивати чланарине и, с времена на време, учествовати у уличним протестима и другим манифестацијама. Посебан значај мобилизација појединаца добија у самониклим покретима који се, највећим делом, ослањају на волонтерски рад активиста и енергију масе незадовољних појединаца. Када је реч о професионалним организацијама покрета, појединци су значајни пре свега као лидери еколошких организација. Од њихових способности, знања, социјалних веза и других ресурса, у великој мери зависи акциони потенцијал како саме организације тако и ширег покрета.

Начелно посматрано, мобилизациона основа (база активиста) еколошког покрета зависи од низа фактора. Један од значајних чинилаца свакако представља развијеност еколошке свести и вредности у једном друштву. Иако постоји расцеп између еколошких вредности и праксе, односно усвајање проеколошког погледа на свет не мора нужно резултовати еколошким понашањем², он представља важну основу еколошког активизма. Међутим, иако сматрамо вредносни аспект изузетно важним за анализу карактеристика еколошког активизма, у овом раду намера нам је да се фокусирано бавимо повезаношћу основних социодемографских карактеристика становништва (полна, старосна, образовна и др. структура обележја) са еколошким активизмом. Имајући у виду овај аспект, неколико питања ће бити предмет нашег разматрања. Прво ће нас интересовати колики удео становништва је еколошки активан, на који начин и у којој мери. Затим ћемо пажњу преместити на социо-демографске карактеристике еколошки активних појединаца на нивоу Србије. Упоредо са тим, посматраћемо карактеристике еколошких активних грађана Бора и Панчева, који су непосредније погођени еколошки ризицима. Занимаће нас, између осталог,

1 Овај текст је настао као резултат истраживачког рада на пројекту *Изазови нове друштвене интеграције* који реализује Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Vukelić, J. Od vrijednosti do akcije – vodi li prihvatanje ekoloških vrijednosti i normi ekološkom aktivizmu, u: *Razvoj i okoliš – perspektive održivosti* urednik, Cifrić, I. (2013), Filozofski fakultet, Zagreb, str. 353-368.

да ли је удео екоактивиста у ова два града, већи, мањи или приближно исти у односу на просек у Србији, односно да ли близина и непосредна угроженост еколошким ризицима, утиче на то које ће се активирати и у којој мери. У разматрање ћемо узети и карактеристике лидера / активних чланова еколошких организација.

Методолошки оквир истраживања

Подаци који ће бити предмет анализе у овом раду су прикупљени у оквиру три истраживачка пројекта. Прво је анкетно истраживање реализовано пролећа 2010. године на репрезентативном узорку грађана Србије (N=1952). Током 2011. године спроведено је анкетно истраживање на репрезентативном узорку становника два еколошки угрожена града – Панчева (N=450) и Бора (N=350). У овом истраживању је коришћен упитник који омогућава поређење са подацима прикупљеним на узорку грађана репрезентативном за целу земљу. Трећи извор података који ћемо користити у овом раду су полуструктурисани интервјуи који су реализовани 2011. године са представницима 44 еколошке невладине организације из Србије. Узорак организација је формиран консултовањем постојећих регистара невладиних организација у Србији и коришћењем *snow-ball* (грудва снега) технике узорковања.

Колико су становници Србије еколошки активни?

Разматрајући облике еколошког делања и њихових носилаца, Пол Стерн (Paul Stern)³ разликује, на једној страни, (обично малобројну али значајну) групу посвећених екоактивиста (лидера и чланова еколошког покрета). На другој страни се налазе појединци који подржавају идеје еколошког покрета (рецимо путем потписивања петиција, давања новчаних прилога, повременог учешћа у еколошким кампањама итд) иако нису у пуној мери укључени у све његове активности. Њих Стерн назива еко-грађанима односно подржаваоцима или симпатизерима еколошког покрета.

Како би се стекао увид у то колики је удео еколошких активиста, а колики подржавалаца еколошког покрета (еко-грађана) и еколошки пасивних, конструисан је индекс еколошког активизма⁴. Добијени резултати су подељени на

3 Stern, P. (2000) Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior, *Journal of Social Issues*, Vol. 56, No. 3, 2000, pp. 407–424.

4 У истраживању смо еколошки активизам операционализовали преко учешћа у следећим активностима: потписивање петиције, учешће на трибинама са еколошком тематиком, учешће у масовним окупљањима и еколошким протестима, давање финансијске подршке еколошким

четири нивоа (као што је приказано у табели 1). У прву групу су сврстани они који су изјавили да нису учествовали ни у једној од еколошки мотивисаних активности. Њих смо назвали еколошки пасивним (неактивним). Оне са ниским нивоом на скали еко-активизма, што значи да су тек по неки пут учествовали у појединим активностима, смо назвали потенцијалним еко-грађанима јер би се, на основу претходног понашања, могло очекивати да буду активни(ји) и у будућности (поготово ако постоји спољни подстицај). У трећој групи су се нашли они испитаници који су изјавили да су се, у периоду од три године које су претходиле истраживању, ангажовали у већем броју активности. Њих смо назвали еко-грађанима. Најзад, последњу групу чине еко-активисти – појединци који организују, предводе и редовно учествују у еколошким активностима.

Индекс	Србија	Панчево	Бор	Тип активизма
Нема	65%	50%	44%	Еколошки пасивни
Низак	30%	31%	40%	Потенц. еко-грађани
Средњи	4,5%	16%	14%	Еко-грађани
Висок	0,5%	3%	2%	Еко-активисти

Табела 1 Индекс еколошког активизма, Србија, Панчево, Бор
 Судећи према подацима приказаним у табели 1, непосредна угроженост еколошким претњама и постојање јавне свести о томе, остварили су утицај на становнике Панчева и Бора, који су нешто активнији на пољу заштите животне средине од просека забележеног у Србији. Док је на нивоу целе Србије готово две трећине грађана еколошки неактивно, тај број се креће око или испод половине у Панчеву и Бору. Удео “еко-грађана” је значајно виши у Панчеву (16%) и Бору (14%) у односу на просек измерен за Србију (4,5%). Такође, релативно су бројнији и посвећени еко-активисти. Извесне разлике постоје и између два града. Док је у Бору нешто мањи број становника неактиван (44%) наспрам тачно половине Панчеваца, и док је потенцијалних еколошких активиста нешто више (40% у Бору, наспрам 31% у Панчеву), еко-грађана и еко-активиста је нешто више у Панчеву (19%) у односу на Бор (16%). Ове разлике се могу довести у везу са већом учесталошћу еколошких протеста и других начина

удружењима, контактирање представника локалних или државних власти у циљу решавања одређеног еколошког проблема. Индекс еколошког активизма смо формирали на основу сабирања одговора испитаника на питање колико су често, у последње три године, учествовали у наведеним. Оцене испитаника о учесталости њиховог учешћа у поменутиим активностима су ишле у распону од 1-4 (никада, ретко, повремено и често).

јавног испољавања незадовољства у Панчеву у односу на Бор, у периоду након 2000. године.

Будући планови анкетираних показују да се у Србији, када је развој еколошког активизма у питању, без некакве спољне иницијативе, великог проблема или притиска, ништа битније неће променити. Тако, тек сваки шести испитаник (16%) наговештава могућност будућег ангажовања у овој области, док највећи број (84%) изјављује да оваква врста активности није планирана (чак нису сматрали ни да је неопходно да дају потврдан, друштвено пожељан одговор!). Од оних који су дали позитиван одговор, највећи број (26%) види себе као учесника у акцијама чишћења јавних простора, 17% је поменуло учешће у неком облику едукативних програма, док је 7% исказало спремност да се укључи у рад еколошких организација. Једна трећина испитаника није навела којим тачно активностима намерава да се бави у будућности.

Представљени подаци наводе на закључак да је еколошки активизам (потенцијални и реализовани) у Србији на ниском нивоу са свега 5% еко-грађана и активиста. Закључак о ниској грађанској ангажованости у овој сфери, додатно учвршћује поређење са нивоима еколошког активизма забележеним у старим европским демократијама и постсоцијалистичким државама које су постале чланице Европске Уније. Тако је, према подацима World Values Survey-а прикупљеним у петом таласу истраживања (2005-2009. година), у рад еколошких организација укључено 16% анкетираних Британаца, 15% Француза, 11% Швеђана, 9% Финаца, 8% Пољака и 7% Словенаца, наспрам свега 3% становника Србије и Црне Горе (према нашим подацима, чланство у еколошким организацијама се креће око 2%).

Социо-демографске карактеристике еколошки активних појединаца

Подаци истраживања, реализованих већим делом у земљама Западне Европе и Америци, указују да су најчешћи носиоци проеколошких вредности и одговарајућег понашања, образовани млади људи из урбаних средина, тзв. еко-јипији (environmentaluppies)⁵⁶. Другим речима, социо-демографске варијабле које су у истраживањима показивале повезаност

5 Mohai, P. and Twight, B. W. (1987) Age and environmentalism. An elaboration of the Buttel model using national survey evidence, *Social Science Quarterly* No. 68, pp. 798-815.

6 Arcury, T. A. and Christianson, E. H. (1990) Environmental worldview in response to environmental problems: Kentucky 1984 and 1988 compared, *Environment and Behavior* No. 22, pp. 387-407.

са екоактивизмом су: године (млађи су уједно и активнији), образовање (позитивно корелисано са активизмом), место становања (ова врста делања је превасходно урбани феномен). Када је у питању пол, налази нису конзистентни⁷, мада се може извести уопштени закључак да пол нема значајнији утицај на укупни активизам, док практиковање појединих активности може бити полно специфично⁸. Такође, налази истраживања указују и на то да су припадници средње класе и студенти чешће еколошки активни⁹. С друге стране, истраживања показују да је тзв. „браон“, реактивно деловање, карактеристично за непосредно еколошки угрожено и депривилеговано становништво, док је „зелено“, проактивно ангажовање типично за више друштвене слојеве¹⁰. Имајући ову разлику у виду, очекујемо да ће постојати извесне социодемографске разлике између еколошки активних појединаца на територији читаве Србије, и оних који делају у изузетно угроженим подручјима какви су Панчево и Бор.

1) Пол

На основу дистрибуције пола према категоријама еколошког активизма приказаној у табели 2, види се да је расподела пола испитаника у подзорку еколошки активних уједначена, односно да одговара очекиваној дистрибуцији у укупној популацији. Такође, применом χ^2 теста на под-

7 McStay, J. and Dunlap, R. E. (1983) Male-Female Differences in Concern for Environmental Quality, *International Journal of Women's Studies* No. 6, pp. 291–301, 17; Schahn, J. and Holzer, E. (1990) Studies of individual environmental concern: The role of knowledge, gender and background variables, *Environment and Behavior* No. 22, pp. 767–786; Mohai, P. (1992) Men, women and the environment: An examination of the gender gap in environmental concern activism, *Society and Natural Resources* No. 5, pp. 1–19; Stern, P. C. and Dietz, T. (1993) Value orientations, gender, and environmental concern, *Environment and Behavior* No. 25, pp. 332–348; Dietz, T., Kalof, L. and Stern, P. C. (2002) Gender, values, and environmentalism, *Social Science Quarterly* No. 83, pp. 353–364; Hunter, L. M., Hatch, A. and Johnson, A. (2004) Cross-national gender variation in environmental behaviors, *Social Science Quarterly* No. 85, pp. 677–694.

8 Stern, P. C. and Dietz, T. (1993) Value orientations, gender, and environmental concern, *Environment and Behavior* No. 25, pp. 332–348.

9 Mohai, P. and Twight, B. W. (1987) Age and environmentalism. An elaboration of the Buttel model using national survey evidence, *Social Science Quarterly* No. 68, pp. 798–815; Dietz, T., Stern, P. C. and Guagnano, G. A. (1998) Social Structural and Social Psychological Bases of Environmental Concern, *Environment and Behavior* Vol. 30, No. 4, pp. 450–471.

10 Hofrichter, J. and Reif, K. (1990) Evolution of environmental attitudes in the European Community, *Scand. Polit. Stud.* 13(2), pp. 119–146; Pakulski, J. and Crook, S. (1998) The end of the green cultural revolution?, in: *Ebbing of the Green Tide? Environmentalism, Public Opinion and the Media in Australia*, eds. Pakulski, J. and Crook, S., pp. 1–20, Hobart: School of Sociology and Social Work, University of Tasmania.

ЈЕЛИСАВЕТА ВУКЕЛИЋ

узорак еколошки активних појединаца није утврђено постојање статистички значајне повезаности између пола испитаника и еколошког активизма ни у једном од узорака.

			Пол испитаника		Укупно
			Женски	Мушки	
Србија	Присуство еколошког активизма	Активни	54.5%	45.5%	100%
		Неактивни	51.1%	48.9%	100%
Панчево	Присуство еколошког активизма	Активни	51.4%	48.6%	100%
		Неактивни	50.9%	49.1%	100%
Бор	Присуство еколошког активизма	Активни	53.6%	46.4%	100%
		Неактивни	44.6%	55.4%	100%

Табела 2 Дистрибуција пола према категоријама еколошког активизма, Србија, Панчево и Бор

Када су у питању лидери еколошких организација, истраживањем је утврђено постојање извесних полних специфичности. Наиме, лидери три најутицајније еколошке организације у Србији (Амбасадори одрживог развоја и заштите животне средине, Млади истраживачи Србије и ЦЕКОР) су жене, док је број мушкараца и жена у еколошким организацијама, углавном, уједначен. Истакнуте позиције жена у области заштите животне средине, сугеришу да, између осталог, то за сад није поље моћи односно сфера већег друштвеног утицаја.

2) *Старост*

Као што је раније напоменуто, налази различитих истраживања су показали да су млади чешће еколошки активни¹¹. Објашњења већег интересовања младих људи за животну средину обично издвајају два фактора – ефекат старења и кохортни ефекат. Према хипотези „старења”, слабија интегрисаност младих у друштво, вишак слободног времена, релативно слаба друштвена позиција са аспекта моћи, чини младе спремнијим да се критички поставе према владајућим вредностима и негативним последицама устаљених пракси индустријских друштава. Са годинама, људи постају конзервативнији јер су, генерално, чвршће укључени у друштвени систем (плате, кредити, пензије, здравствено осигурање и др.) и заинтересовани да одрже *status quo*, па самим

11 Mohai, P. and Twight, B. W. (1987) Age and environmentalism. An elaboration of the Buttel model using national survey evidence, *Social Science Quarterly* No. 68, pp. 798-815; Dietz, T., Stern, P. C. and Guagnano, G. A. (1998) Social Structural and Social Psychological Bases of Environmental Concern, *Environment and Behavior* Vol. 30, No. 4, pp. 450-471.

тим и мање спремни да улазе у сукоб са моћним актерима (држава, корпорације) зарад очувања окружења¹². Други аутори, већи еколошки ангажман млађих генерација приписују тзв. кохортном ефекту односно разликама у социјализацији и искуству које постоји између генерација. Садашње генерације младих стасале су у доба када су еколошке вредности постале широко прихваћене као веома важне, док су кроз школски систем и путем медија константно информисани о значају заштите животне средине, па су, самим тим, и њихови ставови о томе развијенији и снажнији. Томе би требало додати и веће ангажовање младих путем друштвених мрежа које су постале прави расадници проеколошких вредности и средство припреме и организовања еколошких акција¹³.

Узорак	Еколошки активизам	Млади 18-34	Средње генерације 35-54	Старије генерације 55+	Укупно
Србија	Неактивни	37 %	35%	28%	100%
	Активни	46 %	32%	22%	100%
Панчево	Неактивни	33%	30%	37%	100%
	Активни	47 %	31%	22%	100%
Бор	Неактивни	43 %	42%	15%	100%
	Активни	38%	42%	20%	100%

Табела 3 Дистрибуција старости према категоријама еколошког активизма, Србија, Панчево и Бор

Подаци приказани у табели 3, показују дистрибуције узраста у категоријама еколошког активизма. Може се видети да је проценат еколошки неактивних испитаника апроксимативно уједначен кроз категорије узраста у узорку, док међу еколошки активнима постоје разлике у узорку Србије и Панчева, па млади испитаници (18-34 године) чине скоро половину подузорка еколошки активних испитаника, док су старије генерације подзаступљене. У узорку испитаника из Бора се нашло мање припадника најстарије генерације, што у извесној мери искривљује укупну слику.

Када су у питању лидери и најангажованији активисти еколошких организација, најзаступљеније су млађе узрастне категорије 18-34 године које чине готово половину узорка (48%). Припадници средње генерација су укључени у нешто мањем броју (37 %), док старијих од 55 година има најмање (15%).

12 Jones, R. E. and Dunlap, R. E. (1992) The social bases of environmental concern: Have they changed over time, *Rural Sociology* No. 57, pp. 28–47.

13 Van Liere, K. D. and Dunlap, R. E. (1980) The social bases of environmental concern: A review of hypotheses, explanations and empirical evidence, *The Public Opinion Quarterly* No. 44, p. 183.

ЈЕЛИСАВЕТА ВУКЕЛИЋ

	Посматрани Н	Очекивани Н	Резидуал
Млади (18-34 год.)	320	277,2	42,8
Средња ген. (35-54)	218	229,3	-11,3
Старије ген. 55+	146	177,5	-31,5
Укупно	684		

$$\chi^2(2) = 12,76, p < .05$$

Табела 4 Старост, подузорок еколошки активних, Србија
Резултат χ^2 теста (табела 4), показује да се дистрибуција старосних категорија у подузорку еколошки активних испитаника (Србија) статистички значајно разликује од очекиване дистрибуције старосних категорија која је добијена из целог узорка. Такође, из табеле се види да је категорија млађих од 35 година заступљенија, док су друге две категорије подзаступљене, чиме се такође потврђује претпоставка да су млади ти који ће највероватније бити еколошки активни.

	Посматрани Н	Очекивани Н	Резидуал
Млади (18-34 год.)	108	91,6	16,4
Средња ген. (35-54)	108	114,5	-6,5
Старије ген. 55+	13	22,9	-9,9
Укупно	229		

$$\chi^2(2) = 7,585, p < .05$$

Табела 4а Старост, подузорок еколошки активних, Панчево
И у случају Панчева, χ^2 тест (табела 4а) је показао да је дистрибуција старосних категорија у подузорку еколошки активних испитаника статистички значајно различита од очекиване дистрибуције старосних категорија која је добијена из целог узорка. Такође, из табеле се види да је категорија млађих од 35 година заступљенија, док су друге две категорије подзаступљене, чиме се такође потврђује претпоставка да су млади ти који ће највероватније бити еколошки активни.

У случају Бора, резултат χ^2 теста ($\chi^2(2) = 0,455, p > .05$) показује да нема статистички значајних разлика у погледу дистрибуције старосних категорија у подузорку еколошки активних. Такви налази наводе на закључак да у специфичном контексту изразитих еколошких проблема и готово потпуне економске зависности од главног загађивача

која је карактеристична за Бор¹⁴, старост испитаника нема значајнији утицај на еколошко делање.

3) Образовање

Образованост се сматра једним од најконзистентнијих предиктора политичке партиципације и активизма грађана¹⁵. Резултати већег броја истраживања указују на позитиван утицај образовања и на еколошки активизам¹⁶. Једно од објашњења ове везе се проналази у томе да образовање обезбеђује приступ широком спектру идеја и уверења када је екологија у питању. Поред тога, с обзиром на комплексност еколошких проблема, образованији људи имају предност у разумевању тренутних еколошких прилика као и могућих последица занемаривања еколошких претњи¹⁷.

Подаци приказани у табели 5, показују да је у узорцима репрезентативним за Србију и за Панчево, присутна већа заступљеност високообразованих и оних са гимназијом у категорији еколошки активних у односу на еколошки неактивне, као и значајно мање оних са основном школом, у односу на еколошки неактивне. Треба напоменути да је реч о стеченом образовању, те да је међу гимназијалцима, значајан удео будућих и актуелних студената, што говори у прилог већег еколошког ангажовања ове категорије младих. Подаци прикупљени истраживањем у Бору, не указују на значајније разлике у степену образовања еколошки активних и неактивних испитаника, тј. не потврђују претходно уочене правилности. Слично као и у случају старости, очигледно да у Бору шире друштвене околности које ограничавају делање свих друштвених група, утичу на то да се, у довољној мери, не могу испољити социо-демографске разлике у погледу афинитета и спремности да се ангажује на заштити животне

14 Наиме, већина становника Бора је економски зависна од Рударско-топионичарског басена Бор, који је основни покретач локалне економије али и кључни загађивач.

15 Verba, S. and Nie, N. (1972) *Participation in America: Social Equality and Political Participation*, New York: Harper Collins.

16 Van Liere, K. D. and Dunlap, R. E. (1980) The social bases of environmental concern: A review of hypotheses, explanations and empirical evidence, *The Public Opinion Quarterly* No. 44, pp. 181–197; Arcury, T. A. and Christianson, E. H. (1990) Environmental worldview in response to environmental problems: Kentucky 1984 and 1988 compared, *Environment and Behavior* No. 22, pp. 387–407.

17 Van Liere, K. D. and Dunlap, R. E. (1980) The social bases of environmental concern: A review of hypotheses, explanations and empirical evidence, *The Public Opinion Quarterly* No. 44, pp. 181–197; Arcury, T. A. and Christianson, E. H. (1990) Environmental worldview in response to environmental problems: Kentucky 1984 and 1988 compared, *Environment and Behavior* No. 22, pp. 387–407.

ЈЕЛИСАВЕТА ВУКЕЛИЋ

средине. Овакве закључке потврђује и резултат χ^2 теста ($\chi^2(4) = 1,490, p > .05$) који показује да у Бору не постоји статистички значајна повезаност између достигнутог степена образовања и еколошког активизма.

Степен стручне спреме	Еколошки активизам	ОШ и мање	Средња школа	Гимназија	Виша школа	Факултет и више	Укупно
Србија	Неактивни	19%	53%	10%	9%	9%	100%
	Активни	10%	43%	19%	10%	18%	100%
Панчево	Неактивни	20%	51%	10%	10%	9%	100%
	Активни	7%	47%	17%	12%	17%	100%
Бор	Неактивни	16%	60%	6%	9%	9%	100%
	Активни	10%	61%	7%	9%	13%	100%

Табела 5 Дистрибуција стручне спреме према категоријама еколошког активизма, Србија, Панчево и Бор

	Посматрани Н	Очекивани Н	Резидуал
ОШ и мање	69	108,0	-39,0
Средња школа	296	339,0	-43,0
Гимназија	127	88,2	38,8
Виша школа	65	60,5	4,5
Факултет	123	84,3	38,7
Укупно	680		

$\chi^2(4) = 54,77, p < .01$

Табела 6 образовање, подзорак еколошки активних, Србија
 Резултат χ^2 теста, приказан у табели 6, показује да се дистрибуција образовних категорија у подзорку еколошки активних испитаника у Србији статистички значајно разликује од очекиване дистрибуције према образовању која је израчуната на основу целог узорка. Посматрано према степену стручне спреме, у односу на очекиване фреквенције напросечно су заступљени они са завршеном гимназијом и они са факултетским образовањем, магистеријумом или докторатом. С друге стране, испитаници који су достигли само основно или средње образовање су подзаступљени у односу на очекивану дистрибуцију. Налази тиме потврђују претпоставку да је еколошки активизам (осим у ситуацијама непосредне угрожености), нешто у шта се, најпре, упуштају високообразовани појединци.

	Посматрани Н	Очекивани Н	Резидуал
ОШ и мање	15	30,0	-15,0
Средња школа	109	113,0	-4,0
Гимназија	38	30	8,0
Виша школа	28	26	2
Факултет и више	39	30	9
Укупно	229		

$\chi^2(4) = 12,63, p < .05$

Табела 6а образовање, подзорак еколошки активних, Панчево

Како показују подаци приказани у табели ба, и у случају Панчева, постоји статистички значајна повезаност између степена образовања и еколошког активизма. Узорак показује сличне карактеристике као и узорак Србије, односно да више образовање и еколошки активизам иду заједно. Иако је Панчево неоспорно еколошки угрожена заједница, слични обрасци понашања са укупном популацијом Србије се могу тумачити релативно добром позицијом Панчева наспрам Бора (близина престонице) која чини да становници овог града нису у потпуности маргинализовани, уживају предности близине главног града; као и тиме што нису у тој мери економски зависни од највећег загађивача, Јужне зоне, па имају нешто шири маневарски простор.

Када су у питању активисти организација цивилног друштва, једно раније истраживање је показало да је образовни ниво чланова невладиних организација знатно виши од просека измереног за укупно становништво Србије¹⁸. Међу нашим испитаницима, нису се нашли они који су имали мање од завршене средње школе. Са завршеном средњом стручном спремом техничког усмерења је било свега 8% испитаника, а са гимназијом 12%. Оних са вишом школом има 8%, факултетски образованих 55%, а са магистеријумом или докторатом чак 17%. Другим речима, појединци активно укључени у деловање еколошких организација су најчешће високог образовања.

4) Класни положај

Класна припадност представља један од фактора често коришћених за објашњење опажених разлика у практиковању грађанског активизма¹⁹. Припадници средње класе су, према налазима истраживања, они који ће се најпре ангажовати у активностима нових друштвених покрета какав је еколошки²⁰. Према тумачењу приступа „нове средње класе”, еколошки активисти се знатно чешће регрутују из редова „друштвених и културних специјалиста” – наставника, социјалних радника, новинара, уметника, професионалаца који обављају креативне или послове оријентисане на пружање јавних услуга; као и стручњака из области природних наука (еколози, биолози и други). Ове групе су, због своје професије, социјално смештене тако да се непосредно суочавају са

18 Lazić, M. (2005) *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić, str. 87.

19 Verba, S. and Nie, N. (1972) *Participation in America: Social Equality and Political Participation*, New York: Harper Collins.

20 Hannigan, J. A. (1995) *Environmental Sociology: A Social Constructionist Perspective*, London & New York: Routledge; Hannigan, J. A. (2006) *Environmental Sociology 2nd Edition*, London & New York: Routledge.

виктимизацијом немоћних и негативним последицама индустријског развоја. На овакво примарно искуство се неретко надовезују постматеријалне вредносне оријентације, што ову класу чини потенцијално посебно грађански ангажованом²¹. Уз то, припадници ове класе располажу материјалним ресурсима, знањима и вештинама неопходним за грађански активizam. Алтернативна објашњења тврде да припадници нове средње класе нису толико инспирисани алтруистичним мотивима, колико су оријентисани на остваривање сопствених интереса (пре свега обезбеђивање посла тј. плата и додатних хонорара), што им омогућава рад у невладином сектору²². Иако је у истраживању класни положај испитаника утврђен само на основу њихове самооцене, и инструмент није довољно прецизан да у оквиру средње класе детектује припаднике „нове средње класе”, прикупљени подаци ће ипак бити довољни да нам омогуће да испитамо природу везе између класне припадности и еколошког активизма. Претпоставља се да ће припадници средње класе бити еколошки активнији од припадника више и ниже класе, јер располажу одређеним ресурсима (материјални ресурси, знање) неопходним за грађанску партиципацију (за разлику од припадника нижих слојева), а услед свог специфичног положаја изложенији су еколошким ризицима (у односу на припаднике виших класа).

Подаци из табеле 7 показују да су у структури еколошки активних у узорку репрезентативном за Србију, нешто заступљенији припадници средње и више класе, а мање присутни припадници ниже класе у односу на подузорок еколошки неактивних. Другим речима, класни положај еколошки активних је у просеку виши у односу на еколошки неактивне. У случају Панчева, међу еколошки активнима је нешто више испитаника који себе сврставају у средњу класу, док је мањи удео оних који припадају вишој и нижој класи. Међутим, χ^2 тестом је утврђено да уочене разлике нису статистички значајне. Случај Бора је поново атипичан. Пре свега, ниједан испитаник се није декларисао као припадник више класе. Међу еколошки активним испитаницима нешто је мање оних из средње класе и више оних који припадају нижој класи у поређењу са еколошки неактивним. Међутим,

21 Hannigan, J. A. (1995) *Environmental Sociology: A Social Constructionist Perspective*, London & New York: Routledge; Hannigan, J. A. (2006) *Environmental Sociology 2nd Edition*, London & New York: Routledge.

22 Kovach, I. and Kucerova, E. (2009) The Social Context of Project Proliferation – the Rise of a Project Class, *Journal of Environmental Policy and Planning* No. 11/3, pp. 203-221.

ЈЕЛИСАВЕТА ВУКЕЛИЋ

χ^2 тест је показао да примећене разлике нису статистички значајне.

	Еколошки активизам	Виша класа	Средња	Нижа	Укупно
Србија	Неактивни	4,5%	48,5%	47%	100%
	Активни	7%	54%	39%	100%
Панчево	Неактивни	0,9%	51,9%	47,2%	100%
	Активни	0,4%	59%	40,6%	100%
Бор	Неактивни	0%	52,5%	47,5%	100%
	Активни	0%	48%	52%	100%

Табела 7 Дистрибуција класне припадности према категоријама еколошког активизма, Србија, Панчево и Бор

	Посмарана Н	Очекивана Н	Резидуал
Виша класа	3	4.0	-1.0
Средња	416	377.9	38.1
Нижа	265	302.1	-37.1
Укупно	684		

$$\chi^2(2) = 8.65, p < .05$$

Табела 8 Класна припадност, подзорак еколошки активних, Србија

Резултат χ^2 теста (табела 8) указује да се дистрибуција класне припадности у подзорку еколошки активних испитаника са територије Србије статистички значајно разликује од очекиване дистрибуције класне припадности која је добијена на основу целог узорка, и да се еколошки активисти напросечно регрутују из средњих слојева. Овакав закључак поткрепљују и подаци добијени у полуструктурисаним интервјуима са представницима еколошких организација, који у 88% случајева себе смештају у средњу класу, док се у нижу класу сврстава свега 12% испитаника (мада се из интервјуа могло видети да су, у већини случајева, овакви одговори били ироничног карактера јер су испитаници били незадовољни својим материјалним положајем у поређењу са високом стручном спремом коју су стекли). Нико се није изјаснио као припадник више класе.

4) Материјални положај

Појединци који имају виша примања, у могућности су да већи део свог (слободног) времена посвете активностима које не носе директне материјалне награде као што је, примера ради, волонтерски рад у добротворним организацијама.

У истраживању је материјални положај, као и класна припадност, одређен на основу самопроцене испитаника.

ЈЕЛИСАВЕТА ВУКЕЛИЋ

	Еколошки активизам	Ни основне потребе	Основне потребе	Основне и више потребе	Луксузне потребе	Укупно
Србија	Неактивни	24.2%	52.2%	22.1%	1.4%	100.0%
	Активни	16.5%	45.1%	37.3%	1.0%	100.0%
Панчево	Неактивни	29.6%	49.5%	19%	1.9%	100.0%
	Активни	16.6%	55%	26.6%	1.7%	100.0%
Бор	Неактивни	23.2%	54.2%	22.5%	0%	100.0%
	Активни	21.4%	54.4%	23.3%	1.0%	100.0%

Табела 9 Дистрибуција материјалног положаја²³ према категоријама еколошког активизма, Србија, Панчево и Бор

Подаци из табеле 9 показују да је нешто мање од половине еколошки активних испитаника (45%) из Србије у могућности да задовољи само основне потребе, око једне петине једва саставља крај са крајем, док 37% еколошки активних појединаца има довољно средстава за пристојан живот, па и за понеку луксузну потребу, док је значајно мање оних који себе сматрају имућним (1%). С друге стране, међу еколошки неактивним појединцима, преко 3/4 испитаника себе сврстава међу оне који тешко живе, док преостала 1/4, према сопственој процени, има могућност да задовољи и неке потребе вишег реда. У случају Панчева, примећује се да је међу еколошки активним више оних који себи могу да приуште основне и више потребе, у поређењу са еколошки неактивнима. Уколико би се ситуација у Панчеву упоредила са просеком израчунатим за целу Србију, могао би се извући закључак да се у еколошки угроженим срединама, склонији да се еколошки активирају и они који имају тек толико да задовоље најосновније потребе, док је у оним срединама где су еколошки услови повољнији, еколошки активизам нешто чиме се баве они са „дубљим џепом”. Међутим, резултати χ^2 теста не показују да су примећене разлике статистички значајне.

Бор поново представља специфичан случај. Подаци приказани у табели 9 указују да се материјално стање припадника категорија еколошки активних и еколошки неактивних значајније не разликује, што потврђују и резултати χ^2 теста. Овакви налази нас наводе на закључак сличан претходнима, да у значајно ограниченим условима за испољавање

²³ Питање је било формулисано на следећи начин: Како бисте описали материјално стање своје породице? Понуђени су били следећи одговори: 1. Често нам недостаје новца за куповину основних ствари; 2. Имамо довољно новца само за основне ствари (храна, рачуни, хигијена, основна одећа,...); 3. Имамо довољно новца и за друге ствари осим основних (путовања, излети, приватни часови, изласци,...); 4. Можемо себи све да приуштимо, па и заиста скупе ствари.

ЈЕЛИСАВЕТА ВУКЕЛИЋ

еколошког активизма, материјално стање појединаца не игра значајнију улогу.

	Посматрана Н	Очекивана Н	Резидуал
Ни основне потребе	113	146,4	-33,4
Само основне	308	339,5	-31,5
Основне и понека луксузна	255	188,2	66,8
Луксузне потребе	7	9,0	-2,0
Укупно	683		

$$\chi^2(3) = 34,69, p < .00$$

Табела 10 Материјални положај,
подузорок еколошки активних, Србија

Резултат χ^2 теста (табела 10) указује да се дистрибуција материјалног положаја у подзоруку еколошки активних испитаника у Србији статистички значајно разликује од очекиване дистрибуције према материјалном положају која је добијена на основу целог узорка. Подаци приказани у табели 10 такође показују да се еколошки активисти натпросечно регрутују из редова оних појединаца који тврде да имају намирене основне потребе, и да могу себи повремено да приуште задовољење и по које луксузне потребе. С друге стране, мање их има међу онима који једва спајају крај са крајем (чиме се потврђује позната теза да је еколошки активизам посао за оне „пуног стомака”), али и мање међу онима који живе луксузно (који најчешће немају непосредан додир са видљивим еколошким ризицима).

Подаци из интервјуа обављених са представницима еколошких организација потврђују ове налазе, тако што већина (58%) тврди да има довољно средстава и за друге ствари осим основних. Једна десетина испитаника тешко спаја крај са крајем, док једна трећина успева да подмири само најосновније потребе. С друге стране, ни један од испитаника није изјавио да може себи да приушти скупе, луксузне ствари.

5) Место становања

Већи број истраживања спроведених на Западу је дошао до закључка да живот у градским срединама стоји у позитивној вези са еколошким активизмом²⁴. Једно од објашњења ове

24 Mohai, P. and Twight, B. W. (1987) Age and environmentalism. An elaboration of the Buttel model using national survey evidence, *Social Science Quarterly* No. 68, pp. 798-815; Van Liere, K. D. and Dunlap, R. E. (1980) The social bases of environmental concern: A review of hypotheses, explanations and empirical evidence, *The Public Opinion Quarterly* No. 44, pp. 181-197.

ЈЕЛИСАВЕТА ВУКЕЛИЋ

повезаности је да, с обзиром да живи у загађенијој средини, урбана популација јесте свеснија еколошких проблема него што је то случај са становницима сеоских подручја²⁵. Поред тога, разлог се може потражити и у чињеници да се становници градова чешће политички ангажују од становника руралних области, између осталог, и због бољих инфраструктурних могућности које пружају урбане средине²⁶.

	Еколошки активизам	Урбано	Рурално	Укупно
Србија	Неактивни	52%	48%	100%
	Активни	73,5%	26,5%	100%
Панчево	Неактивни	65,7%	34,3%	100%
	Активни	80,8%	19,2%	100%
Бор	Неактивни	68,3%	31,7%	100%
	Активни	76,2%	23,8%	100%

Табела 11 Дистрибуција места становања према категоријама еколошког активизма, Србија, Панчево и Бор

Као што се на основу података представљених у табели 11. може видети, готово 3/4 еколошки активних појединаца на нивоу целе земље долази из градских средина у поређењу са половином (52%) међу еколошки неактивним. Приметна је и већа заступљеност еколошки активних међу испитаницима који живе у урбаним деловима Панчева и Бора.

	Посматрана Н	Очекивана Н	Резидуал
Урбано	468	379,8	88,2
Рурално	169	257,2	-88,2
Укупно	637		

$$\chi^2(1) = 50,74, p < .01$$

Табела 12 Место становања, подзорак еколошки активних, Србија

Резултат χ^2 теста (табела 12) показује да се дистрибуција категорије места становања у подзорку еколошки активних испитаника статистички значајно разликује од очекиване дистрибуције места становања која је добијена из целог узорка. Међу еколошки активним појединцима чешће су заступљени они који живе у градским срединама, чиме се још једном показује тачном тврдња да је еколошки активизам, као облик политичког деловања, урбани феномен.

	Посматрана Н	Очекивано Н	Резидуал
Рурално	44	61,7	-17,7
Урбано	185	167,3	17,7
Укупно	229		

$$\chi^2(1) = 6,972, p < .01$$

Табела 12а Место становања, подзорак еколошки активних, Панчево

25 Исто.

26 Verba, S. and Nie, N. (1972) *Participation in America: Social Equality and Political Participation*, New York: Harper Collins.

Примена χ^2 теста на подузорку еколошки активних грађана Панчева је показала да се дистрибуција према месту становања статистички значајно разликује од очекиване. Као што се може видети на основу података приказаних у табели 12а, унутар подузорка еколошки активних Панчеваца, више од очекиваног су присутни становници градских средина. У случају Бора ($\chi^2(1) = 0,893$, $p > .05$) није утврђено постојање статистички значајних разлика, тако да се ни фактор места становања није показао важним за еколошко деловање у овом граду.

Када су у питању лидери еколошких организација, не располажемо подацима о месту њиховог пребивалишта, већ само информацијама о локацији организација. Све организације, које су се нашле у нашем узорку, су смештене у урбаним срединама што, такође, говори у прилог томе да су урбане средине, у односу на рурална подручја, услед разгранате инфраструктуре и близине центара одлучивања, погоднији простор за грађанско (еколошко) деловање.

На основу представљених резултата истраживања може се закључити да је у Србији типични еколошки активиста млађи мушкарац или жена, високог образовања, солидног материјалног положаја, припадник/ца средње класе који живи у градској средини. Ова слика постаје још наглашенија када се у обзир узме социодемографска структура лидера и активних чланова еколошких организација, које махом чине управо млади, високообразовани стручњаци (или, евентуално, студенти) из области природних наука, припадници средње класе који су релативно материјално обезбеђени и активни у урбаним срединама.

Иако се сматра посебно еколошки угроженом средином, социо-демографске карактеристике еколошки активних Панчеваца, су донекле сличне просеку Србије, са том разликом да се материјални и класни положај не показују као важни за еколошки активизам, што се може тумачити „демократизујућим” ефектом²⁷ загађења – односно, чињеницом да се у ситуацијама непосредне еколошке опасности, активизам јавља независно од социјално-материјалног положаја погођеног становништва. Случај Бора је посебно занимљив јер ниједна од претпоставки „не ради”. Специфичности еколошког активизма у овом граду постају јасније када се у обзир узме чињеница да је грађанско деловање

27 Bek, U. (2001) *Rizično društvo. U susret novoj moderni*, Beograd: Filip Višnjić.

у великој мери ограничено економском зависношћу читавог града од Рударско-топионичарског басена Бор.

ЛИТЕРАТУРА:

- Arcury, T. A. and Christianson, E. H. (1990) Environmental worldview in response to environmental problems: Kentucky 1984 and 1988 compared, *Environment and Behavior*, 22, pp. 387–407.
- Bek, U. (2001) *Rizično društvo. U susret novoj moderni*, Beograd: Filip Višnjić.
- Dietz, T., Stern, P. C. and Guagnano, G. A. (1998) Social Structural and Social Psychological Bases of Environmental Concern, *Environment and Behavior* Vol. 30, No. 4, pp. 450-471.
- Dietz, T., Kalof, L. and Stern, P. C. (2002) Gender, values, and environmentalism, *Social Science Quarterly* No. 83, pp. 353–364.
- Dunlap, R. E. (1975) The impact of political orientation on environmental attitudes and actions, *Environment and Behavior* No. 7, pp. 428–454.
- Hannigan, J. A. (1995) *Environmental Sociology: A Social Constructivist Perspective*, London & New York: Routledge.
- Hannigan, J. A. (2006) *Environmental Sociology 2nd Edition*, London & New York: Routledge.
- Hofrichter, J. and Reif, K. (1990) Evolution of environmental attitudes in the European Community, *Scand. Polit. Stud.* No. 13(2), pp. 119–146.
- Hunter, L. M., Hatch, A. and Johnson, A. (2004) Cross-national gender variation in environmental behaviors, *Social Science Quarterly* No. 85, pp. 677–694.
- Jones, R. E. and Dunlap, R. E. (1992) The social bases of environmental concern: Have they changed over time, *Rural Sociology* No. 57, pp. 28–47.
- Kovach, I. and Kucerova, E. (2009) The Social Context of Project Proliferation – the Rise of a Project Class, *Journal of Environmental Policy and Planning* No. 11/3, pp. 203-221.
- Lazić, M. (2005) *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.
- McStay, J. and Dunlap, R. E. (1983) Male-Female Differences in Concern for Environmental Quality, *International Journal of Women's Studies* No. 6, pp. 291–301.
- Mohai, P. and Twight, B.W. (1987) Age and environmentalism. An elaboration of the Buttel model using national survey evidence, *Social Science Quarterly* No. 68, pp. 798-815.
- Mohai, P. (1992) Men, women and the environment: An examination of the gender gap in environmental concern activism, *Society and Natural Resources* No. 5, pp. 1–19.

Pakulski, J. and Crook, S. The end of the green cultural revolution?, in: *Ebbing of the Green Tide? Environmentalism, Public Opinion and the Media in Australia*, eds. Pakulski J. and Crook, S. (1998) University of Tasmania, Hobart: School of Sociology and Social Work, pp. 1–20.

Schahn, J. and Holzer, E. (1990) Studies of individual environmental concern: The role of knowledge, gender and background variables, *Environment and Behavior* No. 22, pp. 767–786.

Stern, P. (2000) Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior, *Journal of Social Issues* Vol. 56, No. 3, pp. 407–424.

Stern, P. C. and Dietz, T. (1993) Value orientations, gender, and environmental concern. *Environment and Behavior* No. 25, pp. 332–348.

Van Liere, K. D. and Dunlap, R. E. (1980) The social bases of environmental concern: A review of hypotheses, explanations and empirical evidence, *The Public Opinion Quarterly* No. 44, pp. 181–197.

Verba, S. and Nie, N. (1972) *Participation in America: Social Equality and Political Participation*, New York: Harper Collins.

Vukelić, J. (2013) Od vrijednosti do akcije – vodi li prihvaćanje ekoloških vrijednosti i normi ekološkom aktivizmu, u: ur. Cifrić, I. *Razvoj i okoliš - perspektive održivosti*, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 353-368.

Снежана Петровић, *Мајка природа*,
цртеж, оловка на папиру, 40 x 30 цм, 2013. година

Jelisaveta Vukelić
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

WHO ARE THE ENVIRONMENTAL ACTIVISTS AND
LEADERS OF THE ENVIRONMENTAL MOVEMENT IN
SERBIA

Abstract

The paper analyzes the prevalence and socio-demographic characteristics of environmental activism in Serbia. Analysis of the data collected in three research projects (survey conducted on a representative sample for Serbia (N = 1952) and two environmentally vulnerable communities (Pancevo (N = 450) and Bor (N = 350)) and semi-structured interviews with 44 leaders of environmental non-governmental organizations from Serbia) is focused on answering three questions: 1. What is the extent to which environmental activism is developed in Serbia, in general, and environmentally vulnerable communities, in particular? 2. What are the main socio-demographic characteristics of environmentally active individuals in Serbia?; 3. What are the main socio-demographic differences between environmental activists in the environmentally affected communities and those who are active in the other areas? The research results show that environmental activism is relatively underdeveloped in Serbia in general, as well as in the directly affected communities. A typical environmental activist is a young man or woman, city dweller, member of the middle class and a highly educated person who is in a relatively secure financial position. When it comes to Pancevo, the data show that socio-economic variables (financial and class status) do not have a statistically significant effect. This could be attributed to the “democratising” effect of environmental risks. On the other hand, the case of Bor is rather atypical since none of socio-demographic variables shows statistical significance, which can be explained with almost total economic dependence of the operations of RTB Bor (which is also the largest polluter).

Key words: *environmental activism, socio-demographic factors, environmentally vulnerable communities, Serbia, Bor, Pancevo*

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за социологију, Београд

DOI 10.5937/kultura1548144P

УДК 94:316.75(497.1)

371.671.046.14:93/94(497.4/.7)“2000/2007”

оригиналан научни рад

ПРЕДСТАВЉАЊЕ РАТОВА ЗА ЈУГОСЛОВЕНСКО НАСЛЕЂЕ У САВРЕМЕНИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ

Сажетак: *Након нестанка СФРЈ и ратова који су распад ове државе пратили, долази до измене историјских уџбеника у свим новонасталим државама. Створени су нови идентитети и обрада појединих тема морала је да се уклопи у нове идеолошке оквире. Основни циљ овог рада је да се утврди на који начин се у различитим државама, насталим распадом СФРЈ, представљају ратови који су пратили тај догађај, како се представљају различити појединачни и друштвени актери (председници појединих република, ЈНА, нације), да ли се користе и стереотипи о нацијама и идеолошким опредељењима, каква је идеолошка функција одређених приповести о ратовима у СФРЈ, колики се уопште значај посвећује овој теми у склопу посебних националних историја, те какав значај за будуће односе на Балкану може имати одређено представљање југословенских ратова у историјским уџбеницима.*

Кључне речи: *уџбеници историје, распад СФРЈ, ратови за југословенско наслеђе, владајућа идеологија*

Увод

Крајем XIX века почиње да се уобличава свест о томе да уџбеници могу бити у служби распиривања мржње према другим народима и глорификовања сопственог. Већ тада се

јављају и прва истраживања васпитне функције уџбеника¹. Уџбеници су средство социјализације, али то шта ће из тих уџбеника ученици стварно усвојити остаје питање. У том смислу, уџбеници нису толико значајан агенс као сам живот у школи, преваходно стварна комуникација између наставника и ученика, но оно што је битно је да уџбеници представљају неку врсту „програмских докумената”.²

Вредност учења историјских чињеница је у томе што се памћењем и преношењем на млађе генерације у великој мери задовољава потреба сопствене групе да образложи своје место у свету коме припада, или да то место тек пронађе.³ Због своје друштвено-интегративне функције, историографија је мање или више политизована дисциплина. „Историја је не само оно што се догодило, већ и оно што је требало да се деси”.⁴ Она је увек у некој мери интерпретација – виђење догађаја, како историчара тако и њихових читалаца. С обзиром на то, важан елемент у идеологизацији националне и историјске свести је идеја о историјској исправности сопствене нације, а последице таквог учења су добар увод у ирационално тумачење властитог положаја и односа са околином.⁵ Уџбеници историје имају сврху социјализације ученика у духу пожељних националних и политичких вредности, а те вредности су одређене друштвеним и политичким контекстом у којем делују њихови аутори.

Након распада СФРЈ, са променом владајуће идеологије, промењени су уџбеници историје у свим бившим југословенским републикама. Иако је у неким срединама дошло до извесне демократизације, у смислу да постоји могућност избора између више уџбеника који су на тржишту, уџбеници и тамо морају бити одобрени од стране специјалних комисија које одређују владајуће структуре. Имајући то у виду, занимљиво је проучити како се један контроверзан догађај из прошлости представља на разним странама које су

1 Видети: Rosandić, R. i Pešić, V. (ur.) (1994) *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, Beograd: Centar za antiratnu akciju.

2 Plut, D. Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskih udžbenika, u: *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*, priredile Rosandić, R. i Pešić, V. (1994), Beograd: Centar za antiratnu akciju, str. 12.

3 Karge, H. (2001) Istraživanja školskih udžbenika u Jugoistočnoj Europi. Problemi, projekti, perspektive, *Dijalog povjesničara/istoričara* br. 4, Zagreb, str. 22.

4 Kuljić, T. (2002) *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, str. 12.

5 Stojanović D. Udžbenici istorije kao ogledalo vremena, u: *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*, priredile Rosandić, R. i Pešić, V. (1994), Beograd: Centar za antiratnu akciju, str. 90.

учествовале у њему. Овом приликом, методом анализе садржаја биће испитано како се у савременим уџбеницима историје представљају и интерпретирају ратови који су на простору бивше Југославије трајали од 1991. до 1995. године.

Анализа обухвата уџбенике за гимназију, јер се распад СФРЈ детаљније обрађује на средњем нивоу образовања него на основном. Као извори су коришћени актуелни уџбеници историје за четврти разред гимназије, и то једини уџбеник из Србије, три уџбеника из Босне и Херцеговине, четири уџбеника из Хрватске и два из Словеније, издања од 2000. до 2007. године. Они су одабрани јер су то биле републике у којима се криза заједничке државе највише испољавала и где су конфликти били најизраженији. Јединице анализе су теме у оквиру наставних јединица које обрађују ратове за југословенско наслеђе, а осим значаја који се посвећује овим темама у склопу посебних националних историја, потребно је утврдити и како се представљају различити појединачни и друштвени актери (председници појединих република, ЈНА, нације), да ли се користе и стереотипи о нацијама и идеолошким опредељењима, каква је идеолошка функција одређених наратива о рату у СФРЈ, те какав значај за будуће односе на Балкану може имати одређено представљање ових дешавања у уџбеницима историје.

Представе о ратовима вођеним у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини

Већ на први поглед учача се да је рат на територији бивше Југославије, као и распад СФРЈ уопште, добио највећи значај у хрватским уџбеницима. То би се могло објаснити тиме што за Србију нестанак Југославије представља разочарење, јер су Срби изашли поражени, док је Хрватска из Југославије изашла као победница. Са друге стране, Хрватској је то можда значајнија победа него Словенији, јер је борба ове прве за остварење својих циљева била тежа и крвавија. Уџбеници из БиХ, видећемо, не баве се овом темом, вероватно јер је и за њих исход распада и ратова незадовољавајући, имајући у виду не само ужас који је задесио тамошње становништво (без обзира на националну припадност), већ и последично стварање једне прилично нестабилне државе.

Десетодневни рат

Аутори српског уџбеника, Николић, Жутић, Павловић и Шпадијер, ратовима вођеним на просторима СФРЈ деведесетих посвећују свега једну страницу текста. Они указују на „пораст међунационалне мржње и јачање старих страхова” након проглашења независности Словеније и Хрватске,

и додају: „Сматрало се да се ратом може решити оно што се у миру пројектовало за сопствену нацију”.⁶ Аутори не објашњавају на кога се односи та констатација, односно ко је то сматрао, што оставља места за разне интерпретације. О самим ратовима (како о десетодневном словеначком, тако и о ратовима у Хрватској и БиХ) – њиховим почецима, токовима, значајним датумима и догађајима, па и исходима – аутори ништа не говоре.

О *десетодневном рату* врло мало пишу и хрватски аутори. Матковић и Мирошевић спомињу рат у Словенији крајем јуна 1991, за који кажу да је био последица покушаја ЈНА да врати у своје руке границу коју је преузела словеначка полиција. Рат је окончан тако што се ЈНА повукла, јер је Милошевић „био спреман Словенији допустити иступање из југославенске заједнице, те своју концепцију велике Србије остварити без ње”.⁷ За ЈНА кажу да је већ тада напуштају припадници других националности, те да она постаје „средство остварења српских циљева”.

На основу ових редова, види се да се аутори не одређују према рату у Словенији, а овај део заправо служи као увод у оно о чему ће аутори писати у наставку, а то је „великосрпска агресија” на Хрватску и БиХ. Слично је и са уџбеником Даворке Бубањ Валентић где се рат у Словенији спомиње само као увод у предстојећа дешавања: „Свршетком рата у Словенији постројбе ЈНА повукле су се у Хрватску и Босну и Херцеговину”.⁸

Колар-Димитријевић, Петрић и Рагуџ о рату у Словенији говоре укратко, пишући о „нападу ЈНА на Словенију”, при чему су „Словенски бранитељи успјешно потукли ЈНА која није пружала већи отпор”.⁹

Слично и словеначки аутори, Доленц и Габрич, говоре о *десетодневном рату* у Словенији:

Осамостаљење Словеније од Југославије (истовремено је то прогласила и Хрватска) покушала је да спречи југословенска војска, која је пак била лоше припремљена за интервенцију, тако да су се њени војници, који

6 Николић, К., Жутић, Н., Павловић, М. и Шпадијер, З. (2003) *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд: ЗУНС, стр. 228.

7 Matković, H. i Mirošević, F. (2004) *Povijest 4: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Zagreb: Školska knjiga, str. 270.

8 Buban-Valentić, D. (2007) *Povijest 4: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Zagreb: CDO Birotehnika, str. 242.

9 Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž, J. (2004) *Povijest 4*, Samobor: Meridijani, str. 231.

уопште нису схватили за шта и против кога се боре, масовно предавали словеначким наоружаним јединицама. Тзв. десетодневни рат је потврдио словеначко јединство и одлучност да наставе зацртаним путем. Политичка посредовања југословенских и европских политичара зауставила су рат, који је према замислима неких југословенских генерала могао да се развије у доста крвавији сукоб. Међутим, југословенска војска је била присиљена да се повуче, најпре у касарне у октобру 1991, а потом из целе Словеније.¹⁰

Доленц и Габрич не пишу ни о рату у Хрватској ни о оном у Босни и Херцеговини. Они не спомињу те ратове, осим што испод једне фотографије на којој су рушевине и жртве пише како је Словенија успела да избегне најгоре, али да се у неким другим деловима Југославије распламсао један од „најкрвавијих ратова савременог доба”.¹¹

У другом словеначком уџбенику, чији је аутор Репе, пише да је интервенција ЈНА у Словенији прерасла у рат, који се потом пренео у Хрватску (јер су се стварању хрватске државе противили тамошњи Срби, које је подржавала југословенска војска), а годину касније и у Босну и Херцеговину.¹² Овим се одговорност за покретање ратова, како у Словенији тако и у Хрватској и БиХ, ставља у руке ЈНА.

Рат у Хрватској

Што се ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини тиче, у српском уџбенику је мало информација пружено. Наводи се период у којем је вођен „грађански рат”, без детаљнијих информација о његовом почетку и току, а о узроцима аутори кажу:

„Узроци грађанског рата, осим у актуелним проблемима разрешења даљег функционисања Југославије и остваривања замишљених националних програма, лежали су и у догађајима из Другог светског рата. Тако је изгледало као да се незавршени рат наставио после 50 година”.¹³

Аутори истичу и хрватске претензије на туђу територију речима:

10 Dolenc, E. i Gabrič, A. (2002) *Zgodovina 4: učbenik za 4. letnik gimnazije*, Ljubljana: DZS, str. 245-246.

11 Исто, стр. 247.

12 Repe, B. (2000) *Sodobna zgodovina: zgodovina za 4. letnik gimnazij*, Ljubljana: Modrijan, str. 223.

13 Николић, К., Жутић, Н., Павловић, М. и Шпадијер, З. нав. дело, стр. 228.

„Хрватска тежња за самосталношћу и сопственом државом, ширила се и ван оквира њених граница”.¹⁴

Српски уџбеник за ратна дешавања очигледно окривљује Хрвате, мада се говори о разбукталој међунационалној мржњи без прецизирања нација на које се односи. Ипак, говори се о хрватским претензијама на туђу територију, као и о наставку грађанског рата који се одвијао 50 година раније – вероватно повлачећи паралелу између Хрватске из ’90-их и усташке НДХ, те се дискурзивном стратегијом прећуткивања прави историјска аналогија.

О рату у Хрватској сведоче још две фотографије. На једној је срушена православна црква у Пакрацу, а на другој је документовано како „Хрватски националисти на улицама Сплита извлаче из тенка војника ЈНА и убијају га – 6. маја 1991. године. Све то заједно оставља прилично лош утисак о Хрватима: они желе туђе територије, а уз то су варвари који руше верске објекте, националисти су, и убице.

Тиме што не говоре о ратовима, српски аутори избегавају да укажу и на одговорност припадника српског народа за злочине почињене у овим ратовима. То омогућава задржавање у оквиру агресор-жртва, те указује на дискурзивну стратегију виктимизације са монополисањем статуса жртве – стратегију која је широко заступљена у сагледавању прошлости не само код Срба.

Хрватски уџбеник чији су аутори Сузана Лечек, Магдалена Најбар-Агичић, Дамир Агичић и Твртко Јаковина, о рату почиње одељком: „Почеци српске побуне у Хрватској”. Ту аутори, на једној страници, пишу како су Срби, који су престали да поштују одлуке Загреба, још 1990. долазили у сукоб са полицијом, те да је напетост претила да прерасте у рат.

„До првих људских жртава у том стању ни мира ни рата није требало дуго чекати. На сам Ускрс 1991. специјалне постројбе хрватске полиције кренуле су деблокирати полицијску постају на Плитвицама, коју су нешто раније заузеле побуњени Срби. Побуњеници су дочекали хрватске полицајце у засједи. Погинуо је полицајац Јосип Јовић, прва жртва домовинског рата”.¹⁵

Прећуткивање разлога због којих су Срби престали да поштују одлуке Загреба, оставља утисак да се ради искључиво о етничкој мржњи, односно да одлуке нису поштоване

¹⁴ Исто, стр. 228.

¹⁵ Leček, S., Najbar-Agičić, M., Agičić, D. i Jakovina, T. (2000) *Povijest 4*, Zagreb: Profil, str. 267.

јер их доносе Хрвати. Срби се називају побуњеницима јер је њихово делање одраз непоштовања институција, а тако ће бити окарактерисани и у наставку. Термин „српски побуњеници” има велику заступљеност у текстовима ових аутора, а у функцији је делегитимације захтева и поступака хрватских Срба.

У наредном поглављу, „Постанак Републике Хрватске 1991. године”, последњи одељак под насловом „Домовински рат”, обрађује ову тему на страници и по. Ту се наводи да је, поред јединица ЈНА (које су добиле задатак да спрече сукобе), „побуњене Србе” помагао и све већи број добровољаца из Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и других делова Југославије. За њих даље кажу:

Често су носили симболе и дотјеривали се (пуштали дуге косе и браде) по узору на четничке постројбе из Другога свјетског рата. Догодило се посве супротно од онога што је тврдила српска пропаганда – да је цијела Хрватска препуна усташких обиљежја. Хрватска је власт строго пазила да нитко у Хрватској не носи усташке ознаке и симболе, позивајући на национално помирење, али је у дијеловима Хрватске који нису били под њезином контролом било све више четничких симбола и парола.

Позивање на болно искуство 1941. Срби су злорабили преко сваке мјере, (...) хрватску су власт проглашавали усташком, а усташа им је био чак и предсједник Савеза комуниста Хрватске – Странке демократских промјена Ивица Рачан. С друге стране, на почетку Домовинског рата ни хрватска пропаганда није заостајала у повезивању побуњених Срба с четницима, па се у извјешћима хрватских ратних репортера могло слушати о четничким терористима и сл.¹⁶

И овде се дешавања тумаче према оквиру агресор-жртва, при чему би могло да се ради не само о прећуткивању већ и фалсификовању истине. О постојању усташких обележја говоре Силберова и Литл износећи податак да су 1991. године, припадници ХОС-а, војног крила екстремне националистичке Хрватске странке права (ХСП), носили црне униформе (попут оних какве су носиле Павелићеве усташке снаге) смишљено евоцирајући 1941.¹⁷ Осим тога, на амблему ХОС-а стајало

¹⁶ Исто, стр. 272.

¹⁷ Silber, L. i Litl, A. (1996) *Smrt Jugoslavije*, Beograd: Radio B92, str. 117.

је „За дом спремни”, што је био усташки војнички поздрав за време Другог светског рата.

Хрватски уџбеник чији су аутори Хрвоје Матковић и Франко Мирошевић, на три странице обрађује „Домовински рат”. Већ на самом почетку, приметно је да аутори инсистирају на терминима „српски агресор”, „српска агресија”, „великосрпска политика” и слично, што је тренд који ће се наставити:

*На цијелом територију који је био угрожен српском агресијом хрватске су јединице започеле одлучну битку. Потписано је неколико примирја, али их је српски агресор све кршио.*¹⁸

*Након вишетједне херојске обране разорени је Вуковар 18. студенога 1991. пао у руке српског агресора.*¹⁹

Врло учестало понављање ових термина има пропагандни ефекат. Један од закона пропаганде је да се упорним понављањем неког садржаја појачава убедљивост поруке. Тако упорним понављањем ових термина аутори откривају да је идеолошка функција њиховог текста приоритетна у односу на сазнајну.

Последње поглавље које се бави распадом СФРЈ насловљено је „Збивања у првим годинама хрватске државне самосталности”, које покрива и рат у БиХ. У претходном уџбенику пружено је нешто више детаља. На последњој страници разматра се Дејтонски споразум и мирна интеграција хрватског Подунавља, уз констатацију:

*Рат који је Слободан Милошевић започео и водио на просторима бивше Југославије завршио је поразом великосрпске концепције.*²⁰

Ово потврђује да аутори искључиво Србе, односно њихово вођство, сматрају одговорним за ратове у Хрватској и БиХ, чиме би могле да се правдају све акције уперене против њих.

Аутори трећег хрватског уџбеника, Мира Колар-Димитријевић, Хрвоје Петрић и Јакша Рагуж у првом одељку који се бави ратом („Узроци домовинског рата”), као узрок такође наводе тежњу вођства Србије да створи велику Србију. Она би обухватала

(С)ва подручја у којима живи српско становништво, као и оне дијелове Југославије који су били господарски

18 Matković, H. i Mirošević, F. nav. delo, str. 270.

19 Исто, стр. 271.

20 Исто, стр. 279.

важни за Србију. У тим плановима било је предвиђено да се Хрватској ампутира око 70 посто територија.²¹

У оквиру одељка под насловом „Почетак оружане агресије на Хрватску”, као и у претходним уџбеницима, говори се о томе да је крајем марта 1991. избио оружани сукоб између хрватске полиције и „побуњеника” на Плитвицама, а да ширењем побуне на источну Славонију у мају 1991. сукоби прерастају у војне битке. Крајем 1991, ЈНА се укључила у директне нападе на хрватске положаје, а у „агресији” су учествовале и добровољачке јединице из Србије. Аутори указују да су Срби на окупираним територијама спроводили „етничко чишћење”, те да су, током освајања, осим што су чинили злочине над становништвом, разарали села и градове, те уништавали стамбене и верске објекте.²²

У овом уџбенику је више пажње него у осталим посвећено бојиштима уопште, па се поред Вуковара, којем је посвећен посебан део, у одељку „Остале бојишнице”, на страници и по говори о њима, док цео овај део о ратним дешавањима прати чак једанаест фотографија. На њима су забележени разорени градови, избеглице, оружани окршаји и сличне сцене које илуструју текстове и потпуно су у складу са њима, што само појачава убедљивост поруке коју аутори шаљу кроз текст.

Даворка Бубањ Валентић о ратовима на подручју Хрватске и БиХ пише на петнаест страна, при чему уџбеник обилује текстуалном грађом док је фотографија, мапа и илустрација мало. Изузетак је одељак „Домовински рат” где је више пратеће техничке опреме. Ауторка се на шест и по страна осврће на догађаје у вези са овим ратом.

Под утјецајем великосрпске политике и Српске демократске странке у Хрватској, отпор демократским промјенама пружали су екстремни Срби из Хрватске. У томе их је подупирала ЈНА и владајући врх у Србији.²³

Овде се назире *хладноратовски дискурс*, јер су Срби приказани као противници „демократских промена”, мада је оно чему су се Срби противили долазак ХДЗ-а на власт, плашећи се погоршања положаја Срба у Хрватској.

Ауторка даље пише, да су почетком преговора шесторице председника југословенских република о преуређењу државе 1991, Срби у Книну прогласили „Српску аутономну

21 Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž, J. nav. delo, str. 233.

22 Исто, стр. 234.

23 Bubanaj Valentić, D. nav. delo, str. 236.

област Крајину”, након чега проглашавају отцепљење од Хрватске и заузимају Плитвице.

*У обрани Републике Хрватске падају прве жртве. Дана 31. ожујка (РКТ Ускрс) хрватске полицијске снаге покушале су из Плитвица истјерати терористе.*²⁴

За „побуњенике” се каже да су, уз помоћ ЈНА и „четничких терористичких скупина”, спроводили „пљачку, разбојства и злостављање цивилног пучанства”.²⁵

У свом уџбенику, Бубањ Валентић истиче као занимљивост догађај, који многи савременици распада СФРЈ памте али се у уџбеницима не спомиње, а то је туча навијача Црвене звезде и Динама на утакмици на Максимиру у мају 1990. Овде се наводи да су „Делије” ушле на терен и изазвале сукоб, а да је „милиција”, доведена из целе Хрватске, стала на њихову страну. Не улазећи у то која је навијачка групација изазвала сукоб, чињеница је да је ситуација на Максимиру била одраз узбуркане атмосфере у друштву. Упућујући читаоца у овај догађај, ауторка дискурзивном стратегијом прећуткивања сугерише да су у „милицији” већину чинили Срби, што би објаснило њихово стављање на српску страну.

Акције Бљесак и Олуја

У српском уџбенику се о акцијама хрватске војске, Олуја и Бљесак, говори у контексту завршетка рата у БиХ:

*Крвави грађански рат у Босни, окончан је потписивањем примирја у Дејтону (САД) 21. новембра 1995. и мировног уговора у Паризу 14. децембра исте године. Тим догађајима претходиле су акције хрватске војске против српског становништва (Бљесак и Олуја, изведене у априлу и августу) које су завршене падом Републике Српске Крајине и протеривањем преко 300.000 Срба.*²⁶

Занимљиво је упоредити ово са хрватским уџбеником, где за споразум из Дејтона стоји да је инициран од стране САД које су се умешале у сукоб након злочина српске војске у Сребреници и Жепи.²⁷

Дакле, српски уџбеник Србе ставља у улогу жртве, док у истом контексту у хрватском уџбенику Срби имају улогу агресора.

24 Исто, стр. 239.

25 Исто, стр. 237.

26 Николић, К., Жутић, Н., Павловић, М. и Шпадијер, З. нав. дело, стр. 229.

27 Leček, S., Najbar-Agičić, M., Agičić, D. i Jakovina, T. nav. delo, str. 290.

У хрватским уџбеницима се о *Бљеску* и *Олуји* говори нешто детаљније. У уџбенику Лечекове, Најбар-Агичић, Агичића и Јаковине, се на нешто више од једне странице говори о овим акцијама хрватске војске. Ту се каже да политичке вође тзв. САО Крајине нису прихватале интеграцију територије над којом су „узурпирали” власт са осталим деловима Хрватске, иако им је планом 3-4 нуђено и више од уобичајене аутономије, те је хрватска влада одлучила да оружаним путем врати „окупиране” територије под своју власт. Након акције *Бљесак*, 1-2 маја 1995, „Већина Срба побјегла је у великом страху „од усташа” како је побуњеничка пропаганда називала хрватске полицајце и војнике”.²⁸ За то време су, пишу, српски побуњеници ракетирали средиште Загреб касетним бомбама које међународни војни прописи не допуштају. Након неуспеха у преговорима почетком августа 1995. између представника хрватске владе и „побуњених Срба”, јединице хрватске полиције и војске започеле су акцију Олуја. И услед ове акције, Хрватску је напустио велики број становника српске националности „унаточ позивима председника Туђмана да остану у својим домовима”. Они су се, како пише, одселили углавном у српске делове Босне, највише у подручје око Бањалуке, „одакле су у сљедећих неколико тједана протерани готово сви не-Срби”.²⁹

Дакле, чак и у ситуацији у којој има назнака да су Срби жртве, они ипак испадају агресори, јер се као последица њиховог одласка из хрватске (својевољно!) представља протеривање несрпског становништва из Босне. Овакав приказ је у функцији правдања *Олује* и *Бљеска*.

Матковић и Мирошевић такође пишу да је под притиском међународних чинилаца, у пролеће 1995. Србима понуђен План 3-4, којим би добили врло широку аутономију, али да „побуњени Срби” нису били задовољни овим планом, те су га одбили. Уследили су *Олуја* и *Бљесак*, о којима говоре са нешто мање детаља него претходни аутори. Они наводе датуме и територије које су „ослобођене” овим акцијама, а указују и на то да је након слома тзв. Републике српске Крајине у Републику Српску у БиХ избегло око 200.000 Срба.³⁰

Колар-Димитријевић, Петрић и Рагуж о операцијама *Бљесак* и *Олуја* кажу да су уследиле пошто је вођство побуњених Срба одбацивало све планове о мирном повраћају окупираних подручја Хрватској, инсистирајући на „укључењу

28 Исто, стр. 289.

29 Исто, стр. 290.

30 Matković, H. i Mirošević, F. nav. delo, str. 278.

окупираних хрватских крајева у велику Србију”.³¹ На основу таквог става српског вођства, као и због тешких животних услова које је ратно стање произвело у Хрватској, аутори дају легитимитет хрватским акцијама *Бљесак* и *Олуја*, и истичу „зрелост хрватских оружаних снага” том приликом. За последице које су ове акције имале на српско становништво у Хрватској кажу:

*Колико је точно српских цивила напустило своје домове, нема поузданих података. Процењује се да је тијekom ослободилачких акција Бљесак и Олуја око 150 тисућа српских цивила организирано напустило Републику Хрватску, од којих се дио касније вратио. Побуњени Срби су планирали и провели евакуацију те највећим дијелом нису жељели дочекати долазак хрватске војске нити прихватити хрватску власт.*³²

Ипак, ове ауторе од претходних разликује признавање да су у време операција Бљесак и Олуја појединци рушили српске куће и починили злочине над српским цивилима, те указивање да су они постали предмет бављења како хрватских судова, тако и Међународног суда у Хагу.

Даворка Бубањ Валентић о овим операцијама пише у одељку „Ослобођење хрватских окупираних подручја – трајна вриједност Домовинског рата”. У оквиру њега говори се о акцији *Бљесак*, одбијању плана 3-4, Сплитском споразуму (којим су се председници Хрватске и БиХ договорили о заједничкој одбрани од „великосрпске агресије”) као и о акцији *Олуја*. Напомиње се да су српски становници, након *Олује*, позивани преко радија и ТВ да не напуштају своје домове, да им је загарантовано поштовање људских права и заштита имовине, те да су непоуздани подаци колико је српских цивила својевољно ипак отишло.³³ Ту је и фотографија на којој су два времешна господина у амбулантним колима, окрвављени након што су Срби гранатирани Загреб (дан након акције *Бљесак*). И овде се ради о правдању ових акција истицањем да су Срби позивани да остану у својим домовима, али да је део ипак „својевољно” отишао.

Дакле, у хрватским се удбеницима Бљесак и Олуја представљају као ослободилачке акције против српских агресора. Углавном се исељавање Срба представља као одлука њих самих, услед ирационалног страха (јер су их српски медији плашили причама о усташама), или јер нису хтели да

31 Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž, J. nav. delo, str. 241.

32 Исто, стр. 242.

33 Bubanaj Valentić, D. nav. delo, str. 249.

прихвате хрватску власт. На тај начин се акције Бљесак и Олуја, не само оправдавају, већ се и силина и последице које су имале по српско становништво умањују, а аутори успевају да се задрже у оквиру агресор-жртва са Србима у улози агресора.

Рат у Босни и Херцеговини

Аутори убеника из Србије, као што је већ речено, нису се удубљивали у анализу ратова за југословенско наслеђе. Они указују на то да је рата било, да су изазвани империјалистичким тежњама неких народа, а за БиХ истичу да је рат тамо попримио верску димензију. Они не објашњавају ту констатацију, тако да не можемо са сигурношћу знати шта су хтели да кажу. Чињеница је да је одређена вероисповест значајно етничко својство све три зарађене нације, али у том случају би се и за рат у Хрватској могло рећи да је имао верску димензију – сукобљени су били католици и православци.

Лечекова, Најбар-Агичић, Агичић и Јаковина се ратом у Босни и Херцеговини баве на две трећине странице у оквиру поглавља „Завршетак домовинског рата”. Они говоре о противљењу Срба осамостаљењу БиХ и поновном стављању ЈНА на српску страну. За српске снаге се каже да су:

(П)роводиле суставну политику геноцида према Муслиманима-Бошњацима и Хрватима, протјерујући их и убијајући, силујући жене, палећи њихове домове, џамије и цркве, школе и друго. Насиља над цивилима и уништавање цивилних објеката у рату у Босни и Херцеговини били су вишеструко снажнији од таквих дјеловања у Хрватској.³⁴

Као главни организатори таквих акција наводе се Радован Караџић и Ратко Младић, који су и оптужени од стране Хашког суда. На крају се напомиње да се рат у БиХ додатно закомпликовао кад су се у пролеће 1993. године сукобили „дотадашњи савезници и жртве српске агресије” Муслимани-Бошњаци и Хрвати. Тај сукоб се окончао захваљујући посредовању Американаца и склапањем споразума о стварању бошњачко-хрватске Федерације у БиХ, након чега се стање на територији под контролом ова два народа стабилизovalo.

Аутори и овде спомињу само злочине Срба, којих је несумњиво било и одговорни за њих свакако треба да одговарају, али прећуткивање злочина према Србима уклапа се у већ уочени оквир агресор-жртва.

34 Leček, S., Najbar-Agičić, M, Agičić, D. i Jakovina, T. nav. delo, str. 288.

Што се рата у БиХ тиче, Матковић и Мирошевић пишу да су, након одлуке о осамостаљивању БиХ, у парламенту изгласане од стране Муслимана и Хрвата (који су у парламенту имали већину), српски представници напустили скупштину и у деловима у којима су Срби чинили већину прогласили тзв. Републику Српску. То би водило распаду БиХ, међутим аутори наводе да САД то нису хтеле да дозволе, док је Слободан Милошевић прижељкивао такво решење са намером да укључи Републику Српску у велику Србију.³⁵ Они не спомињу да је и Фрањо Туђман размишљао о подели Босне, с надом да ће удвостручити територију Хрватске, а о чему је са Милошевићем расправљао на тајним преговорима у Карађорђевоу.³⁶ У уцбенику потом пише да је уследила војна агресија на БиХ, уз ЈНА на српској страни.

Колар-Димитријевић, Петрић и Рагуџ наводе да је примирје у Хрватској омогућило „великосрпским снагама” да започну освајање БиХ. Опет пишу о злочинима српских јединица:

Главни град Сарајево побуњени босанскохерцеговачки Срби су потпуно опколили, а становништво тероризирали снајперском и топничком ватром, и скапчањима струје и воде.

На окупираним подручјима неки побуњени босанскохерцеговачки Срби су провели геноцид над дијелом Хрвата и Муслимана-Бошњака (масовна убојства, прогони, оснивање концентрацијских логора, уништавање имовине).³⁷

Ту је и прилично узнемирујућа фотографија концентрационог логора Омарска где се виде измучени мушкарци, али и фотографија разореног моста у Мостару за који пише да је оштећен током рата у Босни и Херцеговини и касније срушен. Не пише ко га је оштетио, односно, прећутано је да су хрватске снаге гранатирале овај мост. Такође, не спомиње се постојање логора за српске заробљенике, као што су били бошњачки Челебић и хрватски Дретељ.

Једно поглавље уцбеника Даворке Бубањ Валентић, на нешто више од две стране, насловљено је „Великосрпска агресија у Босни и Херцеговини”. Ту се говори да је план Слободана Милошевића и босанских Срба био „укључити Републику Српску у велику Србију”. Ауторка истиче да су Срби „у освојеним подручјима, над Муслиманима и

35 Matković, H. i Mirošević, F. nav. delo, str. 275.

36 Silber, L. i Litl, A. nav. delo, str. 148.

37 Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž J. nav. delo, str. 240.

Хрватима проводили етничко чишћење³⁸. И наставак је у сличном тону:

*Четворогодишња трагедија несрпских народа у Босни и Херцеговини трајала је унаточ њезину међународном признању (3. ожујка 1992.) и пријему у чланство УН-а (6. травња 1992).*³⁹

Не доводећи у сумњу чињеницу да је стравична трагедија задесила грађане БиХ, приметно је да хрватски аутори, прећуткивањем, поједностављују сукоб стављајући само Србе у улогу негативца. Са друге стране, аутори српског уџбеника уопште не пишу о рату, можда да би избегли суочавање са злочинима који су у име српског народа почињени на територији Босне и Херцеговине.

Специфичност уџбеника из Босне и Херцеговине је што, осим поменутог уџбеника чији су коаутори Матковић и Мирошевић⁴⁰, друга два⁴¹ о ратовима за југословенско наслеђе и не говоре. Једино је у уџбенику чији су аутори Душан Живковић и Борислав Станојловић, на самом крају издвојен део где се ученици упућују да се о догађајима из прошлости након 1991. информирају кроз разговоре са савременицима тих догађаја (наставницима, родитељима, учесницима догађаја) као и из других извора (штампа, документа, фотографије, документарни филмови и др.), те да о томе разговарају на часовима историје. Очигледно у овом тренутку (још) не постоји консензус унутар државних граница БиХ о томе шта се догађало на том подручју деведесетих година, па се прибегава ослањању на колективна сећања етничких заједница која се преносе кроз породична, комшијска, и политички декретирана памћења.

Жртве и злочини

Из претходних анализа се види да хрватски аутори углавном избегавају да Хрватску означе одговорном за то што је велики број Срба напустио своје домове током рата на њеној територији. Са друге стране, српски уџбеник Олују и Бљесак

38 Bubanј Valentić, D. nav. delo, str. 250.

39 Исто, стр. 250.

40 Matković, H., Mirošević, F., Goluža, B. i Šarac, I. (2003) *Povijest 4: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Mostar: Školska naklada.

41 У питању су следећи уџбеници: Живковић, Д. и Станојловић, Б. (2002) *Историја за трећи разред гимназије природно-математичког и четврти разред гимназије општег и друштвено-језичког смјера*, Српско Сарајево: ЗУНС и Šehić, Z., Kovačević, A. i Leka, A. (2007) *Historija 4*, Сарајево: Sarajevo Publishing.

објашњава као акције против српског становништва, дакле, Србе означава као жртве, а Хрватску као агресора.

Осим тога, у убенику из Србије говори се само о српским избеглицама, док се избеглице које су припадници других нација не спомињу. Чак и испод фотографије на којој је приказана особа која седи на тротоару, окружена коферима и држи се за главу пише: „Куда сад? Питање које је себи поставило неколико стотина хиљада Срба на југословенском простору током деведесетих година 20. века”.⁴² Дакле, и текстови и фотографије као да имају за циљ да прикажу Србе као једине жртве ових сукоба.

Лечекова, Најбар-Агичић, Агичић и Јаковина за Србе пишу да су имали за циљ освајање територија које им не припадају. Хрвати су, на основу њиховог писања, силу примењивали само кад је било неопходно. Срби су ипак бежали из Хрватске, али то се представља као дело пропаганде која је долазила из Србије, а истичу да их је чак и председник Туђман након *Бљеска* и *Олује* позивао да остану у својим домовима. Поврх свега, као што је уочено у претходном одељку, додаје се да су Срби из Хрватске побегли углавном у делове Босне где су опет били агресори – протерујући несрпско становништво из тог краја. Иако се у делу који говори о почецима српске побуне ученицима поставља питање у којим су деловима Хрватске пре ратова већину чинили Срби, као и колико је укупно било српског становништва у Хрватској пре рата – што ученике може да суочи са чињеницом да је број Срба увелико смањен, читајући даље стиче се утисак да су Срби својевољно и без реалне претње напуштали своје домове у Хрватској.

У овом убенику се каже да је, с обзиром на ратна дејства, у разним деловима хрватске, са српске стране на делу била „политика етничког чишћења”:

*Српски побуњеници жељели су очистити територију који су сматрали својим од свих не-Срба, тј. од Хрвата, Мађара, Словака и др. Та ће политика, по свему судећи инспирирана изравно из Београда, свој врхунац касније постићи у етничким чисткама у Босни и на Косову.*⁴³

Матковић и Мирошевић наводе да су припадници ЈНА и „четници” у Хрватској вршили разне злочине: масовне покоље, одвођење у логоре у Србији, разарање насеља,

42 Николић, К., Жутић, Н., Павловић, М. и Шпадијер, З. нав. дело, стр. 230.

43 Leček, S., Najbar-Agičić, M., Agičić, D. i Jakovina, T. nav. дело, стр. 277.

споменика културе, цркава, гранатирање болница итд.⁴⁴ Ту су и фотографије разореног Вуковара и разарања Дубровника.

За рат у Босни и Херцеговини, који је такође представљен као „великосрпска агресија”, наводе процену да је услед ратних дејстава око 60% становника напустило своје домове, при чему истичу да су се од три народа БиХ „највише исељавали Хрвати”.

И аутори трећег хрватског издања (Колар-Димитријевић, Петрић и Рагуџ) спомињу избеглице из БиХ, те кажу да је током рата, велики број њих, Хрвата али и Муслимана – Бошњака, нашао склониште у слободним деловима Хрватске, док су многе преузеле и друге европске државе. О српским избеглицама нема речи. Они на две странице пишу и о ратним злочинима у Хрватској и Међународном суду за ратне злочине у бившој Југославији са седиштем у Хагу. Говори се о броју настрадалих – убијених и рањених – при чему су подаци о деци посебно истакнути. Наводе се „масакри”, „четнички покољи”, „етничка чишћења”, брутална мучења и одвођења у „концентрационе логоре”, уништавање насеља и верских објеката, итд. Аутори закључују:

Свиме наведеним агресори су починили деликт против мира, а с обзиром на то да нису поштовали међународно хуманитарно ратно право, починили су ратне злочине без преседана у новијој повијести. С обзиром на то да је циљ таквих дјела био нестанак хрватског пучанства, српско-црногорски злочини у Хрватској могу се оцијенити као добро смишљен и плански провођен акт геноцида.⁴⁵

Овакве оптужбе у функцији су правдања ратних злочина почињених са хрватске стране, јер жртва има природно право да се супротстави агресору. Занимљиво је да су овде и Црногорци у улози агресора, док се у остатку овог и у другим уцбеницима они уопште не спомињу, већ се сва кривица своди на Србе. На крају се указује на то да је пред Међународним судом у Хагу подигнуто више оптужница за оптуженике на свим зараћеним странама.

И у уцбенику Даворке Бубањ Валентић спомиње се суд у Хагу, али то тек у оквиру поглавља „Свијет и Хрватска на прагу новог тисућљећа”, и то врло кратко, под насловом „Рад Међународног казненог суда за ратне злочине почињене на подручју бивше Југославије”. За овај суд се каже да је основан „због злодјела почињених тијekom великосрпског

44 Matković, H. i Mirošević, F. nav. delo, str. 271.

45 Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž, J. nav. delo, str. 244.

напада на Хрватску те Босну и Херцеговину”. Таквим представљањем, прећуткују се злочини осталих зараћених страна (а Суд је основан због свих злочина на простору бивше Југославије, не само српских), те испада да их није ни било. Ипак, као занимљивост је издвојено да је, након што је Хрватска успоставила суверенитет на целој својој територији, овај суд подигао оптужнице против неколицине високих чиновника Хрватске војске.

Однос према злочинима сопствене нације мења се од једног до другог хрватског уџбеника. Док се у прва два о злочинима над Србима уопште није говорило, у трећем уџбенику се спомиње да су појединци вршили злочине, док се у последњем чак наводи да је неколицина високих чиновника Хрватске војске оптужена пред судом у Хагу. Разлози томе би могли да буду и у различитим ауторима који су на уџбеницима радили, али могли би да буду и питање времена у којем су уџбеници писани. Наиме, уџбеник који спомиње оптужбе против хрватских генерала је најновији, издат 2007. године, те можда временска дистанца омогућава (или, пак, захтева с обзиром на стандарде који се намећу у процесу придруживања ЕУ) извесну промену приступа.

Закључна разматрања

Очигледно је да су теме које обрађују ратове за југословенско наслеђе у различитој мери заступљене у уџбеницима из различитих држава учесница тих ратова. Хрватски уџбеници више пажње посвећују ратовима него српски. У свим хрватским уџбеницима рат је последица српских настојања да, како Хрватској тако и БиХ, одузму део територије. Дакле, док је рат у српском уџбенику третиран као грађански, за Хрвате је то одбрамбени рат од српског агресора. Приметно је да се и у српским и у хрватским уџбеницима користи реторичко средство историјске аналогije, где аутори повлаче паралеле са догађајима из Другог светског рата, било да пишу о наставку истог педесет година касније (српски) или спомињући активности српских четника и „неоснованог” застрашивања Срба усташама (хрватски).

Босанско-херцеговачки уџбеници као да избегавају бављење ратовима за југословенско наслеђе. За претпоставити је да је и то последица значајне етничке измешаности на овој територији, те да се не може једна верзија догађаја презентовати као истинита, а да је временска дистанца од тог болног искуства исувише мала да би му се хладне главе погледало у лице.

Словеначки аутори се врло мало баве дешавањима у остатку државе након отцепљења Словеније. Чак ни о *десетодневном рату* у Словенији не говоре много. Чини се да више пажње посвећују процесима демократизације, људским правима и развоју Словеније након осамостаљења, него ратним дешавањима у Југославији. То и није изненађујуће пошто нису имали учешћа у ратовима који су вођени на територији Хрватске и БиХ, а у том периоду им је значајније било утемељење свог новог идентитета.

Доминантни оквир тумачења прошлости у анализираним уџбеницима је оквир *агресор* *вс.* *жртва*, са дискурзивном стратегијом самовиктимизације. То је уочљиво превасходно код аутора из Србије и Хрватске. Питање личне, групне и колективне одговорности припадника властитог народа за лошу политику и рат се не покреће, а уместо тога се сопствени народ представља као жртва. При том се агресија свог народа приказује као легитимна одбрана, или се једноставно прећуткује. У таквој атмосфери, где се сопствена нација изнова проглашава жртвом историје, а други (сусед) агресором, тежња за помирењем не постоји. Са друге стране, „Слика по којој смо „ми” исправни а и „добри”, а при томе се над нама ређају трагичне неправде, најбоље је тло за национални мистицизам и стално одлагање тренутка колективног националног сазревања, чија је прва претпоставка могућност суочавања са самим собом”.⁴⁶

С обзиром на утицај који на сагледавање историје данас имају средства јавног информисања, као и други видови комуникације попут интернета, штета коју би овако једнострано представљање историје могло да произведе значајно је умањена. Да није тако, тешко бисмо у скорије време могли да очекујемо проналажење заједничког језика са суседима. Ипак, историчари би требало више пажње да посвете испуњавању теоријско-сазнајне функције уџбеника. У том смислу су позитиван пример историјске читанке које садрже различите интерпретације појединих (контроверзних) догађаја, осмишљене у оквиру једног међународног пројекта⁴⁷.

46 Stojanović, D. nav. delo, str. 90.

47 Ради се о пројекту „Настава модерне историје југоисточне Европе”, који је покренуо Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи (ЦДРСЕЕ). Циљ пројекта било је стварање историјских читанки које би обухватале изворе из разних земаља југоисточне Европе, а што би ученицима омогућило да читају и анализирају како се на исти проблем, догађај или процес гледало и гледа у регионалном суседству. Иако су добиле ауторизацију Министарства просвете, дистрибуција и употреба ових читанки је стопирана, па тако остаје да се види како ће у будућности оне бити примљене код ученика у региону, а уз разумевање неких виших инстанци и код нас.

Мултиперспективност коју нуде такве читанке, омогућава развој релативног мишљења код ученика. Спознавање чињенице да не постоји само једна истина, те суочавање са сенкама прошлости, битан су фактор помирења и суживота грађана на простору бивше Југославије.

ЛИТЕРАТУРА:

- Buban Valentić, D. (2007) *Povijest 4: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Zagreb: CDO Birotehnika.
- Dolenc, E. i Gabrič, A. (2002) *Zgodovina 4: učbenik za 4. letnik gimnazije*, Ljubljana: DZS.
- Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž, J. (2004) *Povijest 4*, Samobor: Meridijani.
- Leček, S., Najbar-Agičić, M., Agičić, D. i Jakovina, T. (2000) *Povijest 4*, Zagreb: Profil.
- Matković, H., Mirošević, F., Goluža, B. i Šarac, I. (2003) *Povijest 4: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Mostar: Školska naklada.
- Matković, H. i Mirošević, F. (2004) *Povijest 4: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Zagreb: Školska knjiga.
- Николић, К., Жутић, Н., Павловић, М. и Шпадијер, З. (2003) *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд: ЗУНС.
- Repe, B. (2000) *Sodobna zgodovina: zgodovina za 4. letnik gimnazij*, Ljubljana: Modrijan.
- Šehić, Z., Kovačević, A. i Leka, A. (2007) *Historija 4*, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Живковић, Д. и Станојловић, Б. (2002) *Историја за трећи разред гимназије природно-математичког и четврти разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Српско Сарајево: ЗУНС.
- Karge, H. (2001) Istraživanja školskih udžbenika u Jugoistočnoj Europi. Problemi, projekti, perspektive, *Dijalog povjesničara/istoričara* br. 4, Zagreb, str. 18-29.
- Kuljić, T. (2002) *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Plut, D. Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskih udžbenika, u: *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*, priredile Rosandić, R. i Pešić, V. (1994), Beograd: Centar za antiratnu akciju.
- Silber, L. i Litl, A. (1996) *Smrt Jugoslavije*, Beograd: Radio B92.
- Stojanović, D. Udžbenici istorije kao ogledalo vremena, u: *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*, priredile Rosandić, R. i Pešić, V. (1994), Beograd: Centar za antiratnu akciju.

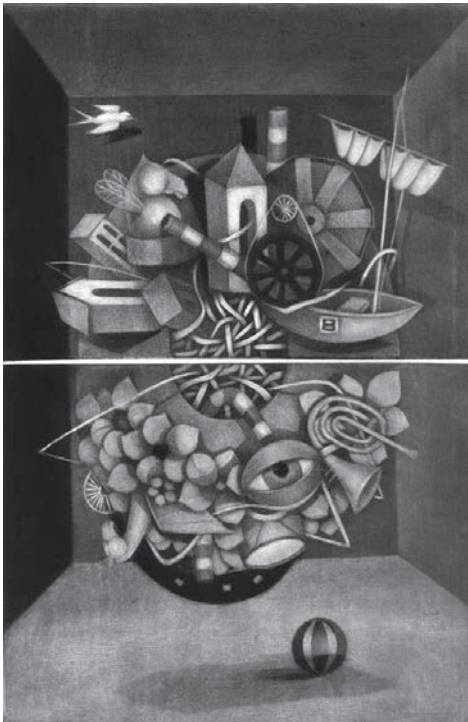
Ivana Pavlović
University of Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Sociology, Belgrade

PRESENTATION OF WARS FOR YUGOSLAV HERITAGE
IN THE CONTEMPORARY HISTORY TEXTBOOKS

Abstract

After the dissolution of SFRY and ensuing wars, the history textbooks in newly formed states were modified. New identities and new visions of some issues had to be fitted into new ideological frameworks. The main purpose of this paper is to determine how different countries, formed after the dissolution of SFRY, represented ensuing wars, how different individual and social actors (presidents of republics, military corps, nations) represented themselves, whether stereotypes of nations and ideologies were exploited, what was the ideological purpose of certain narratives of the SFRY wars, how much importance was attributed to this topic in separate national histories, and what significance representation of Yugoslav wars in historic textbooks could have for the future relations in the Balkans.

Key words: *history textbooks, dissolution of SFRY, wars for Yugoslav heritage, dominant ideology*

Снежана Петровић, *Обе стране Пандорине кутије, мецотинта*, 30 x 21 цм, 2013. година

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за социологију, Београд

DOI 10.5937/kultura1548165S

УДК 305-055.1

316.356.2

оригиналан научни рад

МАСКУЛИНИТЕТ И ОЧИНСТВО: ОПШТА СКИЦА ИДЕНТИТЕТА МУШКАРАЦА КАО ОЧЕВА

Сажетак: Аутор у раду поставља општи оквир социолошког проучавања идентитета очева. Имајући у виду да се у популарним дискурсима али и у стручној јавности све чешиће говори о кризи мушкости која са собом носи и преиспитивања и нове облике родитељских пракси мушкараца, питања очинства постала су посебно занимљива социолозима, психолозима, педагозима, социјалним радницима и другим стручњацима заинтересованим за породични живот. Мушки идентитет је у процесима који карактеришу касно модерно друштво вишеструко ревидиран и у међувремену је постао предмет посебног дела родних студија – студија маскулинитета. Улога оца је традиционално подразумевала заштитника и храниоца породице, као и везу са спољним светом у коме заступа интересе своје породичне групе и брани своју и част чланова породице. Док су процеси модернизације улогу оца као заступника пред другима сводили на симболичку репрезентацију или изједначавали са мајком у овој функцији, питање храниоца породице је и данас веома значајно. Иако је изједначавање мушкараца и жена у јавној сфери доводило постепено до мање асиметрије у приходима и веома значајног учешћа жена у кућном буџету, улога мушкараца као храниоца се и на нивоу идентитета и на нивоу реалних пракси спорије мења.

Кључне речи: очинство, родитељство, род, маскулинитет

Увод

Већ неко време се у популарним дискурсима али и у стручној јавности све чешће говори о *кризи мушкости* која са собом носи и преиспитивања и нове облике родитељских пракси мушкараца. Питања очинства постала су посебно занимљива социолозима, психолозима, педагозима, социјалним радницима и другим стручњацима заинтересованим за породични живот. Политичком еманципацијом и уласком жена на тржиште рада повећан је притисак на њихове супружнике да се у већој мери укључе у послове око домаћинства. Ова нова историјска ситуација је, између осталог, захтевала и ново преиспитивање родних идентитета. И док жене освајају оне сфере јавног и приватног живота које су традиционално припадале мушкарцима, мушкарци су се или грчевито држали својих традиционалних улога или су тражили нове начине да задрже родну хегемонију или су прихватили нову ситуацију и улазили у оне сфере које су традиционално сматране *женским*.

Идентитет очева традиционално је био укореењен у улози хранитеља породице.¹ У периоду модерне (и у социјализму), друштво је оцу гарантовало могућност да оствари улогу храниоца, и то преко високог степена запослености, сигурности посла, извесне фаворизације на тржишту рада и солидне социјалне заштите, односно преко доминације патријархалних вредности и пракси у јавној сфери, као и преко јасне поделе родитељских улога у приватној сфери. У периоду касне модерне и постсоцијалистичке трансформације ризици које са собом носи тржиште рада, опадање значаја државе благостања, политички захтеви демократског друштва и промене у вредностима доводе до помаљања извесне симетрије између мушкараца и жена у јавној сфери и јавља се потреба да се породични живот, односно улоге и односи између партнера/супружника и родитеља и деце стално преиспитују.

Новије анализе показују да у савременим друштвима улога оца као храниоца није увек лако остварива и додатно је доведена у питање већом родном симетријом у јавној сфери (економији, политици и др.).² Таква ситуација и даље подразумева да мушкарци као родитељи очекују да задрже улогу хранитеља, али им се истовремено отварају могућности

1 Томановић-Михајловић, С. (1997) *Детињство у Раковици. Свакодневни живот деце у радничкој породици*, Београд, ИСИ ФФ; Благојевић, М. (1997) *Родитељство и/или фертилитет*, Београд, ИСИФФ.

2 Gerson, K. The Social Construction of Fatherhood, in: *Contemporary Parenting*, ed. Arendell, T. (1997), USA: SAGE.

да потраже нова поља компетенције у којима ће моћи да се остваре. Тако се, поред идентитета оца као храниоца, развијају и други, попут „укљученог оца”, „брижног оца” и сл. Улоге храниоца и укљученог оца могу бити комплементарне, али, као и код мајки, и код очева ове улоге неретко долазе у сукоб. Сукоб се често истовремено одвија на два нивоа – између различитих улога самог мушкарца и између родитељских улога мајке и оца. Жеља мушкарца да се посвети деци и да буде у великој мери присутан у њиховим животима може бити значајно онемогућена уколико он мора да бира између зарађивања и родитељства. У друштвима попут Србије, у којима и сензибилитет према жени као мајци у пословној сфери нестаје, разумевање за родитељске обавезе мушкарца је још мање. Такав контекст намеће неретко изборе *или-или*, односно захтева пуну посвећеност послу, уз стављање родитељских обавеза и задовољстава на друго место.

Маскулинитет – идентитети мушкараца

Мушки идентитет је у наведеним процесима вишеструко ревидиран тако да је постао предмет посебног дела родних студија – *студија маскулинитета*. Под појмом *маскулинитета* подразумева се специфична родна ситуација мушкараца и идентитет који се развија на основу низа улога које мушкарци заузимају. Имајући у виду да не постоји један јединствен низ улога у којима се сви мушкарци налазе, као и да сами припадају различитим културним и друштвеним миљеима, пре свега се може говорити о *маскулинитетима*³, односно различитим обрасцима репрезентације, идентитетима и праксама мушкараца. Гатман (Gutmann) препознаје четири начина употребе овог појма у антропологији: 1) мушки идентитет, који се односи на све оно што мушкарци раде и мисле; 2) мушкост (*manhood*) – све оно што мушкарци раде и мисле да би се препознали и били препознати као мушкарци; 3) мужевност (*manliness*), односи се на постојање културне градиције мушкости, па су неки мушкарци „више мушкарци” од неких других према стандардима у одређеној култури/друштву, и 4) мушке улоге, које се формирају у односу на структурну опозицију – жене, тако да је маскулино све оно што није феминино.⁴

3 Brittan, A. (1989) *Masculinity and Power*, Basil Blackwell, Oxford, наведено према: White, R. N. (1994) About Fathers: Masculinity and the Social Construction of Fatherhood, *Journal of Sociology* No. 30, p. 120.

4 Gutmann, C. M. (1997) Trafficking in Men: The Anthropology of Masculinity, *Annual Review of Anthropology* Vol. 26, p. 386.

Конел⁵ (Connell) под маскулинитетом подразумева конфигурацију социјално конструисаних родних пракси. Маскулинитет упућује на мушко тело, али није детерминисан биологијом, желећи да истакне да тело није једноставно празна подлога око које се уписују значења, већ да представља извор симболизације која истовремено поставља одређене лимите значењима. С обзиром на најмање четири структуре односа које род подразумева (моћ, производња, емоција и симболизација), маскулинитет (као специфична родна конфигурација) последично се јавља у оквиру свих. Резимирајући кључне налазе социолошких, антрополошких и историјских истраживања који су као свој предмет имали различита испољавања *мушкости*, Конел долази до неколико кључних закључака: 1) Постоји више облика маскулинитета, односно више образаца и пракси мушкости у различитим историјским периодима, друштвима, различитим друштвеним пољима и институцијама (нпр. у војсци или унутар транснационалне капиталистичке класе), али је такође могуће да унутар друштвеног поља идентификујемо различите облике маскулинитета; 2) Из претходног не произилази да сваки облик маскулинитета има општеприхваћену културну вредност већ неки од њих заузимају доминантну, *хегемону* позицију у односу на остале облике испољавања мушкости (атлетски – *предаторски*, хетеросексуални у односу на геј). На тај начин настаје хијерархизација маскулинитета у једном друштву и можемо је препознати тако што ћемо погледати у правцу инстанци моћи и начина репрезентације маскулинитета у јавној сфери – закона, медија, популарне културе и сл.; 3) Маскулинитети су увек ствар колективитета; дефинисани су унутар одређене (пот)културе и постоје унутар друштвених институција; 4) Телесност је битна јер се маскулинитет одређује у односу на мушко тело, и то тако што га дефинише и дисциплинује, али само тело поставља границе уписивању значења (маскулинитет који иде уз атлетско тело не може се уписати у тело старице); 5) Активно учествовање у конструисању маскулинитета подразумева да мушкост није фиксирана у биологији нити су родне улоге које особе играју у јасном складу са низом прописа, већ су друштвено (ре) конструисани кроз делање. Родни, маскулини идентитет и маскулинитет као друштвена пракса настају кроз друштвено делање и зависе од друштвеног контекста и ресурса које индивидуама стоји на располагању; 6) Маскулинитети нису јасно и недвосмислено заокружени сет значења и пракси

5 Connell, R. W. (2005) *Masculinities*, (second edition), Los Angeles: Berkeley, University of California Press.

већ често подразумевају унутрашње контрадикторности и напетости (нпр. хомосексуалност у војсци); 7) Динамички аспект маскулинитета подразумева да они нису фиксирани и непроменљиви већ да се у складу са новим потребама како на макро тако и на микронивоу мењају, стварајући нове облике родних пракси.⁶

Маскулини идентитети/практике препознају се у обрасцима социјализације, вршњачком организовању, спортским активностима, образовању, доколици, сфери рада, породичним односима, облицима пријатељства, популарној култури и др. Културе увек подразумевају одређене маркере мушкости. У европском простору, буржоаски етос је у првој половини XIX века као мужевне истицао значај „духовних, церебралних и моралних особина ... да би у другој половини века већ преовладао мишићни, милитаристички маскулини тип који је био супротан било каквом естетском или емоционалном показивању”.⁷ Данас се у САД као доминантне маскулине особине препознају ауторитет, моћ и могућност доминације над другима, економско/материјално постигнуће, каријера, престиж и хетеросексуалност.⁸ У Латинској Америци су то очинство, мушки наследник и обезбеђивање породице, док је у Јапану то рад до изнемоглости који треба да материјално обезбеди породицу, као и мушка солидарност након посла.⁹

Дечаци се унутар породице често одгајају под „маскулиним-ратничким наративима” оличеним у играма које репродукују сукобе (замишљене ратове добра и зла) и међусобну конкуренцију. Приликом првог суочавања са друштвеним институцијама (првенствено са школом) долази до конфликта између овог наратива и наратива цивилног друштва (које инсистира на рационалности, међусобном уважавању, равноправности и мирном решавању несугласица). Решење се проналази у напуштању ратничких наратива и пракси у јавној сфери, тако да дечаци праве својеврсни *друштвени уговор* између себе (наравно, посредством образовних институција), одустајући од насиља и замењујући овај наратив маскулиним-атлетским, који сада почива на

6 Connell, R. W. (2000) *The men and the boys*, Cambridge, UK: Polity, p. 10-14.

7 Segal, L. (1993) Masculinities in Context, *Theory and Society* Vol. 22, No. 5, Special Issue: Masculinities, p. 626.

8 Hodges, M. J. and Budig, M. J. (2010) Who gets the daddy bonus?: Organizational hegemonic masculinity and the impact of fatherhood on earnings, *Gender & Society*, 24, p. 722.

9 Nye, R. A. (2005) Locating masculinity: some recent work on men, *Journal of Women in Culture and Society* No. 30 (3), p. 1942-1943.

јасним правилима игре и *мушком* уважавању. С друге стране, *ратнички дискурс* као предруштвена форма не напушта се у потпуности, већ остаје део приватности која је видљива кроз доколицу у нпр. ратничким/насилним видео-игрицама, насилним филмовима, популарној култури, која подразумева доминацију над женама у приватном домену. Друштвени уговор, који представља облик одрицања од моћи, истискује агресивност из јавне сфере и уводи је у приватну, чиме се компензује овај губитак.¹⁰

За формирање маскулиног идентитета кључна је улога родитеља. Као агенси социјализације али и као активни актери, они кроз дневне интеракције са својим синовима утичу на њихове слике о себи и другима. У истраживању пракси и норматива родитеља које утичу на формирање родног идентитета Кејн (Kane) примећује да су родитељи свесни сопственог утицаја на формирање *мушког* идентитета, јер разлике у васпитним праксама не тумаче искључиво кроз полне карактеристике деце, и да активно раде на томе да поставе границе сексуалности, емоционалне дистанце и изгледа које су јасно маркиране у односу на било који облик феминитета.¹¹

Свака култура развија одређени сет правила оличених кроз фразе, попут *буди мушко (не буди девојчица)*, које у првом реду подразумевају контролу емоција.¹² Дисциплиновање и одржавање унутар овог сета правила постиже се било награђивањем, било потенцијалним или стварним одстрањивањем из вршњачке и/или мушке групе, било мање-више насилним дисциплинским поступцима родитеља (посебно оца) или вршњака. У процесу постајања мушкарцем кључна особина коју дечаци треба да стекну јесте *контрола* – над собом, над емоцијама, друштвеним релацијама и контрола над другим људима. Уколико су овладали собом и уколико имају капацитета да овладају другим сферама живота, односно да добију оно што желе, онда ће и њихов статус међу мушкарцима бити истакнутији. Оваква структура идентитета подразумева у значајној мери ауторитарну личност јер поставља захтеве за достизањем позиције ауторитета, али и за субмисивном самоконтролом у хијерархији (мушке) моћи,

10 Jordan, E. and Cowan, A. Warrior Narratives in the Kindergarten Classroom: Renegotiating the Social Contract? in: *Men's lives* (eighth edition), eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

11 Kane, E. W. No Way My Boys Are Going to Be like That!: Parents' Responses to Children's Gender Nonconformity, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

12 Kivel, P. The Act-Like-a-Man Box, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon, p. 83.

чиме се дечаци припремају за живот у *пирамиди* економске и политичке моћи.¹³

Током адолесценције, маскулинитет се даље надограђује кроз јасна правила избора и употребе сексуалности. Хетеронормативност и *освајање* девојака¹⁴ представљају значајне маркере мушкости који се додатно формирају преко опозиције хомосексуалности.¹⁵ Механизам који конституише маскулинитет није једноставно дистанцирање у односу на хомосексуалце и пратећа хомофобија, већ дискурс о *педерима* (који не мора чак ни имати увек сексуалне конотације) у односу на који се постављају параметри мушкости. *Педери* представљају пенетрирани маскулинитет који је абдицирао од моћи чиме представља претњу друштвеном поретку заснованом на родним неједнакостима. Овај механизам лежи у самој основи родног поретка моћи међу адолесцентима, али и поретка мушкараца и жена генерално, јер овај дискурс не дефинише само шта је мушко (за мушкарце), већ одређује каква је друштвена улога и позиција жене, преко приписивања *женских* атрибута *девијантним* мушкарцима.¹⁶

У периоду адолесценције (која траје све до социјалне одраслости), односно периоду момачког живота (*guyland*)¹⁷ маскулинитет се формира још кроз неколико пракси. Тада расте притисак да се мушкост докаже.¹⁸ Али у ситуацији када више не постоје јасна упутства за живот (гарантована традицијом или ауторитетом стручњака), када су ризици пословног окружења изразити, када се свет технологије и комуникација мења тако да је веома тешко планирати, најзначајнији ослонац представљају вршњаци који деле слична искуства и пред којима стоје исти захтеви. У овој територији без јасних упутстава и смерница, долази до значајног интензивирања преиспитивања и потврђивања мушког идентитета кроз комуникацију и праксе са вршњацима и колегама.

13 Исто.

14 Посебно преко повременог и *секса без обавеза*.

15 Pascoe, C. J. Dude, You're a Fag: Adolescent Masculinity and the Fag Discourse, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

16 Исто, стр. 70.

17 Kimmel, M. Guyland: Gendering the Transition to Adulthood, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

18 Она се не може више имитирати као у периоду дечаштва, већ су потребни јасни социјално прихватљиви показатељи мушкости у виду сексуалних успеха код жена, успеха у школи, послу, иметку и сл., што су особине које добијају јасну маскулину конотацију у свакодневним разговорима али и у популарним дискурсима.

Вршњачке родне/мушке групе, које могу бити неформалне (другари, пријатељи) и формалне (спортски клубови, хоби групе и сл.), представљају најзначајније референтне окви-ре у односу на које се образује маскулинитет. Кроз ритуале конзумирања алкохола, дрога, упражњавања спорта, *мушке приче*, шале чији је предмет сексуалност¹⁹ постављају се границе и одређују се садржаји мушкости. Ове групе имају капацитет да створе *мушко повезивање (male bonding)* које се од пријатељства разликује по томе што не почива само на поверењу и интимности, већ и на ексклузивним садржаји-ма који су искључиво *мушки* (попут спорта, сексуалности, односа са женама и сл.).²⁰

Када је у питању сфера рада²¹, мушкарци свој маскулини идентитет потврђују на два начина. Прво, самом партиципацијом на тржишту рада, јер је јавна сфера културолошки конституисана као доминантно *мушко поље*, тако да неу-чествовање у њему повлачи са собом и губитак извесних симболичних и стварних привилегија. У савременом привредном контексту и сама форма партиципације на тржишту рада има родне конотације. Мушкараца је, у земљама Запада, значајно више на пословима који су стални и сигурнији, док су жене ангажованије на привременим и повременим пословима. Први зато подразумевају ситуираност и извесније обезбеђење породице, и самим тим представљају

19 Lyman, P. The Fraternal Bond as a Joking Relationship: A Case Study of the Role of Sexist Jokes in Male Group Bonding, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

20 Tuzin, D. Male bonding, in: *Men and masculinities: a social, cultural, and historical encyclopedia*, eds. Kimmel, M. and Aronson, A. (2004) California: Santa Barbara, ABC-CLIO, Inc., p. 488-489.

21 Са настанком индустријске производње долази до одвајања сфере рада и приватног живота и до изразитије поделе на јавну и приватну сферу, која има своју јасну родну димензију. Фабрика постаје место стицања прихода и доминантно је окупирана мушкарцима, док је кућа место одмора и емоционалне сигурности коју за читаву породицу обезбеђују жене. Иако је у другој половини XX века, а посебно током и након II светског рата дошло да значајнијег укључивања жена на тржиште рада, као што је већ речено, оно је било и још увек је у великој мери родно сегрегирано. У том смислу, и данас преовладавају стереотипи о родној предиспозицији за обављање одређених послова, где се мушкарци доживљавају као успешнији у обављању техничких занимања, а жене у областима услуга. Наиме, сматра се да је за прва занимања потребан аналитички ум и развијено апстрактно мишљење, а за друга добре социјалне вештине и могућност обављања више послова истовремено. При томе, у оба случаја се верује да постоје предиспозиције које су део биолошких, психолошких или културолошких основа. Henson, K. D. and Rogers, J. K. (2009) Why Marcia You've Changed!: Male Clerical Temporary Workers Doing Masculinity in a Feminized Occupation, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon; Kimmel, M. нав. дело.

основ хранитељског идентитета, док други имају функцију помоћних/додатних прихода.²² Друго, мушкарцима из рада проистиче могућност остваривања прихода, али и део друштвеног престижа који им омогућава значајну улогу у јавној (као мање више успешни радници/стручњаци/руководиоци) и приватној сфери (као хранитељи породице).

Да је не само запосленост него и врста занимања још увек значајан оквир за конструкцију родног идентитета сведоче студије²³ које су испитивале однос према мушкарцима и женама који су обављали тзв. нетрадиционална родна занимања. Резултати указују на то да је женама далеко теже да остваре равноправност на послу уколико обављају занимања која се сматрају *мушким*, као и да су под сталним притиском негативних стереотипа (као недовољно женствене, односно *мушкарче*). С друге стране, мушкарци у секторима који су традиционално *женски* (вртићи, нижи разреди образовања, библиотеке, социјални рад и сл. или уколико обављају привремене послове које, такође, далеко чешће обављају жене) имају чак могућност да лакше уђу и брже напредују, али су и они од стране *аутсајдера* означени као феминизирани и недовољно *мушкарци*.²⁴

Ипак, поред радног статуса и занимања, само радно окружење фаворизује оне особине које се сматрају маскулиним. То су особине ауторитета, моћи, рационалности, инструменталне логике, престижа²⁵, тако да управо због предности коју мушкарци остварују у таквом окружењу оно и подстиче идентификацију са наведеним нормама кроз интеракције и микрополитике свакодневних односа. Сама политика радне организације је ретко флексибилна за одсуство професионално пожељних *маскулиних* особина код мушкарца, а такође често не узима у обзир родитељске и породичне обавезе запослених мушкараца, подразумевајући да ће ту врсту обавеза преузети мајке. На тај начин радна организација не само што стимулише мушкарце да се идентификују са родним/маскулиним улогама већ им неретко и активно онемогућава/отежава да развију алтернативне облике *маскулинитета* (нпр. онај који је у високој мери укључен у породични домен).

22 Henson, K. D. and Rogers, J. K. нав. дело.

23 Williams, C. L. The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the „Female” Professions, in: *Men's lives*, (the eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon нав. дело.

24 Williams, C. L. нав. дело, стр. 187-188.

25 Schilt, K. (2009) Just One of the Guys?: How Transmen Make Gender Visible at Work, in: *Men's lives*, (the eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon, p. 235.

У складу са последњим стоје и резултати истраживања²⁶ која указују да мушкарци у САД и Шведској са добијањем потомства имају тенденцију да више раде (прековремено и додатно) и више зарађују. Па ипак, *дивиденду* на овај начин пре могу да остваре они који се налазе на вишим позицијама унутар фирме, као и они који обављају немануелна занимања јер их радно окружење стимулише у раду, а као компензацију фирма добија лојалног и посвећенијег радника. Они на другом крају хијерархије и у мануелним занимањима немају веће шансе за (додатном) зарадом, па је њихова позиција и најбрементитија контрадикцијама између хранитељског идентитета и родитељства.²⁷ Посебно су угрожени мушки идентитети у условима када су мушкарци готово као и жене губитници у друштвеним процесима, односно у условима пролонгиране друштвене, економске и политичке кризе, са мало (материјалних и симболичких) ресурса на располагању.²⁸

Само родитељство је такође једно од значајних извора идентитета мушкарца. У традиционалним културама се тек зајимљањем породице и добијањем потомства, и то посебно мушког, које треба да обезбеди наставак породичне лозе, мушкарац квалификовао као *прави мушкарац*. Обележје мушкости представљала је сама чињеница да је неко родитељ и да је способан да издржава породицу, док су свакодневне обавезе најчешће остављане мајци. О значају овог односа са децом говоре искуства патрилинеарности у обичајним и правним праксама (у Србији све до 1946. године), према којима су деца била везана за оца у случају раставе родитеља. Деца су, као наследници породичног имена и имања, сматрана наставком и потврдом мушког идентитета. Са индустријализацијом и модернизацијом, овај однос се мења у правцу правног изједначавања и фаворизовања мајке као примарног родитеља услед њене улоге бриге и неге деце, док идентитет оца почива у већој мери на материјалном обезбеђењу породице. И у случајевима код којих је модернистички породични пројекат имао добре услове за

26 Hodges, M. J. and Budig, M. J. (2010) Who gets the daddy bonus?: Organizational hegemonic masculinity and the impact of fatherhood on earnings, *Gender & Society* No. 24; Johansson, T. and Klinth, R. (2008) Caring fathers. The ideology of gender equality and masculine positions, *Men and Masculinities* No. 11.

27 Hodges, M. J. and Budig, M. J. нав. дело.

28 Blagojević, M. (2014) Transnationalization and Its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities, in: *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, eds. Hearn, Blagojević, Harrison, Routledge.

развој *комплементарног асиметричног модела*²⁹, односно у којима је у пуном смислу почивао на родној сегрегацији сфера (приватно-јавне), овај идентитет оца/мушкарца је био доминантан (као што је и данас). Међутим, у случајевима у којима нису постојали услови за потпору оваквом породичном моделу, развијају се најмање две стратегије одговора очева. Прва је одустајање од издржавања породице и деце, и она почива на одрицању од одговорности за материјалну, али и било какву другу сигурност, и огледа се у значајном степену ванбрачног рађања (или развода), у којима отац одбија да на било који начин суделује у одрастању деце. Друга стратегија подразумева да очеви могу преиспитати своје самопоимање тако што ревидирају слике о себи као родитељу и реконструишу праксе које нису обављали њихови очеви, тиме успостављајући равнотежу у односу са партнерком/супругом и децом.³⁰ Овај процес зависи од позиције жена на тржишту рада, социјалне политике (социјална политика може бити тако уређена да инсистира на улози оца као хранитеља те тако и на његовој финансијској улози у случају развода; с друге стране она може фаворизовати егалитарни модел одгоја деце кроз родитељска одсуства омогућена родитељима оба пола, као што је то случај у Шведској), јавних дискурса, али и од стратификацијске/класне позиције породице.³¹

Као битан предиктор вероватноће развоја новог идентитета оца појављује се степен (не)слагања/хомологије улога и однос између различитих улога и репрезентација пожељног очинства. Наиме, иако је могуће прихватање идеје/слике оца која подразумева бригу и укљученост у одрастање детета питање је у коликој мери је таква слика усклађена са другим идентитетима и улогама у којима се мушкарац налази. Један од поменутих идентитета је занимање, као и позиција коју мушкарац има у фирми. Уколико отац обавља неки од традиционалних мушких послова (раднички, технички и сл.), као и уколико је у фирми његов ангажман на послу високо позициониран, и пословна култура ће бити мање осетљива за његов родитељски идентитет, односно посвећивање деци различито од оног које подразумева улога оца-хранитеља.

29 Parsons, T. (2009) *Društveni sistem i drugi ogleđi*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

30 Nye, R. A. нав. дело.

31 Gillies, V. Understandings and experiences of involved fathering in the United Kingdom: exploring classed dimensions, Special Issue: Fathering Across Diversity and Adversity: International Perspectives and Policy Interventions eds. A. Doucet, Edwards, R. and Furstenberg, F. (2009), *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, p. 624.

Историјски су идентификоване промене у доминантним моделима и праксама очева у различитим друштвима. Плек (Pleck) у историји САД идентификује четири обрасца: 1) морални ауторитет, 2) одсутни хранилац, 3) модел полне улоге (*sex role model*), и 4) нови отац. Први образац био је карактеристичан за период осамнаестог и раног деветнаестог века. Отац се у овом периоду заправо сматрао доминантним родитељем (и законски препознат као такав), „морални педагог који је учио децу оба пола шта Бог и друштво од њих захтевају”, без обзира што је сву негу деце обављала мајка.³² Основни однос између родитеља и деце био је однос дужности. Други образац је доминирао током XIX и у првој половини XX века. У овом периоду улога оца као родитеља постаје секундарна услед одвајања сфере рада и породичног живота, а појављује се мајка која почиње да доминира животима деце. Добар отац је портретисан као неко ко зарађује за породицу и обезбеђује хлеб и материјалну сигурност. Од почетка Другог светског рата до средине шездесетих година појављује се још један образац (који није доминантан, али се појављује као конкурентски/алтернативни образац) оца као модела за улогу мушкарца. Током и након рата појавиле су се критике да превише близак однос између мајке и детета доводи до феминизације дечака и да је неопходно да се очеви укључе активније у одрастање своје мушке деце, што је очевима наметнуло захтеве да постану главни преносиоци маскулиног идентитета. Последњи образац (*нови отац*) постаје све популарнији у последњих неколико деценија. Он подразумева укљученост оца у све фазе одрастања детета и све обавезе око детета без обзира на пол, а поред тога и равноправне родне брачне/партнерске односе и брисање или замагљивање граница између тзв. мушких и женских послова.³³

Историјски гледано, можемо препознати најопштија три модела очинских улога у Србији. Први је модел традиционалног оца који је постојао још од средњег века и који је дуго у XX веку био доминантан у руралним областима, а његова основна улога била је одређена статусом старешине породице, који је одговарао за поступке и пред другим лицима заступао чланове своје породице. Односи између генерација били су дефинисани узрасним патријархатом,

32 Pleck, J. American fathering in historical perspective, in: *Changing men: New directions in research on men and masculinity*, ed. Kimmel, M. S. (1987) Beverly Hills, CA: Sage. Reprinted in: *Families in the U.S.: Kinship and domestic policies in the U. S.* Hansen, K. and Garvey, A. (eds.) (1998), pp. 351-362, Philadelphia: Temple University Press, p. 352.

33 Исто, стр. 353-358.

а деца (искључиво мушка) била су основ продужења породичног имена, породичних обреда и континуитета имања и, самим тим, маркер одраслости и мушкости. Очеви нису били укључени у бригу о свакодневним развојним потребама деце (физичким, психичким и сл.), а истовремено су били веома емоционално дистанцирани. Отац је био заштитник и морални ауторитет. Други модел почиње да се развија у урбаним центрима од средине XIX века, са развојем грађанског друштва, индустријализацијом и настанком услужне класе. Мушкарци се позиционирају у јавној сфери (у фабрици, јавном сектору), чиме њихова главна улога у породици постаје она хранитељска. Иако је свакодневна брига и неге деце и даље домен мајке, буржоаски етос ствара и нову осећајност унутар породице која подразумева интимнији однос мушкарца са супругом и осећајнији однос према деци. Са интензивнијим модернизацијским процесима у другој половини XX века које је донео социјализам, модел *сегрегираних комплементарних дијада* опстаје, с тим што се идентитет оца као храниоца деконструира тиме што мајка почиње да се радно ангажује. Овај модел је и данас доминантан, али поред њега почиње да се развија и трећи, модел новог очинства, које почива на укључености очева у негу и бригу деце, равномерн(и)у расподелу кућних послова, вредности родне и родитељске равноправности.

Иако постоје емпиријски докази о све већој родној симетрији између супружника унутар домаћинства (која обухвата и родитељске обавезе) у претходном веку, аутори у више наврата постављају питање да ли се заиста ради о тренду који је међу мушкарцима претежно или искључиво мотивисан потребом за родном равноправношћу.³⁴ Неколико налаза указује да овај мотив мушкараца није једини. Један од значајних увида јесте да је са процесом модернизације, која је учврстила породицу у њеном нуклеарном облику, истовремено јачала и подела на приватно/јавно тако што је приватна сфера постала уточиште за проблеме и тешкоће са којима се мушкарац сусретао у јавности. Отуда породица постаје

34 У више студија идентификује се нова слика мушкарца/оца којом се модернистички пројекат оца као храниоца напушта или му се нуди конкуренција: Fox, D. J. (1999) *Masculinity and Fatherhood Re-examined: An Ethnographic Account of the Contradictions of Manhood in a Rural Jamaican Town*, *Men and Masculinities* Vol. 2, No. 1; Miller, T. (2010) *Making Sense of Fatherhood*, Cambridge University Press; Johansson, T. and Klinth, R. нав. дело; Aarseth, H. (2009) From modernized masculinity to degendered lifestyle projects: Changes in men's narratives on domestic participation 1990-2005, *Men and Masculinities* Volume 11 No 4; Vuori, J. (2009) Men's choices and masculine duties. Fathers in expert discussions, *Men and Masculinities* No. 12 (1); Holter, O. (2007) Men's work and family reconciliation in Europe, *Men and Masculinities* No. 9, p. 4.

привилегована сфера емоционалног живота. Ипак, у касној модерни породични живот све учесталије мушкарцу не представља искључиво допуну ангажмана у јавном домену, већ почиње да, под утицајем популарне културе и потрошње, породични живот доживљава као место *изванредних* искустава која су мотивисана индивидуалним жељама.³⁵ Постоји више улога и идентитета које мушкарци заузимају и конструишу тако што им омогућавају позиције моћи, попут различитих политичких, привредних, друштвених актера и др., али је значајно препознати каква су решења пронађена за нову историјску партнерску и породичну ситуацију у којој се мушкарци тренутно налазе.³⁶

Док је јавну сферу могуће контролисати и усмеравати у правцу родно симетричнијих односа средствима која су јавна, дотле се у приватној сфери патријархалне вредности и праксе могу много дуже задржати и добијати нове облике.³⁷ Смањење родног јаза на тржишту рада, смањење разлика у висини зарада, повећање политичке заступљености жена, промена јавног говора у правцу афирмације жена и (једнака) репрезентација жена и мушкараца са собом носи и реперкусије на друге нивое друштвеног живота. Међутим, у њима доста дуго могу опстајати и мењати се облици патријархалне доминације. Такође, делимична промена у јавној сфери, која подразумева нове облике репрезентације мушкараца и жена, које са собом носе родно равноправнији садржај, чак и када је високо прихваћена и усвојена кроз мушки идентитет, не носи увек и промену пракси. Да би дошло до промена пракси на нивоу дневних обавеза, неопходна је усклађеност тржишта рада, политике, социјалних служби и репрезентација мушкараца и жене. Пример последње тврдње представља и истраживање ставова и пракси мушкараца/очева у Шведској према родитељском одсуству. Упркос веома позитивном ставу мушкараца о могућности да се укључе у родитељство и одсуствују са посла, они су провели са децом мање од једне петине укупног времена одсуства (18.7%), према истраживању из 2004. године.³⁸ Иако се од средине седамдесетих година у тој земљи води позитивна кампања која као циљ има реконструкцију маскулинитета у правцу

35 Промена се десила у приписивању значења активностима које су раније биле мундане а које постају све више позитивно вредноване попут кувања, уређивања куће, одгајање деце и сл.

36 Plantin, L., Mansson, S. and Kearney, J. (2003) *Talking and doing fatherhood: On fatherhood and masculinity in Sweden and Britain*, *Fathering* 1 (1), p. 3–26.

37 Бурдије, П. (2001) *Владавина мушкараца*, Подгорица: ЦИД и Универзитет Црне Горе.

38 Johansson, T. and Klinth, R. нав. дело, стр. 43.

(пост)модерног, брижног, демократичног мушкарца, и даље је вероватније да ће жене бити више укључене у послове око домаћинства и деце, а да ће мушкарци радити са пуним радним временом и зарађивати више (у Шведској, око две трећине укупних прихода остварују мушкарци).³⁹ Оваква позиција њима ипак оставља могућност да *изаберу* у којој мери ће преузети обавезе око деце, па самим тим представља позицију моћи.

Значајна димензија промене у репрезентацијама мушкараца, која подразумева њихово веће учешће у домаћим пословима и укљученост у обавезе око деце, јесте конзумеристичка основа ових репрезентација и пракси. С обзиром на то да се јављају као део нових животних стилова (брижног мушкарца, доброг оца и сл.), повећано учешће у приватној сфери се може објаснити кроз димензију презентовања другима, што упућује на њихов перформативни карактер. Истовремено остаје велико питање у којој мери се на овој начин излази у сусрет дечјим потребама и кућним обавезама тако да „основни дуализам између моралних захтева феминизма и хедонистичког уживања који се нуди кроз конзумеристичку културу остаје”⁴⁰

Готово сва страна⁴¹ и скорија домаћа⁴² истраживања показују да у расподели кућних обавеза доминира женски рад, као и да су жене значајно мање укључене у стратешка породична одлучивања. Питање које се отвара у дискусији у вези са *новим очинством* јесте да ли су очеви, који по свим карактеристикама представљају стварни искорак у правцу

39 Исто, стр. 59-60.

40 Aarseth, H. нав. дело, стр. 425.

41 Одличан преглед страних истраживања даје: Lachance-Grzela, M. and Bouchard, G. (2010) Why do women do the lion's share of housework? A decade of research, *Sex Roles* No. 63.

42 Од домаћих истраживања је значајно погледати: Бабовић, М. Социо-економске стратегије и односи унутар домаћинства, у: *Друштво у превирању*, приредила Томановић, С. (2006), Београд: ИСИ ФФ; Бабовић, М. Радне стратегије и односи у домаћинству: Србија 2003-2007, у: *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*, уредиле Милић, А. Томановић, С. (2009), Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета; Томановић, С. Транзиције у породичном домену у: *Млади – наша садашњост*, Томановић, С. ет ал. (2012), Београд: ИСИФФ; Томановић-Михајловић, С. (1997) *Детињство у Раковици. Свакодневни живот деце у радничкој породици*, Београд: ИСИ ФФ; Благојевић, М. (1997) *Родитељство и/или фертилитет*, Београд: ИСИФФ; Благојевић, М. (2006) *Родни барометар у Србији 2006: друштвени положај и квалитет живота жена и мушкараца*; Благојевић – Хјусон, М. (2013) *Родни барометар у Србији: Развој и свакодневни живот*, Београд: UN Women; Бобић, М. Партнерство као породични систем у: *Време породица, Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији*, Милић, А. и др. (2010), Београд: ИСИ ФФ.

родне симетрије у приватној сфери (и посебно у праксама родитељства) наставили да репродукују одређени патријархални образац (али овог пута на другачији начин) или се ради о одустајању од мушке доминације. Истраживања Тине Милер (Miller), спроведена у Енглеској, показују да идентитети нових очева постају центрирани око очинства, али да се традиционална сфера жена осваја само парцијално и да је ова подела родитељства између мајке и оца основ нових облика неједнакости. На мајке и даље пада већи део бриге и неге око детета, док се отац/супруг јавља као помажући актер, коме је за истицање свог идентитета значајнији однос са дететом у јавној сфери него свакодневной рутинској свакодневици.⁴³

Рекапитулација

Улога оца је традиционално подразумевала заштитника и храниоца породице, као и везу са спољним светом у коме заступа интересе своје породичне групе и брани своју и част чланова породице. Док су процеси модернизације улогу оца као заступника пред другима сводили на симболичку репрезентацију или изједначавали са мајком у овој функцији, питање храниоца породице је и данас веома значајно. Иако је изједначавање мушкараца и жена у јавној сфери доводило постепено до мање асиметрије у приходима и веома значајног учешћа жена у кућном буџету, улога мушкараца као храниоца се и на нивоу идентитета и на нивоу реалних пракси спорије мења. Жене улазе у јавну сферу, али то не доводи до истискања мушкараца из исте, већ пре до конкуренције унутар ње. За мушкарце се појављују нове улоге у породици – улоге попут брижног супруга/партнера (са значајним степеном рефлексивности у односу чији садржај чини интимност) и брижног оца који је укључен у све аспекте дечијег живота као и мајка, али улога храниоца није изгубила на значају. Док услед раста стопе развода и ванбрачних рађања расте и незаинтересованост једног дела очева за издржавање своје деце, истовремено услед сабијања породице и њеног свођења на нуклеарну форму, генерално расте притисак на родитеље, а у првом реду очеве, да преузму обавезу материјалног обезбеђења породице. С обзиром да се повећавају захтеви које родитељи треба да испуне да би њихово дете било на културно адекватан начин укључено у друштво (добар успех у школи, додатна настава, ваншколске активности и сл.) расту и материјални издаци које треба обезбедити у веома нестабилном тржишном окружењу.

43 Miller, T. нав. дело.

Ризици савременог друштва врше притисак на мушкарце да нађу нове домene у којима ће макар на одређени рок њихов статус бити сигуран а идентитет утемељен. Жене су уласком у јавну сферу имале могућност (и/или биле под притиском) да задрже и многе раније улоге – домаћице, мајке, сестре, ћерке – које су им гарантовале (најчешће подређени) друштвени статус и постојани идентитет. Мушкарци, у новим околностима немају више тако сигуран и загарантован статус у јавној сфери па се могу окренути и ка оним доменима који им раније нису били културно својствени. Док се позиција свих, па и мушкараца, на тржишту рада значајно мења са убрзаним променама у глобалној економији, услед флексибилизације и повећања несигурности свих радни ангажмана, родитељство се отвара и као ново поље компетенција за мушкарце. Овоме наравно доприноси смањење асиметрије између жена и мушкараца у јавној сфери и све већа могућност жена да финансијски буду самосталне. Однос са дететом постаје значајан пошто ствара ново поље сигурности из ког су раније мушкарци били (само)искључени, јер је ово поље било схваћено као женско. „Поверење које се некад очекивало у браку, партнерству, пријатељству, класној солидарности и тако даље, данас се у већини случајева инвестира у дете”.⁴⁴ Дете постаје једна од значајнијих личних преокупација не само мајки већ и очева и све мање постаје пројекат а све више искуство (поново проживљене) изгубљене прошлости. У овој борби око поља компетенције је и за мушкарце и жене значајно успоставити баланс између оптерећења и задовољства, баланс који још увек чешће иде на штету жена.

ЛИТЕРАТУРА:

Aarseth, H. (2009) From modernized masculinity to degendered lifestyle projects: Changes in men's narratives on domestic participation 1990-2005, *Men and Masculinities* Volume 11, No. 4, p. 424-440.

Blagojević, M. Transnationalization and Its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities, in: *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, eds. Hearn, Blagojević, Harrison, (2014), Routledge.

Brittan, A. (1989) *Masculinity and Power*, Oxford, Basil Blackwell.

White, R. N. (1994) About Fathers: Masculinity and the Social Construction of Fatherhood, *Journal of Sociology* No. 30.

Connell, R. W. (2000) *The men and the boys*, UK: Cambridge, Polity.

44 Ценкс, К. Постмодерно дете, у: *Социологија детињства*, уредила Тома новић, С. (2006), Београд: ЗУНС.

Connell, R. W. (2005) *Masculinities*, (second edition) Los Angeles: Berkeley, University of California Press.

Fox, D. J. (1999) Masculinity and Fatherhood Re-examined: An Ethnographic Account of the Contradictions of Manhood in a Rural Jamaican Town, *Men and Masculinities* Vol. 2, No. 1.

Gerson, K. The Social Construction of Fatherhood in: *Contemporary Parenting*, ed. Arendell, T. (1997), USA: SAGE.

Gillies, V. Understandings and experiences of involved fathering in the United Kingdom: exploring classed dimensions, Special Issue: Fathering Across Diversity and Adversity: International Perspectives and Policy Interventions, eds. Doucet, A. Edwards, R. and Furstenberg, F. (2009), *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, p. 624.

Gutmann, C. M. (1997) Trafficking in Men: The Anthropology of Masculinity, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 26.

Henson, K. D. and Rogers, J. K. Why Marcia You've Changed!: Male Clerical Temporary Workers Doing Masculinity in a Feminized Occupation, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

Hodges, M. J. and Budig, M. J. (2010) Who gets the daddy bonus?: Organizational hegemonic masculinity and the impact of fatherhood on earnings, *Gender & Society* No. 24.

Holter, O. (2007) Men's work and family reconciliation in Europe, *Men and Masculinities* No. 9, p. 4.

Johansson, T. and Klinth, R. (2008) Caring fathers. The ideology of gender equality and masculine positions, *Men and Masculinities* No. 11.

Jordan, E. and Cowan, A. Warrior Narratives in the Kindergarten Classroom: Renegotiating the Social Contract? in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon

Kane, E. W. No Way My Boys Are Going to Be like That!: Parents' Responses to Children's Gender Nonconformity, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon

Kimmel, M. Guyland: Gendering the Transition to Adulthood, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

Kivel, P. The Act-Like-a-Man Box, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

Lachance-Grzela, M., Bouchard, G. (2010) Why do women do the lion's share of housework? A decade of research, *Sex Roles* No. 63.

Lyman, P. The Fraternal Bond as a Joking Relationship: A Case Study of the Role of Sexist Jokes in Male Group Bonding, in: *Men's lives*,

(eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

Miller, T. (2010) *Making Sense of Fatherhood*, Cambridge: University Press.

Nye, R. A. (2005) Locating masculinity: some recent work on men, *Journal of Women in Culture and Society* No. 30.

Parsons, T. (2009) *Društveni sistem i drugi ogledi*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Pascoe, C. J. (2009) Dude, You're a Fag: Adolescent Masculinity and the Fag Discourse, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

Plantin, L., Mansson, S. and Kearney, J. (2003) Talking and doing fatherhood: On fatherhood and masculinity in Sweden and Britain, *Fathering* No. 1 (1).

Pleck, J. American fathering in historical perspective, in: *Changing men: New directions in research on men and masculinity*, ed. Kimmel, M. S. (1987), CA, Beverly Hills, Sage. Reprinted in: Hansen, K. and Garvey, A. (eds.) *Families in the U.S.: Kinship and domestic policies in the U.S.*, Philadelphia, Temple University Press, pp. 351-362.

Schilt, K. Just One of the Guys?: How Transmen Make Gender Visible at Work, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

Segal, L. (1993) Masculinities in Context, *Theory and Society* Vol. 22, No. 5, Special Issue: Masculinities.

Tuzin, D. Male bonding, in: *Men and masculinities: a social, cultural, and historical encyclopedia*, eds. Kimmel, M. and Aronson, A. (2004), Santa Barbara, California: ABC-CLIO, Inc.

Vuori, J. (2009) Men's choices and masculine duties. Fathers in expert discussions, *Men and Masculinities* No. 12 (1).

Williams, C. L. (2009) The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the „Female” Professions, in: *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M. S. and Messner, A. M. (2009), Boston: Allyn & Bacon.

Бабовић, М. Социо-економске стратегије и односи унутар домаћинства, у: *Друштво у превирању*, приредила Томановић, С. (2006), Београд: ИСИ ФФ.

Бабовић, М. Радне стратегије и односи у домаћинству: Србија 2003-2007, у: *Породице у Србији данас у компаративној перспективи*, уредиле Милић, А. и Томановић, С. (2009), Београд: ИСИ ФФ.

Благојевић – Хјусон, М. (2013) *Родни барометар у Србији: Развој и свакодневни живот*, Београд: UN Women.

Благојевић, М. (1997) *Родитељство и/или фертилитет*, Београд: ИСИ ФФ.

Благојевић, М. (2006) *Родни барометар у Србији 2006: друштвени положај и квалитет живота жена и мушкараца*.

Бобић, М. Партнерство као породични систем, у: *Време породица, Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији*, Милић, А. и др. (2010), Београд: ИСИ ФФ.

Бурдије, П. (2001) *Владавина мушкараца*, Подгорица: ЦИД и Универзитет Црне Горе.

Томановић, С. Транзиције у породичном домену у: *Млади – наша садашњост* Томановић, С. ет ал. (2012), Београд: ИСИ ФФ.

Томановић-Михајловић, С. (1997) *Детињство у Раковици. Свакодневни живот деце у радничкој породици*, Београд: ИСИ ФФ.

Благојевић, М. (1997) *Родитељство и/или фертилитет*, Београд: ИСИ ФФ.

Ценкс, К. Постмодерно дете, у: *Социологија детињства*, уредила Томановић, С. (2006), Београд: ЗУНС.

Dragan Stanojević

University in Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department for Sociology, Belgrade

MASCULINITY AND FATHERHOOD: GENERAL IMAGE OF A MAN'S IDENTITY AS A FATHER

Abstract

This paper sets up a general framework for sociological study of the identity of fathers. Having in mind that popular discourses as well as professional circles debate more and more often about the crisis of masculinity which also involves questioning and new forms of male parental practices, the issues of fatherhood have grown especially appealing to the sociologist, psychologists, pedagogues, social workers and other professionals interested in family life. In processes that characterize recent modern society, male identity has become a subject of a special section of gender studies – masculinity studies. A father role traditionally implied a family protector and a provider, as well as a link with the outer world in which he represented the interests of his family group and defended his honour and that of all family members. While the modernization processes have downsized the father figure as a family representative in the outer world to the symbolic representation or have equaled him with the mother figure in the same role, the issue of the provider of the family remains very significant. Although equalization of men and women in public domain has gradually led to decreased asymmetry in their income and raised contribution of women to the home budget, the role of a man as a provider is changing more slowly both on the identity level and on the level of real world practices.

Key words: *fatherhood, parenthood, gender, masculinity*

КРИТИКА И ДОМЕТИ ТЕОРИЈЕ ГЛОБАЛНОГ ЈЕЗИЧКОГ СИСТЕМА

Сажетак: У раду смо покушали да прикажемо теорију глобалног језичког система Абрама де Свана. Понудили смо критичку анализу примене теорије рационалног избора на проблем динамике између различитих природних језика. Употреба теорије рационалног избора и де Сванов инструмент комуникативне вредности је ограничио домет његовог доприноса да створи комплексније објашњење учења другог језика. Де Сванов еклектичан (паралелан) приступ у разматраној студији не решава проблем уског теоријског оквира глобалног језичког система (комуникативна вредност). Ипак, понудили смо могуће правце за побољшање и боље разумевање глобалног језичког система, унутар истог теоријског оквира.

Кључне речи: Абрам де Сван, глобални језички систем, теорија рационалног избора, комуникативна вредност језика, учење другог језика

Интердисциплинарност у проучавању друштвених феномена постаје све учесталији захтев упућен истраживачима из свих области друштвених и хуманистичких наука. Кооперација и „прекорачење” утврђених дисциплинарних граница се лако може уочити на безбројним примерима међусобне сарадње. Ипак, ретки су случајеви повезивања теорија и сазнања у области лингвистике, са једне, и социологије и економије са друге стране. Такву, по нашем мишљењу оригиналну синтезу, понудио је Абрам де Сван (Abram de Swaan) у свом делу *Речи света (Words of the world)*. У њему де Сван покреће неколико важних питања и тема у вези са могућим применама економских парадигми (тачније,

парадигме теорије рационалног избора) на област констелације различитих (светских) језика, односно промена на овом пољу. Аутор, по образовању социолог¹, није занемарио социолошку перспективу проблема и експлицитно истиче да је у разматрањима различитих питања (који се према „традиционалним” дисциплинарним поделама могу сматрати лингвистичким) користио теоријску перспективу политичке социологије.² Своје иновативно теоријско решење, де Сван је применио на различите ситуације односа језичких заједница на регионалном, континенталном и глобалном нивоу.³ Међутим, да би се у потпуности разумела примена ових специфичних парадигми⁴ у конкретним језичким контекстима, морамо кренути од фундаменталних поставки де Сванове теорије.

Узимајући хипотезу о моногенези људских (природних) језика као врло вероватну, аутор у грубим цртама приказује одређене одлике појединих језика и њихово формирање у дугом и спором ходу историје.⁵ Ипак, фокус интересовања нису историје засебних језика⁶, нити прикази теорија о настанку језика уопште. Централну тачку горе поменуте студије чини питање интеракције различитих (засебних) језика, односно њихових говорника, као и проблем међусобних односа – посматраних кроз призму „чистог” комуникативног потенцијала, моћи, престижа итд. Од момента стварања засебних језика јавља се проблем њихових међусобних односа и потребе разматрања нестанка, али и истовременог увећања броја говорника одређених језика. Слојевитост дела на којем се овај рад заснива, нам не дозвољава да на једноставан, једнозначан и упрошћен начин интерпретирамо понуђене одговоре и закључке. Зато ћемо кренути редом, односно од основних (централних) теоријских поставки ка идејама које су имале „корективну” функцију – како би

1 Де Сван се током своје каријере бавио различитим темама (погледати библиографију: <http://deswaan.com/en/publicaties/publicaties>, приступљено 24. 02. 2015)

2 De Swaan, A. (2001) *Words of the World: the Global Language System*, Padstow: Polity, p. 18.

3 Bugarski, R. (2003) *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd: Čigoja, str. 85; Radovanović, M. (2003) *Sociolingvistika*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 151.

4 Овде, пре свега, мислимо на парадигму теорије рационалног избора, за коју се може рећи да је специфична само у оквирима (социо)лингвистике као дисциплине.

5 De Swaan, A. нав. дело, стр. 6-7.

6 Као критеријум за одређивање границе између различитих језика, де Сван узима немогућност њихових говорника да ступе у међусобну комуникацију.

се избегла једностраност у објашњењима тако комплексних феномена (нарочито када се посматрају у наведеним размерама).

Појам глобалног језичког система⁷, де Сван формира угледајући се на теорију Имануела Волерстина (Immanuel Wallerstein).⁸ За појмове периферије, полупериферије и центра, де Сван проналази аналогне термине – периферног, суперцентралног и хиперцентралног положаја одређеног језика. Дистинкције између периферног, суперцентралног и хиперцентралног положаја се не могу редуковати на само једну димензију. Разлике које су настале захваљујући особеним историјским токовима (кроз империјална освајања, велике светске религије, трговину итд.) сваког језика, подразумевају и истовремену диференцираност у погледу престижа, политичке и економске моћи сваке од језичких заједница, али и њихову различиту комуникативну вредност⁹. Да бисмо боље разумели шта овај појам подразумева, морамо приказати основне претпоставке које аутор преузима из економије, а како би појаснио (и израчунао) *комуникативну вредност*¹⁰ у различитим примерима, односно језичким констелацијама. Како де Сван примећује „са тачке гледишта економије, језици могу бити поређени са стандардима и са мрежама. Стандарди су конвенције, правила за мерење времена или простора или вредности, или процедура за управљање машинама, или протокола за координацију акција, или рецепата за производњу уређаја. Оно што је важно јесте њихов конвенционални карактер”.¹¹ У наставку, на истој страни, истиче се да економисти занемарују најочигледнији пример

7 У социолингвистичкој литератури се могу пронаћи слични концепти који се односе на положај и улогу одређеног језика у светским размерама. Тако Жак Море (Jacques Maurais) у свом раду *Ка новом глобалном лингвистичком поретку* нуди приказ предикције хијерархије језика (за 2050. годину), кроз категорије – велики језици, регионални језици, национални језици, локални језици – коју је сачинила група аутора окупљена од стране Британског савета (British Council).

8 De Swaan, A. нав. дело, стр. 81.

9 У раду ћемо овај појам писати у курзиву, сваки пут када о њему говоримо као (теоријском) инструменту. Када будемо у виду имали само конкретан исход или вредност комуникативне вредности, појам ћемо писати без курзива.

10 Без много претеривања може се рећи да је овај појам, односно теорија чији је он централни део, најоригиналнији допринос социо(лингвистици) и социологији језика у читавој студији којој овде посвећујемо пажњу. Концепт *комуникативне вредности* језика де Сван први пут објављује (на енглеском језику) 1993. године у раду: De Swaan, A. (1993): *The Evolving European Language System: A Theory of Communication Potential and Language Competition*, *International Political Science Review*, Vol. 14, No. 3, Sage Publications, pp. 241–255.

11 De Swaan, A. (2001), нав. дело стр. 28.

– језик – када пишу о стандардима и мрежама. С друге стране, лингвисти се у разматрањима о економским странама језика обично задржавају на аспектима попут економске цене превода и едукације, али никада не посматрају сам језик као економско добро. Међутим, де Сван предлаже да језик не посматрамо као било које економско добро, већ као сасвим засебну врсту добра – колективно добро (*collective goods*).¹² Да би се утврдило да ли језик припада овој категорији, употребљен је са критеријумима који заправо дефинишу појам колективног добра¹³:

1. Нико не може, по економској или техничкој основи, бити спречен у конзумирању колективног добра. Оно мора, у наведеном смислу, свима бити доступно.
2. Сарадња великог броја, мада не и свих „корисника”, потребна је ради стварања и одржавања колективног добра.
3. Значај ма које индивидуе за стварање или одржавање колективног добра мора бити занемарљив.
4. Корисност колективног добра се не умањује укључивањем нових „корисника”.

Аутор истиче да језик задовољава све наведене критеријуме. Пажљивим ишчитавањем страница књиге може се утврдити да је де Сван био свестан могућих економских препрека приликом усвајања компетенција језичког кода. Ипак, за њега, први критеријум не представља проблем за поистовећивање језика са појмом колективног добра. Претпостављамо да је у овом случају свесно плаћена цена симплификације, како би се на другој страни остварила сазнајна „добит”¹⁴. Специфичност језика као колективног добра се уочава у вези са четвртим критеријумом. Повећањем броја појединаца који га употребљавају, корисност језика као добра се за *говорног представника* не умањује, већ увећава.¹⁵

Централно место економског погледа на лингвистичка питања у де Свановом делу огледа се у увођењу новог теоријског и истраживачког инструмента, названог *комуникативна*

12 Де Сван језик назива и хиперколективним добром; Исто, стр. 19.

13 Исто, стр. 31.

14 Иако се не односи директно на саму „материју” о којој је овде реч, за нас већи проблем представља инсистирање на искључивању транспортних и комуникационих мрежа (путева, железница, телефона...) из категорије колективног добра, јер такви системи могу подразумевати и плаћање одређених надокнада за коришћење (Исто, стр. 31). Тешко је не приметити двоструки критеријум примењен на тако малом „простору”, односно на једној јединој страници књиге.

15 Radovanović, M. нав. дело, стр. 149.

вредност језика. Намера конструисања оваквог инструмента је боље разумевање и/или објашњење динамике глобалног језичког система. Створен на основама теорије рационалног избора, успостављен је са намером предвиђања одлуке о учењу додатног језика – за који ће се одређени актер, у датој констелацији језика, одлучити.¹⁶ Дакле, помоћу овог инструмента де Сван жели да добије одговор на питања зашто се неко одлучује за избор одређеног језика (или групе језика) и какве су последице таквих избора (на агрегатном нивоу). Нумерички израз *комуникативне вредности* одређеног језика (језичког кода) се израчунава на основу једноставног математичког израза:

комуникативна вредност = распрострањеност x централност

Распрострањеност де Сван дефинише као однос укупног броја говорних представника једног језика у односу на укупни број говорних представника целокупне језичке констелације. Централност одређеног језика се формулише на аналогни начин и добија се кроз однос вишејезичних говорних представника, који говоре датим језиком, према целокупном броју вишејезичних говорних представника. У свом коначном облику математички израз *комуникативне вредности* изгледа овако:¹⁷

$$Q_i^s = p_i \cdot c_i = P_i / N^s \cdot C_i / M^s$$

где наведене ознаке представљају:

Q_i^s – комуникативну вредност језика (i) у језичкој констелацији (s)

p_i – распрострањеност језика (i)

c_i – централност језика (i)

P_i – број припадника одређене језичке заједнице (i)

N^s – укупан број припадника једне језичке констелације (s)

C_i – број вишејезичних говорних представника одређене језичке заједнице (i)

M^s – број свих вишејезичних говорних представника у одређеној констелацији (s)

16 Овде наравно мислимо на учење новог језика, односно на усвајање језичког кода.

17 De Swaan, A. (2001) нав. дело, стр. 34.

Јасно се може увидети да је наведени математички израз комплекснији него што би на први поглед морао да буде. Другим речима, аутор се није задржавао само на подацима о распрострањености одређеног језика, већ је основном критеријуму, придружио и питање централности језика, односно броја вишејезичних говорних представника одређене језичке заједнице у односу на укупан број вишејезичних говорних представника у датој језичкој констелацији. Зашто се де Сван определио за овакво решење? Зашто распрострањеност одређеног језика није довољан критеријум? Одговор је за њега једноставан. Централност језика омогућује повезаност одређеног језика у датој констелацији и даје сваком појединцу посредан приступ другим језицима.¹⁸ Ипак, очигледно је да централност (тачније C_i) представља тенденцију, тј. акумулиране изборе другог (нематерњег) језика – иако аутор не скреће пажњу на ову „корективну функцију”.

Међутим, овде долази до одређених нејасноћа у погледу улоге и теоријске основе *комуникативне вредности*. *Комуникативна вредност* је конструисана како би нам олакшала разумевање процеса селекције од стране актера који усвајају знања о новим (нематерњим) језицима. Позивање на теорију рационалног избора приликом упућивања на теоријску основу овог инструмента је експлицитно.¹⁹ С друге стране, де Сван јасно истиче да ниједан актер никада није израчунао комуникативну вредност приликом избора између одређених нематерњих језика, али је очигледно да „су они проценили једну опцију у односу на другу и дозволили себи да буду вођени импресијом, интуицијом и саветима треће стране који је утемељен на сличним опажањима...”²⁰ Дакле, понуђени математички израз никако не може представљати приказ механизма свесног и прорачунатог одабира одређеног језика на индивидуалном нивоу, јер и сам аутор то отворено признаје. Ипак, на истој страници књиге се истиче да кроз израчунавање комуникативне вредности ми заправо добијамо вредност коју појединци придају сваком језику у датој констелацији. Самим тим, приметно је де Сваново неразликовање различитих нивоа анализе које би требало имати у виду. Да бисмо појаснили која два нивоа се могу (или морају) разликовати у оваквим врстама анализе, засноване на премисама теорије рационалног избора, кратко ћемо се осврнути на један познати пример. Џон Елстер (Jon Elster) у књизи *Увод у друштвене знаности (Nuts and Bolts for Social Sciences)* даје опис тзв. затворске дилеме:

18 Исто, стр. 34, 36.

19 Исто, стр. 19.

20 Исто, стр. 39.

„Име ове дилеме потјече из следеће анегдоте [...]. Два затвореника, осумњичена да су били саучесници у злочину, смјештена су у одвојене ћелије. Полиција каже сваком од њих да ће бити пуштен (4) ако он ода другог а други не ода њега. Ако обојица одају један другог, обојица ће добити по три године затвора (2). Ако један не ода другог, а тај други ода њега, добит ће пет година (1). Ако ни један не ода оног другог, полиција има довољно доказа да обојицу пошаље у затвор на годину дана (3)“²¹.

На истој страни књиге, Елстер појашњава могуће изборе и стратегије актера, нудећи и графички приказ:

	б1	б2
а1	3, 3	1, 4
а2	4, 1	2, 2

„У најпознатијој од свих игара, затворениковој дилеми, оба играча имају доминантну стратегију, то јест, стратегију која је најбољи одговор на све потезе противника:

Назовимо а1 и б1 стратегијама сурадње, а а2 и б2 стратегијама несурадње. Видимо да је за сваког играча несурадња [између самих затвореника – Б. Ф.] доминантно у односу на сурађивање. Рационални ће играч одабрати стратегију несурадња, потпуно свјестан како ће и други играч учинити то исто, чиме ће исход тог деловања бити за обојицу гори од онога који су могли постићи сурадњом“²².

На овом примеру јасно можемо уочити „логику“ (намеру, вредности, процене...) одлучивања самих актера (затвореника) – први ниво анализе – и последице таквих одлука које не морају бити у складу са намерама (могу бити чак и сасвим супротне) – други ниво анализе. Без обзира што је други ниво анализе (који се може посматрати и агрегатно, на великом броју случајева) независан од намера појединих актера, до тог нивоа је немогуће доћи (објаснити и/или разумети као део друштвене стварности) без објашњења или просте дескрипције преференција, могућности и деловања актера на првом нивоу. Једноставно исказано, други ниво анализе проистиче из првог. У случају *комуникативне вредности*, ситуација је обрнута. На основу исхода који се посматрају (или доказују) на агрегатном нивоу, други ниво анализе се

²¹ Elster, J. (2000) *Uvod u društvene znanosti*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 52.

²² Исто, стр. 52.

хипостазира на први. Можда помоћу математичког израза *комуникативне вредности* заиста добијамо довољно добре процене динамике одређених констелација, али математичка формулација свакако није приказ начина на који појединци придају вредност сваком језику унутар констелације. Како би наша примедба била јаснија, морамо истаћи да није у питању прецизност исхода саме калкулације²³, већ проблем епистемолошко-теоријске и методолошке природе. Тиме се поставља и питање да ли је теорија рационалног избора, са методолошким индивидуализмом као основним постулатом, заиста темељ *комуникативне вредности*²⁴. Чини нам се да је *комуникативна вредност* ипак само апроксимативна математичка формулација динамике у одређеним језичким констелацијама.

Последњој оцени доприноси и недовољно јасно образложење улоге централности у одређивању *комуникативне вредности*. За де Свана већи број вишејезичких говорника унутар једне језичке заједнице повећава њену могућност посредовања у датој констелацији. Ипак, у овом случају, није појашњено у којим конкретним *говорним ситуацијама*²⁵ би се таква посредујућа улога очитовала и, што је још важније, какво је њено место у оквиру теорије рационалног избора – ко, како и у којој мери би вршио такву улогу? Када се ствари посматрају на нивоу индивидуалних избора, а у вези са учењем новог страног језика, посредовање у комуникацији (*централност*) се тешко може сматрати елементом који у истој мери може утицати на одлуку као и *распрострањеност* самог језика ($Q_i^s = p_i \cdot c_i$). Међутим, де Сван мисли другачије: „Претпоставимо да неко жели научити додатни језик са намером повећања могућности комуникације. Што је већи број говорника, то је дати језик атрактивнији. Замислимо језик звани ‘ λ_i ’. ‘Распрострањеност’, p_i , овог језика је дефинисана као пропорција говорника λ_i у свеукупној језичкој констелацији. Али потенцијални ученик језика ће такође проценити начин на који је овај језик повезан, кроз вишејезичке говорнике, са другим групама језика у констелацији. Ово је мерено ‘централношћу’, c_i , језика: што је већи број говорника λ_i који су способни да говоре други(е) језик(е), то је више језик повезан и већа му је централност”²⁶. Покушај да се централност дефинише и објасни у оквирима теорије рационалног избора ствара очигледне логичке тешкоће

23 Де Сван сасвим отворено признаје да је у питању један груб инструмент.

24 Elster, J. нав. дело стр. 35.

25 Radovanović, M. нав. дело, стр. 162.

26 De Swaan, A. (2001) нав. дело, стр. 33.

које су последица управо недоследне и nedovoljno јасне примене наведеног теоријског концепта.

Замислимо језичку заједницу са свега неколико појединаца који говоре два (или више) језика. Доследно примењујући горе изнету формулу можемо рећи да би повећањем броја припадника који говоре више језика дата заједница истовремено значајно побољшала централности (c_i), односно комуникативну вредност „матерњег” језика²⁷, без обзира на констелацију. Дакле, под осталим једнаким условима (*ceteris paribus*), повећање броја вишејезичких говорних представника у оквиру једне језичке заједнице може значити само повећање комуникативне вредности датог језика. Међутим, у ситуацији у којој би готово сви говорници представници једне релативно малобројне језичке заједнице овладали и другим језиком (који би био доминантан у оквиру језичке констелације, нпр. енглески на глобалном нивоу), комуникативна вредност би морала опадати са увећањем вредности C_i . Дакле, сасвим супротно од исхода очекиваних на основу наведене формуле. Мало ко би желео да улаже напор и време учећи један „мали” језик, уколико (готово) сви који владају тим језиком говоре и један други „велики” језик. Треба поновити да у овом случају (калкулација комуникативне вредности) де Сван искључује све друге мотиве (нпр. идентитетске) осим могућности ступања у комуникацију путем заједничког језика.

Једноставност, у формулисању *комуникативне вредности*, аутор на више места правда недостатком довољно опсежног и прецизно евидентираног емпиријског материјала (изузетак би могла бити ЕУ). Можемо само изразити жаљење због ауторове одлуке да формирање таквог инструмента ограничи на меру могућности провере на већ постојећем емпиријском материјалу. Занимљиво питање је да ли бисмо располагали много сложенијом формулацијом *комуникативне вредности*, да је де Сван имао у виду потенцијалне емпиријске податке који би се у будућности могли продуковати, не као производ званичних статистика (што је најчешћи извор података употребљених у студији), већ кроз посебна лингвистичка истраживања спроведена у сврху потврђивања или оповргавања теоријских претпоставки (попут теорије о којој је овде реч).

27 Не можемо употребити појам *матерњи језик* у пуном значењу те речи, јер де Сван у овом случају не прави разлику између *матерњег* и *нематерњег језика*. За потребе израчунавања комуникативне вредности појединци могу бити подељени само на оне који говоре или не говоре одређени језик.

Без обзира на све наведено, *комуникативној вредности* као теоријском инструменту се могу упутити још најмање два приговора начелне природе. Први се односи на питање избора оквира посматрања, односно граница језичке констелације, а други на неразликовање усмених и писаних облика језичке комуникације, односно „опредмећеног” језичког наслеђа. Математички израз *комуникативне вредности* је формулисан у апстрактним категоријама (ознакама) и самим тим се може применити на сваку језичку констелацију. Који језици ће бити укључени, а који изостављени из анализе, зависи у потпуности од намера истраживача односно самог истраживања. Питање граница или оквира језичке констелације није само формалне, теоријске („схоластичке”) природе. Резултати примене инструмента *комуникативне вредности*, тј. добијени исходи (Q_i^s) за сваки језик узет у разматрање, зависе од начина селекције и конкретних одлука које као истраживачи доносимо. Када се погледају поглавља де Сванове студије (*Words of the World*), у њима истовремено проналазимо и да су оквири констелација ограничени на континенте, делове континената и појединачне државе²⁸ (редом: Индија, Индонезија, Африка, јужна Африка и Европска унија). Како и сам аутор на више места истиче, одабрани примери условљени су доступним емпиријским подацима. Међутим, оправдано је запитати се да ли се *комуникативна вредност* као инструмент може применити само *a posteriori*, на већ постојећим подацима који ће нам указати где су границе посматраних језичких констелација. У том случају, доводи се у питање природа сазнајне основе предикција инструмента *комуникативне вредности*. Проблем оквира (констелације) анализе постаје све актуелнији са савременим развојем технологија, односно све већим потенцијалима за унапређење комуникацијских средстава, јер глобални контекст постаје свеprisутан, а у одређеним *доменима*²⁹ можда и једини релевантан. Друга примедба је у вези са претходном. Неразликовањем писаних од усмених (али и једносмерних од двосмерних) облика језичке комуникације, занемарују се различите историје развоја, као и комуникациони потенцијали језика. На пример, при одлучивању који језик ћемо учити, одређене „карактеристике” језика могу бити од изузетне важности за актере. Није свеједно да ли сваки од језика постоји у писаној, кодификованој форми или се преноси само усменим путем. Овде нису у питању само тешкоће у процесу учења особа које би желеле да се са

28 Ређе или чешће реферисање на глобални контекст је присутно у свим наведеним анализама. De Swaan, А. нав. дело, стр. 39.

29 Radovanović, М. нав. дело, стр. 163.

датим језиком упознају, већ значајно ограничење у погледу комуникацијског потенцијала, односно потенцијалних комуникационих *канала*³⁰ у савременим условима (сви писани *канали* комуникације). Такође, није свеједно да ли су на одређеном језику написани милиони страница текста (посебно значајна дела из области науке и уметности), или је језик релативно скоро добио своју писану форму (на пример, језици на афричком континенту). Имплицитна претпоставка (на којој се заснива *комуникативна вредност*) да су језичке заједнице са великим бројем припадника сразмерно раније добиле писану форму свог језика и пропорционално томе створиле више писаног (културног) наслеђа, не мора бити тачна. Једноставно исказано, де Сван у овом случају заборавља на акумулирано језичко наслеђе у писаној форми. У калкулацију улазе само живи говорни представници одређеног језика. Осим тога, обим комуникације која се одвија кроз медије не мора бити у сразмери са величином (бројем) говорних представника одређене заједнице – Море нам то јасно предочава на примеру интернета.³¹ Све наведено даје основу за претпоставку да је *комуникативној вредности*, у најбољем случају, потребно значајно „пондерисање”. Наравно, морамо још једном истаћи, отворено признање аутора да је *комуникативна вредност* један „груб” инструмент.³²

Ипак, сматрамо да је де Сван могао уложити још мало напора у разраду теорије глобалног језичког система, односно њеног инструмента (*комуникативне вредности*) и тиме допринети бољем и сложенијем разумевању саме појаве. Уместо анализе искључиво засноване на броју говорних представника одређеног језика, увид у проблематику је могуће допунити и додатном једначином која би у обзир узимала обим или количину *језичког добра* на одређеном језику. Учење новог језика може бити мотивисано управо жељом да се приступи новим садржајима и информацијама који нису присутни на другим језицима. У том случају би формула изгледала овако:

$$Q_i^s = p_i \cdot c_i = P_i / N^s \cdot C_i / M^s$$

где наведене ознаке представљају:

Q_i^s – комуникативну вредност *језичких добара* језика (i) у језичкој констелацији (s)

30 Исто, стр. 66.

31 Maurais, J. Towards a new linguistic world order, in: *Languages in a globalising world*, eds. Maurais, J. and Morris, M. (2004) Cambridge: Cambridge University Press, p. 20.

32 De Swaan, A. (2001) нав. дело стр. 39.

p_i – распрострањеност *језичких добара* насталих на језику (i)

c_i – централност *језичких добара* насталих на језику (i)

P_i – обимност свих *језичких добара* насталих на језику (i)

N^s – обимност свих *језичких добара* језичке констелације (s)

C_i – обимност свих *језичких добара* писане на језику (i) доступне и на другим језицима (путем превода) у оквиру констелације (s)

M^s – обимност свих *језичких добара* који су истовремено доступни на два или више језика у одређеној констелацији (s)

Понуђена разрада оригиналне формуле би поред већ наведених проблема и мањкавости изазивала и додатне методолошке потешкоће. Пре свега у одређивању укупног обима (јавно) доступних *језичких добара*. Језичким добром преводимо де Сванов појам *language-bound goods*.³³ У исто време не желимо да улазимо у разматрање економске цене или приступачности језичких добара³⁴, како би остали у оквирима концепта језика као колективног добра, макар у оној мери и на исти начин на који де Сван занемарује проблем економских предуслова за стицање *језичке компетенције*³⁵. Без обзира на наведена додатна ограничења сматрамо да би овакав начин (социо)лингвистичког диференцирања био потенцијално плодан. Пре свега избегли би горе наведени проблем занемаривања (писане) баштине једног језика. Још интересантније, могли би понудити комуникативне вредности сваког језика према одређеним „*областима живота* (међународни послови, наука, дипломатија, саобраћај, спорт и забава итд.)”.³⁶ Понуђена разрада *комуникативне вредности* представља само пример, јер би било могуће понудити још развијени модел овог инструмента.

Већ смо више пута истакли, де Сван основе својих схватања и погледа на питања динамике глобалног језичког система, заснива на теорији рационалног избора³⁷. Међутим, осим наведених примедби у вези са *комуникативном вредношћу*

33 Нав. дело, стр. 43

34 Што не значи да такво питање није релевантно.

35 Radovanović, M. нав. дело, стр. 149.

36 Bugarski, R. нав. дело, стр. 92.

37 Макар када је у питању комуникативна вредност.

као теоријским инструментом, може се поставити и једно фундаменталније питање – у којим ситуацијама је уопште оправдано говорити о слободном избору? У овом раду немамо довољно простора за разматрања свих претпоставки теорије рационалног избора и критике које би могле да јој се упуте. Ипак, један део истих је могуће упутити овим претпоставкама у контексту де Сванове примене наведене парадигме на област (социо)лингвистике. Раније поменути *методолошки индивидуализам*, полази од идеје да се преференције, могућности и одлуке морају посматрати засебно, на нивоу сваког појединца (сасвим очигледно, одатле потиче и назив).³⁸ Зашто је у случају де Сванове теорије потребно поставити питање слободе индивидуалног избора? Сетимо се да у случају комуникативне вредности де Сван започиње разматрање од ситуације избора новог, нематерњег језика који одређени испитаник жели да учи. Постојање структуралних ограничења доводи у питање претпоставку слободног избора језичког *кода* који би неко желео да усвоји. Као што смо рекли, овде немамо довољно простора како бисмо их све навели и узели у разматрање, али морамо поменути најочигледније и најзначајније примере. Учење језика у оквиру образовног система не подразумева изолован и слободан избор ученика и/или родитеља у погледу језика који ће учити. Довољно је елементарно познавање образовног система у Србији да бисмо разумели колико је одлука о похађању часова одређеног страног (нематерњег) језика, посредована (условљена) низом других одлука и избора. Оправдано је претпоставити и да образовни систем у Србији није у том погледу јединствен. Евентуални контрааргумент да је одлуку о спровођењу наставе само неколико страних језика, ипак неко морао да донесе, при том се руководећи лествицом *Q* скорова (*communication value*), сасвим промашује смисао примедбе. Основни услов и премиса – слободан избор језика индивидуалних актера – у овом случају није задовољен. Ако бисмо, географски посматрано, отишли мало даље, нашли бисмо примере одржавања читаве наставе на различитим језицима (од локалних, преко регионалних, па све до светских), у зависности од нивоа образовања (основно, средње и високо). Наслеђе колонизације је овакво стратификовање различитих језика (нарочито на територијама Африке и Азије), омогућило и у другим доменима.³⁹ Званични (службени) језици у афричким државама, неретко су

38 Elster, нав. дело стр. 35

39 Spolsky, B. (2004) *Language Policy*, Cambridge: Cambridge University Press; Wright, S. (2004) *Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation*, Chippenham and Eastbourne: Palgrave Macmillan

енглески или француски, уз истовремено постојање низа локалних и регионалних језика који нису у службеној употреби.⁴⁰ Исти односи се могу уочити и на пољу привреде, односно локалних тржишта⁴¹, где је произвођачима, трговцима и потрошачима, неопходно познавање регионалних *lingua franca* језика. Ти језици нису матерњи језици свих учесника на локалном тржишту, али је њихово познавање неопходно како би били у могућности да уз помоћ њих партиципирају. Наведени примери јасно указују на проблематичност претпоставке слободног избора сваког појединачног актера, јер се не може говорити о избору ако је познавање одређеног језика услов комуникације од егзистенцијалне важности и ако у наведеним контекстима нема алтернативног језика који се може изабрати. Могући примери структуралних условљености и ограничености слободног избора језика овде се сигурно не завршавају.

Досадашња разматрања и примедбе изнете у овом раду, односиле су се углавном на теоријске претпоставке *комуникативне вредности*, као и на саму *комуникативну вредност*. Ипак, на крају морамо истаћи и вишеслојност де Свановог дела, као и понуђене занимљиве увиде у проблематику о којој је овде реч. Тако де Сван читаво треће поглавље књиге⁴² посвећује проблему међународне (међујезичке) размене текстуалних културних добара⁴³. У оквиру њега се разматра и питање стратегија⁴⁴ писаца (у духу примењене економске парадигме, можемо рећи и „произвођача текстуалних добара“) различитих језичких заједница; могућности и исходи слободне размене (трговине) језичким културним добрима; случајеви административних и економских баријера (царина) у области размене језичких културних добара итд. У књизи ћемо пронаћи увиде и у низ других проблема, који се не задржавају у оквирима *комуникативне вредности*. Посебно је занимљиво истаћи последице надметања различитих језичких заједница ради остварења статуса званичног (службеног) језика. Аутор уочава и ефекте феномена *језичке љубоморе*⁴⁵ на социјалну структуру датих друштава.⁴⁶ Такође, показује доста разумевања за значај историјске генезе

40 Wright, S. нав. дело стр. 81; Spolsky, V. нав. дело стр. 137-138.

41 Овде можемо бити и још конкретнији – пијаци.

42 De Swaan, A. (2001) нав. дело стр. 41-59.

43 *Language-bound culture goods*.

44 Стратегије се односе на одлуке избора језика на којем ће дато културно добро бити написано (или преведено), с обзиром на могућу корист и негативне последице избора.

45 *Language jealousy*.

46 De Swaan, A. исто, стр. 2, 101.

проблема о којима расправља, трудећи се да задржи у свом „видном пољу” све специфичности, неизоставне унутар такве анализе. Наведено указује, да се приступ посматрању глобалног језичког система не може оценити као једностран и симплификован, односно да се о њему не може судити само на основу инструмента *комуникативне вредности*⁴⁷. Ипак, ниједан од „корективних механизма” није интегрисан у (или кроз) инструмент *комуникативне вредности*, већ би се пре могло рећи да је на делу еклектицизам, односно неколико паралелних приступа проблему.

Без обзира на горе изнете критике де Сванова теорија глобалног језичког система може бити макар упозорење за све који се баве проблемом угрожености и опстанка језика (са малим бројем говорних представника). Како примећује Саликоко Мафвен (Salikoko Mufwene) проблем тзв. смрти језика (*language death*) се као тема интензивније проблематизује у литератури с почетка деведесетих година 20. века.⁴⁸ Од тог момента о овој теми настаје обимна литература.⁴⁹ Теорија глобалног језичког система нас упозорава шта можемо очекивати уколико се одустане од било какве планске интервенције ради очувања наслеђа угрожених језика. Са друге стране, нуди и одговоре на питања судбине доминантних језика у глобалној констелацији (нпр. енглеског језика). Рекли бисмо да је ова тема на изврстан начин само друга страна истих процеса (развоја средстава комуникације, глобализације, миграција, итд.), која је такође добила одговарајућу пажњу у литератури.⁵⁰ Имајући у виду његову високу комуникативну вредност, енглески језик би морао имати све значајнију улогу на глобалном нивоу. Ипак, у ова два случаја се можда најбоље види да аисторичност није одлика само понуђеног модела, већ, рекли бисмо, и „хронична болест” теорије рационалног избора. Ова теорија помоћу других,

47 Наше фокусирање на *комуникативну вредност* у овом раду сматрамо оправданим, јер је у питању централни и теоријски најоригиналнији део рада.

48 Mufwene, S. (2004) *Language Birth and Death*, Annual Review of Anthropology, Vol. 33, Palo Alto: Annual Reviews, p. 201.

49 Видети: Fishman, J. A. (1991) *Reversing Language Shift*, Calvedon: Multilingual Matters; Brenzinger, M. (1992) *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*, Berlin: Moutonde Gruyter; Brenzinger, M. (ed) *Language Diversity Endangered* (2007), Berlin, New York: Mouton de Gruyter; Dixon R. (1997) *The Rise and Fall of Languages*, Cambridge University Press, Cambridge; Crystal, D. (2000) *Language death*, Cambridge University Press, Cambridge; Harrison, D. (2007) *When Languages Die*, Oxford: Oxford University Press.

50 Crystal, D. (2003) *English as a Global Language*, Cambridge: Cambridge University Press; Coupland, N. (ed) (2010) *The Handbook of Language and Globalization*, Oxford: Wiley-Blackwell.

хетерогених елемената мора објашњавати претпоставке у оквиру којих актери чине своје изборе. Она захтева већ припремљену „сцену” са свим присутним актерима и њиховим (алтернативним) изборима. У вези са последњим треба посматрати и одсуство интегрисаности *комуникативне вредности* са другим увидима у историјски развој и динамику односа различитих језичких заједница, које де Сван нуди у својој књизи.

На самом крају, можемо се запитати, да ли нас пут којим је де Сван кренуо, може одвести даље у истраживању наведених проблема. Упркос свим изнетим примедбама и коментарима, мислимо да се могло отићи макар још неколико корака напред. Може се чак рећи, да је могуће развити и допунити централну теоријску идеју де Сванове студије⁵¹, управо захваљујући изнетим критикама и промењеној визири на теоријску природу њене основе. У једном делу овог рада смо покушали да понудимо неке смернице за даљи развој ове идеје.

ЛИТЕРАТУРА:

Brenzinger, M. (1992) *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*, Berlin: Moutonde Gruyter.

Brenzinger, M. (ed) (2007) *Language Diversity Endangered*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Bugariski, R. (2003) *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd: Čigoja.

Coupland, N. (ed) (2010) *The Handbook of Language and Globalization*, Oxford: Wiley-Blackwell.

Crystal, D. (2000) *Language death*, Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, D. (2003) *English as a Global Language*, Cambridge: Cambridge University Press.

De Swaan, A. (1993) The Evolving European Language System: A Theory of Communication Potential and Language Competition, *International Political Science Review* Vol.14, No. 3, Sage Publications, pp. 241–255.

De Swaan, A. (2001) *Words of the World: the Global Language System*, Polity, Padstow.

Dixon R. (1997) *The Rise and Fall of Languages*, Cambridge: Cambridge University Press.

Elster, J. (2000) *Uvod u društvene znanosti*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

51 Наравно, овде мислимо на *комуникативну вредност*.

Fishman, J. (1991) *Reversing Language Shift*, Calvedon: Multilingual Matters.

Harrison, D. (2007) *When Languages Die*, Oxford: Oxford University Press.

Maurais, J. Towards a new linguistic world order, in: *Languages in a globalising world*, eds. Maurais, J. and Morris, M. (2004) Cambridge: Cambridge University Press, pp. 13–36.

Mufwene, S. (2004) Language Birth and Death, *Annual Review of Anthropology* Vol. 33, Palo Alto: Annual Reviews, pp. 201–222.

Radovanović, M. (2003) *Sociolingvistika*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Spolsky, B. (2004) *Language Policy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wright, S. (2004) *Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation*, Chippenham and Eastbourne: Palgrave Macmillan.

Božidar Filipović

University in Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department for Sociology, Belgrade

CRITICISM AND SCOPE OF GLOBAL LANGUAGE SYSTEM THEORY

Abstract

In this paper we have attempted to present the global language system theory of Abram de Swaan. We have offered a critical analysis of the application of rational choice theory to the problem of relationship between different natural languages. The use of rational choice theory and de Swaan's instrument of the communication value have placed limits on the scope to which his contribution can produce a more complex explanation of the second language learning. De Swaan eclectic (parallel) approach in the considered study does not resolve the problem of a narrow theoretical framework of the global language system (communication value). However, we have offered some possible direction for improvement and better understanding of the global language system within the same theoretical frame.

Key words: *Abram de Swaan, global language system, theory of rational choice, communication value, second language learning*

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за социологију, Београд

DOI 10.5937/kultura1548202J

УДК 321.7(611)

323(611)(091)

оригиналан научни рад

ЗНАЧАЈ ИЗБОРНЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ ЗА ОДРЖАВАЊЕ И РАЗВОЈ МИНИМАЛНОГ НИВОА ДЕМОКРАТИЈЕ

ПРИМЕР РЕПУБЛИКЕ ТУНИС

Сажетак: У овом раду применићемо теоријски оквир минималне дефиниције демократије (тј. изборне демократије) на пример Републике Тунис након промена које су се догодиле после Арапског пролећа. Желимо да илуструјемо хипотезу да демократска политичка култура, која има континуиран карактер, може имати важну улогу у одржавању нуклеуса демократије – изборног процеса. Такође, покушаћемо да покажемо да су специфично (либерално и толерантно) културно-историјско наслеђе и политичка пракса у Тунису важни фактори за формирање и одржавање демократије у тој земљи (бар на минималном тј. изборном нивоу). Циљ нам је да покушамо да дамо макар оквирну оцену да ли се Тунис, неколико година након Арапског пролећа, може назвати изборном демократијом. Посредно, биће речи и о томе да ли и на који начин ислам може бити препрека демократизацији једног друштва.

Кључне речи: изборна демократија, политичка култура, ислам, Тунис

Увод – теоријски оквир

Минимални концепт демократије прихватили смо као теоријску основу јер сматрамо да је управо тај модел умногоне погодан за испитивање евентуалне компатибилности ислама са демократијом¹ као и за примену тог теоријског модела на пример појединих арапских земаља (у нашем случају фокус ће бити на Републици Тунис). Проналажење потенцијалних спона између (изборне) демократије и ислама је веома важна и изазовна тема, међутим, у овом раду том проблематиком бавићемо се тек узгредно, док ће у првом плану бити примењивање теоријског концепта минималне дефиниције демократије на примеру Туниса у последњих неколико година.

Дефиниција минималног концепта демократије подразумева да: „докле год се у режиму одржавају слободни и поштедни избори – а то су сви избори где сви могу да учествују и где постоји неизвесност исхода – дотле може да се каже да је поредак демократски”.² Овај концепт је теоријско уприште за тип политичког режима који се назива изборна (дефектна) демократија.

Сматрамо да одржавање избора нуди другачију перцепцију политичке сфере у односу на ситуацију у којој се избори уопште не одржавају. Дакле, када је о изборима реч, постоји формални односно процедурални део који се мора испоштовати да би се избори уопште могли назвати демократским. Можемо се такође сложити да уколико развој демократије у одређеном друштву остане само на нивоу поштовања формалног дела, изгубиће се демократска суштина. Међутим, ипак сматрамо да одржавање фер и слободних избора, уз примену свих међународно утврђених стандарда за валидно спровођење изборног система, формира и обликује политичку климу која, са друге стране, утиче на формулисање нових вредносних система који су далеко погоднији за развој и прихватање и осталих демократских начела. Због тога мислимо да минимални концепт демократије, иако удаљен од потпуне дефиниције демократије, може послужити као основа за даљи развој друштвеног система у том правцу.

1 Не сматрамо да се може ставити знак једнакости између минималне дефиниције демократије и демократије уопште, напротив! Међутим, за потребе овог рада одлучили смо се да применимо овај, основни, и најмање захтеван теоријски концепт, управо због примера којим се бавимо. Сматрамо да је важно почети од минималног концепта који може (али, наравно, и не мора) бити основ за даљи развој појединих муслиманских друштава у демократском смеру.

2 Павловић, Д. и Антонић, С. (2007) *Консолидација демократских уставна у Србији после 2000. године*, Београд: Службени гласник, стр. 45.

Ово је посебно значајно управо када је реч о муслиманским земљама у којима религија, а неретко и ауторитарно политичко наслеђе имају важну улогу у обликовању и дефинисању вредносног система. У таквој ситуацији можда је управо компатибилност ислама и изборне демократије један од начина да се пронађу споне између неких интерпретација ислама и једне од варијанти демократског уређења. Међутим, пре него што размотримо тезу о креирању демократске политичке културе на основу одржавања избора, најпре ћемо се укратко осврнути на услове које избори морају да испуне да бисмо их могли назвати фер и слободним. Иако можемо навести велики број критеријума, за потребе овог рада показатеље изборне демократичности сврстаћемо у четири основне категорије, у складу са моделом који је у својој студији развио Душан Вучићевић.³

Први критеријум постулира да се избори сматрају успешним уколико најзначајније и највеће странке, било опозиционе било оне које су на власти, учествују на изборима.⁴ Дакле, позивање на бојкот је први сигнал да је демократско одржавање избора стављено под знак питања те стога, наравно, не можемо говорити о изборној демократији. Такође, искључивање партија из изборне трке је значајан сигнал да не можемо систем оценити као демократски.⁵ Неретко се дешава да се у муслиманским друштвима одређеним странкама онемогућава да учествују на изборима уз изговор да је реч о происламистичким организацијама које заступају радикална тумачења ислама и могу угрожавати општу безбедност. Понекад то и јесте истина, међутим неретко је реч о (пред)изборној манипулативној стратегији владајућег врха ради дискредитовања потенцијалних конкурената за власт. У том случају је јасно да се ради о изборном ауторитаризму а не о изборној демократији.

Други сет стандарда се односи на сам чин гласања. „Свим грађанима, без обзира на расу, пол, религијску или националну припадност мора бити гарантовано право да бирају и буду бирани, као и право да учествују у изборним радњама без икакве дискриминације. Осим тога, правним актима и у пракси морају бити загарантована основна лична и политичка права – слобода удруживања, слобода окупљања, слобода штампе, слобода мисли и јавног изражавања итд.

3 Вучићевић, Д. (2010) Демократизација кроз изборе – изборни ауторитаризам у Србији, *Политичка ревија* Вол. 26, бр. 4, Београд: Институт за политичке студије, стр. 14.

4 Исто, стр. 14.

5 Јовановић, Н. (2014) На ивици изборне демократије: Србија после избора 2014, *Социолошки преглед* Вол. XLVIII, бр. 4, стр. 510.

– а свим политичким партијама и кандидатима осигурана могућност да учествују на изборима”.⁶ Неопходно је и да на бирачким местима (која морају бити доступна свим грађанима) буде обезбеђена тајност гласања, транспарентна процедура гласања, бројања гласова и утврђивање коначних резултата избора. Такође, свим изборним актерима и посматрачима мора бити гарантована могућност посматрања самог изборног процеса, а притисци на бираче и куповина гласова су најстроже забрањени.⁷

Трећа група стандарда подразумева најбитније елементе изборног система и обезбеђивање равноправности свих учесника. У вези са базичним елементима треће групе стандарда мора постојати консензус власти и опозиције а изборни систем је заправо неупитна константа у изборној једначини.⁸

Последњи сет правила се односи на питања о равноправној медијској презентацији изборних учесника и о транспарентности извора финансирања странака. Треба напоменути да уколико одређено друштво називамо изборном демократијом то значи да су критеријуми из прва три сета стандарда испоштовани у потпуности, међутим, то не мора бити случај са четвртом групом. Наиме, идеално типска ситуација потпуне медијске равноправности, у реалности је готово немогућа. Одступања су правила а не изузеци. Стога уколико су испуњени сви критеријуми из прва три сета стандарда, а нпр. у јавности нису доступне информације о свим изворима финансирања највећих партија не можемо тај политички систем *a priori* сврстати у категорију недемократских система. То не значи да су питања из четврте групе стандарда неважна. Напротив! „Неравноправност у финансирању или у заузимању медијског простора може унапред одредити резултат изборне утакмице коју, у том случају, нема смисла ни започињати”.⁹

Заједнички именитељ примедби које су упућене ауторима који користе минимални принцип демократије је истицање чињенице да су избори пука процедуралност, а да је демократија, са друге стране, далеко обимнији и захтевнији концепт. Један од могућих одговора на те замерке је да све те процедуре, иако изгледају (и јесу) претежно техничке природе, ипак представљају својеврстан почетни корак и клицу демократије, без којих не би било ни даљег напредовања ка вишим нивоима демократичности (тј. ка либералној

6 Исто, стр. 15.

7 Вучићевић, Д. нав. дело, стр. 15; Јовановић, Н. нав. дело, стр. 510.

8 Исто.

9 Јовановић, Н. нав. дело, стр. 511.

односно уставној демократији). „Желимо да истакнемо да одржавање фер и слободних избора (а посебно континуитет одржавања избора са демократским предзнаком) формулише својеврсну политичку културу која, са друге стране, помаже да се демократија на поменутом нивоу и одржи, па можда чак и напредује у консолидацији на захтевнијим ступњевима. Дакле, реч је о двосмерном процесу, са једне стране одржавање избора подразумева и развој политичке културе која одговара начелима минималног концепта демократије а, са друге стране, развој партиципативне политичке културе је један од темеља учвршћивања демократије у одређеном друштву”.¹⁰

Габријел Олмонд и Сидни Верба (Gabriel Almond and Sidney Verba) под синтагмом ’политичка култура’ подразумевају типове оријентације популације једне земље у односу на политичке објекте, тј. у односу на политички систем, његове кључне институције и процедуре, и у односу на улогу коју има појединац у том систему.¹¹ Политичка култура се односи на целину преовлађујућих политичких гледишта и вредности у једном друштву у одређеном добу. Важно је нагласити да се политичка култура преноси политичком социјализацијом. Она није непроменљива али може бити мање или више постојана. На политичку културу могу утицати религија, доминантна идеологија и увођење различитих државних норми и санкција. Такође, треба нагласити и то да различити нивои (не)демократичности заправо одређују одређену политичку климу.¹²

Укрштањем различитих критеријума Олмонд и Верба разликују парохијалну, поданичку и партиципативну политичку културу. Када је реч о партиципативној политичкој култури, која је основ демократских уређења, појединци активно партиципирају у политичкој сфери тако што бирају или имају могућност да буду изабрани. Парохијална култура је темељ традиционалних заједница, поданичка ауторитарних, а партиципативна политичка култура је неопходан (мада не и довољан) услов демократије. Аутори истичу да без овакве политичке културе нема ни одржавања избора који су својеврстан нуклеус демократије. Међутим, ми сматрамо да је однос институције избора и (партиципативне) политичке културе узајамно условљен и двосмеран.

10 Исто, стр. 511.

11 Almond, G. and Verba, S. (1989) *The Civic Culture – Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, London: Sage Publications, Inc, p. 5.

12 Кулић, Т. Култура, политичка у: *Социолошки речник*, приредили Богдановић, М. и Мимица, А. (2007), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 273; Јовановић, Н. нав. дело, стр. 511.

Тако одржавање избора може успоставити и одржавати демократску политичку културу а, са друге стране, уколико дође до промене свести чланова друштва, како о сопственом, тако и о положају владајућих групација, они могу радити на успостављању изборних институција.¹³ „Иако су избори за партиципативну политичку културу полазна, али свакако не и крајња тачка, ми сматрамо да, као што постоји ниво потконсолидоване демократије, може постојати и подниво партиципативне политичке културе који може бити основа за даљи развој демократије у друштву. Реч је, заправо о развојку изборне политичке културе која је основ изборне демократије”.¹⁴ Ова друга страна медаље посебно је значајна у ери глобализације, технолошког напретка, у време растуће међудржавне повезаности и вишег нивоа размене добара, људи и информација. У савременом свету тешко је (или готово немогуће) било коју идеју задржати унутар граница сопствене државе. Свакако, не треба ни пренагласити утицај међунационалне размене политичких идеја али чини се да је то важно имати на уму и када су муслиманска друштва у питању.

Почетак одржавања слободних и поштених избора у срединама у којима до тада то није био случај може утицати на промену политичке културе. Ово посебно важи за оне земље чији грађани немају искуство политичке партиципације, чак ни на минималном нивоу, на нивоу заокруживања имена кандидата односно странака или коалиција на изборним листама. Не треба заборавити да изборни процес подразумева и предизборне кампање, (мање или више динамичан) међустранички дијалог, посматрање бројања гласова, анализу стручњака итд. Све ово је у одређеним друштвеним срединама непознато, а увођење институције поштених и слободних избора свакако мења политичку климу. Свакако, као што смо и навели, потребно је предано и прецизно поштовање изборних правила да би се они могли окарактерисати као фер и слободни, међутим, не треба упасти у замку културноцентричности (као што то понекад чине пре свега западни аутори) и занемаривати значај који избори могу имати у срединама у којима демократија још увек није укореењена.¹⁵ Како је приметио Румел Дахија (Rumel Dahiya) интеграција муслиманских странака (па чак и оних конзервативних) у политички систем веома је корисна јер ће политичари, неминовно, бити одговорнији управо зато што су освојили поверење бирача на изборима. Наравно, то не мора нужно

13 Almond, G. and Verba, S. нав. дело, стр. 16.

14 Јовановић, Н. нав. дело, стр. 511.

15 Јовановић, Н. нав. дело, стр. 513.

бити случај. Политичка ситуација у Тунису потврђује изнесу хипотезу, али је случај неких других друштава (нпр. египатског) оповргава.¹⁶

Историјски мозаик верских, теоријских и политичких тенденција у Тунису

Прва у серији револуција и преврата 2010. године (Јасмин револуција) догодила се управо у Тунису. Талас нереда захватио је потом и друге земље Северне Африке и Блиског Истока и убрзо добио заједнички назив Арапско пролеће. Да бисмо разумели недавне догађаје у Тунису, као и промене које су још увек у току, најпре морамо направити историјски мозаик кључних идеја, људи и догађаја. Ако се осврнемо на прошлост Туниса у претходна два столећа (али и раније) биће нам јасније зашто савремени аутори¹⁷ сматрају да је ова држава једна од најмодернијих у арапском свету. Алфред Степан (Alfred Stepan) истиче да је историјски континуитет друштвене реалности Туниса најбољи контрааргумент тези, коју заступају теоретичари секуларизације и модернизације, да је религија (а поготову ислам) *de facto* традиционалан и ирационалан корпус идеја и пракси, а што значи да су њени поклоници нужно одвојени од модерних и рационалних образаца живота и гурнути у загрљај ауторитаризма. Туниско културноисторијско наслеђе, као и савремене тенденције (чињеница да Тунис, по његовом мишљењу данас јесте изборна демократија), сведоче о могућностима усклађивања демократије и ислама.¹⁸

С обзиром на то да нам обим овог рада не дозвољава детаљније улажење у историјске процесе и догађаје у Тунису, у овом делу ћемо се, накратко, осврнути само на поједина дела, ствараоце и тренутке који су важни као елементи тезе о специфичном, модерном и верски толерантном развоју политичке и културне климе земље која може бити плодно тло за даљи развој (изборне) политичке културе.

Деветнаести и двадесети век су периоди туниске историје који нас највише интересују, међутим, најпре ћемо се вратити још неколико векова уназад, у време у коме је стварао

16 Dahiya, R. (2013) Arab Spring and Future of Political Islam, *Indian Foreign Affairs Journal* Vol. 8. No. 2, p. 165.

17 Stepan, A. (2012) Tunisia's Transition and the Twin Tolerations, *Journal of Democracy* Vol. 23, No. 2, p. 20; Wolf, A. (2013) An islamist 'renaissance'? Religion and politics in post – revolutionary Tunisia, *The Journal for North – African Studies*, Vol. 18, No. 4, p. 561; Arfaoui, K. and Tchaicha, J. (2014) Governance, Women, and the New Tunisia, *Politikologija religije* Vol. VIII, No. 1, p. 136.

18 Stepan, A. нав. дело, стр. 90.

Ибн Халдун (Ibn Khaldun) (1332-1406), средњовековни муслимански философ, историчар и економиста чија дела поједини аутори чак сматрају и претечом социолошке литературе.¹⁹ О томе колико значајно место заузима овај мислилац у туниској идејној историји најбоље сведочи чињеница да његова статуа краси трг у Авенији Хабиба Бургибе (Habib Bourguiba), једној од централних улица туниске престонице. Статуа је подигнута 1978. године и представља симбол либералног, толерантног и напредног културног и интелектуалног наслеђа.²⁰

Ибн Халдун се првенствено бавио историјом Бербера као и економским фазама које су обележиле ту историју. За социолошку мисао је интересантно да је овај аутор развио цикличну теорију успона и пада друштвених заједница, као и теорију социјалног конфликта на примеру дихотомије између номада и трајно стационираних Бербера. Не улазећи даље у детаље Ибн Халдунових философских идеја (иако је то веома изазовно и отвара нове перспективе социолошког наслеђа), напоменућемо оно што је важно за духовну историју Туниса. На основу анализе неколико сачуваних дела овог ствараоца, аутори закључују да његове анализе и закључци нису детерминисани исламским доктринама. Реч је о идејно и методолошки веома развијеним и рационалним студијама које су понајмање обележене исламским утицајем.

Важно је поменути Ибн Халдуново андалузијско порекло, као и значај утицаја те политичке културе на Тунис. Ова земља је била циљна дестинација муслимана и Јевреја након пада муслиманске власти у Шпанији и прогона тих религијских заједница. Емиграција муслиманских и јеврејских породица из Шпаније донела је у Тунис, између осталог, и културу верског плурализма и толеранције.²¹ Правила која су била на снази за време муслиманске владавине у Шпанији, као и успостављене односе у заједници поједини аутори,²² наравно у датом историјском контексту, оцењују као либералне и толерантне. „Помешаност различитих раса, етничких и религијских заједница у муслиманској Шпанији природно је водила рађању једне богате и динамичне,

19 Toynbee, A. Ibn Khaldun, 17. February 2015. http://globalwebpost.com/farooq/study_res/ibn_khaldun/toynbee_khaldun.html

20 Avenue Habib Bourguiba, 13. April 2015., http://en.wikipedia.org/wiki/Avenue_Habib_Bourguiba

21 Stepan, A. нав. дело, стр. 97.

22 Stepan, A. нав. дело, стр. 97; Вукомановић, М. (2005) Верска толеранција у исламској Шпанији, *Религија и толеранција* бр. 4, Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије, стр. 36.

вибрантне културе²³.²³ Уколико имамо на уму средњовековни историјски контекст, можемо закључити да је толеранција у муслиманској Шпанији била далеко већа у односу на неке друге државе; положај муслимана и Јевреја након поновног хришћанског освајања Шпаније (након реконкисте) или положај религијских мањина након реформације био је далеко лошији у односу на положај у време муслиманске власти.²⁴

Описана политичка и друштвена култура кроз радове Ибн Халдуна (и других аутора) али и путем свакодневне праксе и обичаја одбеглог шпанског нехришћанског становништва, стигла је у Тунис и на тај начин постала важан део туниског начина живота. На овај период позивају се и савремени политичари алудирајући на то да је верска толеранција иманентни облик комуникације у Тунису.²⁵ Статуа Ибн Халдуна у центру града има задатак да подсећа нове генерације Тунишана на то.

Посебно значајно доба за континуитет са савременим збивањима у Тунису је период непосредно пре, и за време колонијалне потчињености, као и период ослобођења и стицања државне независности. Још пре потпадања Туниса под француски протекторат, 12. маја 1881. године у тој земљи усвојени су закони и Устав који су били далеко либералнији у односу на слична документа у другим арапским земљама. Штавише, 1861. године у Тунису је усвојен први писани устав у арапској историји! Тај Устав је настао као компромис између просекуларних и прорелигијских групација у земљи. Француски историчар Жан – Пјер Фили (Jean Pierre Filiu) истиче да је у поменутом Уставу политички домен био драстично одвојен од религијског – није прописано чак ни то да је нужно да владар Туниса мора бити муслиман.²⁶

У деценијама које су уследиле муслимански аутори су, из перспективе ислама, проналазили мостове између доктринарних начела те религије и људских права, као и између ислама и демократије уопште. Најпознатији теоретичар тог доба је био Тахар Хадад (1899 – 1935) (Tahar Haddad) оснивач првог великог слободног синдиката и борац за женска права. Хадад је сматрао да правилно тумачење Курана читаоца може навести искључиво на закључак о потпуној једнакости жена и мушкараца. Све више савремених аутора сматра да у Курану не постоје андроцентричне тенденције и да је женска потчињеност у муслиманским друштвима

23 Вукомановић, М. нав. дело, стр. 36.

24 Исто, стр. 36.

25 Stepan, A. нав. дело, стр. 98.

26 Исто, стр. 98.

резултанта патријархалне културе. Интересантно је да је овај туниски мислилац још на почетку двадесетог века дошао до сличних закључака.²⁷

Период француске колонијалне власти (1881-1956) оставио је значајан траг на туниском друштву. Велика Британија и Француска, две највеће колонијалне силе, развиле су различите моделе организације и управљања колонијалним поседима. За разлику од британске, француска колонијална политика је, уз економску експлоатацију, подразумевала и увођење културних промена. Француске власти су захтевале унификацију колонијалног становништва у складу са њиховим моделом живљења.²⁸

Након стицања националне независности и ослобађања од колонијалне власти, велики део муслиманских друштава је свој (нови) идентитет градило на исламској традицији. Тунис је, и у овом случају, био изузетак. Путем секуларизације, осим Туниса наставиле су још и Турска и Иран. Све арапске земље у Африци су у своја правно-политичка документа унеле исламска (шеријатска) начела. То, опет, није био случај са Тунисом.²⁹ Чини се да је француска власт у тој земљи оставила значајнији траг него у другим државама.

Хабиб Бургиба, први председник независног Туниса, био је одлучан и истрајан у идеји формулисања 'туниског ислама', тј. специфичног споја исламске доктрине са модерним вредностима. Иако је номинално ислам (односно одређена интерпретација ислама) био део Бургибине политике, у реалности то није била пракса. Аутори се углавном слажу да је ислам за време његове владавине био на друштвеним и политичким маргинама, док су секуларизација и модернизација на велика врата ушле у туниске институције и домове.³⁰

Иако се описана слика туниског друштва за време Бургибине владавине може учинити поприлично демократском, то је ипак само површни утисак. Истина је да је Хабиб Бургиба успешно наставио континуитет толерантне политичке и друштвене културе, спајајући туниску либералну традицију са модерним, прозападним (првенствено француским) образцима политичког и друштвеног делања. Међутим, упркос свему наведеном, не сме се изгубити из вида чињеница да за време Бургибине власти (1956-1987) нису одржавани

27 Исто, стр. 99.

28 Нешић, М. (2012) *Ислам и модерна држава*, Београд: Задужбина Андрејевић, стр. 29.

29 Исто, стр. 30.

30 Stepan, A. нав. дело, стр. 100; Wolf, A. нав. дело, стр. 561.

избори. Један од закључака могао би бити да је Бургиба владао ауторитарно, истовремено уносећи у туниску друштвену климу модерне и либералне тенденције у скоро свим областима живљења осим у политичкој сфери (концепт ауторитарне модернизације).³¹

Неодржавање избора правдано је изговором да би они могли да резултирају победом традиционалних муслимана. Због бојазни да такав сценарио није нереалан, Бургиба је уживао подршку ширих друштвених слојева (пре свега али не и искључиво урбане, средњокласне и образоване популације). Гласови незадовољства Бургибином влашћу долазили су, по правилу, од муслимана који су желели друштво прожете исламом и другачију, конзервативнију интерпретацију и праксу Курана³². Овај председник је направио оштар отклон од исламске традиције и, позивајући се на либерално наслеђе туниске историје, тежио остваривању идеала једнакости свих држављана без обзира на веру, пол, етничку или социјалну припадност. Једина (али свакако не и неважна) компонента модернизације која је изостала је измена ауторитарне политичке праксе и културе и увођење избора.

Након што је 1987. године Зин ел Абидин Бен Али (Zine El Abidine Ben Ali) преузео власт од Бургибе, покушао је да направи један корак ближе демократији и увео је изборну праксу. Већ 1989. године одржани су први избори. Међутим, због (за Бен Алија изненађујуће) чињенице да је партија са исламским предзнаком, Енахда (Ennahdha), освојила чак 15% гласова широм земље (а нешто више у граду Тунису) ова странка је забрањена, а њен лидер Рашид ал – Гануши (Rashid al – Ghannushi) је морао да потражи азил ван земље. Медени месец Бен Алија и изборне демократије брзо се завршио. Практика одржавања избора опстала је за све време Бен Алијеве владавине, али успостављени систем свакако не можемо назвати изборном демократијом. Уважавајући чињеницу да нису све партије имале право учешћа на изборима, и с обзиром на то да постоји сумња у тачност представљених изборних резултата, нипошто не можемо говорити о демократији, ни у ужем, а камоли у ширем смислу.³³ Дакле, може се рећи да је Бен Али донекле наставио са ауторитарном праксом свог претходника. Међутим, и овакав закључак би био поједностављен. Бен Алијев режим је добар пример изборног ауторитаризма. Преузимајући Бургибине изговоре

31 Куљић, Т. (2005) *Тито: социолошко-историјска студија*, Зрењанин: Градска народна библиотека *Жарко Зрењанин*, стр. 13.

32 Stepan, A. нав. дело, стр. 100.

33 Wolf, A. нав. дело, стр. 562.

о потенцијалном доласку исламиста на власт, Бен Али је селективно дозвољавао учешће партија на изборима који су се редовно одржавали. Међутим, иако фасадни, избори су формулисали својеврсну изборну политичку културу која је умногоме важан фактор у садашњим променама у Тунису. Партиципативна политичка култура (иако не у пуном обиму) није непозната туниским гласачима и то може бити веома важан чинилац у даљој стабилизацији демократије у тој земљи. Ми, дакле, сматрамо да ово политичко наслеђе, уз идејно либералне тековине (подразумевајући и продемократске интерпретације ислама) и наведена тумачења из раније историје – могу бити плодна подлога за консолидацију изборне демократије у Тунису.

Одржавајући изборе Бен Али је покушавао да Тунис представи као демократску земљу. Међутим, за разлику од Бургибе, он је изашао у сусрет и исламским традиционалистима, инсистирајући на важности религијског идентитета заједнице. Бен Али је, макар номинално, тежио компатибилности ислама и демократије и сматрао је себе носиоцем и промотером специфичног споја исламске традиције и савремене модерности. На пример, у предизборној кампањи Бен Али се појављивао одевен у традиционалну исламску ношњу, а током једне предизборне трке медији су извештавали о његовом ходочашћу у Меку. Установио је Министарство верских послова, религијску радио станицу, увео је медијско праћење рамазанског поста и подржавао оснивање исламског банкарства. Међутим, када год би се владајућој елити и самом председнику учинило да исламски симболи постају видљиви у друштву (као што је то било случај током деведесетих година), одмах би биле издате наредбе о забрани ношења дугих брада, покривању верница и сличних верских манифестација.³⁴

Све у свему, Бен Али је покушавао да клацкалицу која се у време Бургибе исувише нагнула ка просекуларном крају, врати у равнотежни положај. И можда би он у томе и успео, да је остао на власти и да су се питања која разматрамо задржала у фокусу пажње туниског друштва. Догађаји су, међутим, кренули другим током: потпуно другачија превирања изродила су велики талас протеста који је назван Јасмин револуцијом и који је у кратком временском периоду прерастао у Арапско пролеће. Испоставило се да противници Бен Алијевог режима нису ни секуларисти ни традиционалисти појединачно, већ обе групације уједињене у сиромаштву.

³⁴ Исто, стр. 562.

*Анализа развоја (изборне) демократије у Тунису
након Арапског пролећа*

Протести започети крајем 2010. године у земљама Северне Африке и Блиског Истока доминантно су узроковани растућим незадовољством становништва због економских прилика у тим земљама. Захтев за сменом, по њиховом мишљењу, непотистичке и корумпиране владајуће елите био је један у низу захтева за економским бољитком. Дакле, неупитна је чињеница да су протести и побуне у арапском свету најпре, а можда и највише, имале изразито социјално – економски предзнак.

У прилог тврдњи да су демонстрације и улични нереди у појединим арапским земљама биле првенствено иницирани социјалним незадовољством иде и чињеница да се арапске рентеријерске земље, богате нафтним ресурсима, нису суочиле са побунама грађана. Готово да није било протеста у Саудијској Арабији, Катару, Уједињеним Арапским Емиратима и Оману. У Кувајту и Алжиру је незадовољство грађана испољено спорадично, без већег интензитета. Насупрот томе, у друштвима чији економски просперитет није заснован на извозу нафте и гаса, дошло је до велике друштвене мобилизације и до промена у политичкој елити.³⁵

Дакле, висока стопа дохотка по становнику, добра инфраструктура, развијеност и других привредних грана (а не само оних које су у непосредној вези са природним ресурсима), као и висок ниво верског образовања становништва (важно је нагласити да је, по правилу, реч о конзервативно-религијском образовању), брана су масовнијим протестима за свргавање властодржаца. Међутим, економско благостање (односно недостатак истог) свакако није једини узрок Арапског пролећа. Различити аутори³⁶ слажу се да су демонстранти, али и они који су остали у својим домовима и подржавали њихове захтеве, одлучно тражили увођење демократије у њихове земље. Желели су свргавање ауторитарних режима и успостављање изборног процеса. Резултати истраживања спроведеног у Египту показали су да 84% интервјуисаних Египћана сматра да су примарни циљеви Арапског пролећа демократија и економски просперитет.³⁷

35 Владисављевић, Н. (2013) Стабилни ауторитаризам у Арапском пролећу, *Социолошки преглед* вол. XLVIII, бр. 4, стр. 498.

36 Stepan, A. нав. дело, стр. 90; Arjomand, S. A. (2013) The Islam and Democracy Debate after 2011, *Constellations* Vol, 20, No. 2, p. 301; Roy, O. (2012) The Transformation of the Arab World, *Journal of Democracy* Vol, 23, No. 3, p. 17; Wolf, A. нав. дело, стр. 566.

37 Arjomand, S. A. нав. дело, стр. 301.

Захтеви за демократијом свакако јесу један од стубова идејне платформе коју су промовисали арапски демонстранти. У земљама у којима није било протеста (рентеријерске државе богате нафтом), изостао је и захтев за демократизацијом и то из два разлога: апарат принуде је добро развијен у богатим арапским земљама (боље него у осталим), а такође, западне силе ни у ком случају не желе нереде у државама из којих увозе нафту и природни гас. Дакле, економска стабилност и (релативни) материјални просперитет становника арапских земаља, развијени апарат силе и одсуство воље међународних сила да подстакну масовну мобилизацију становништва против власти (чак напротив!) чине контекст у који је готово немогуће сместити слике протеста и побуна које су виђене у другим арапским земљама.

Сматрамо да поред свих наведених чинилаца који су довели (односно нису довели) до трансформација режима у арапским земљама, постоји и фактор политичке културе који може бити катализатор или препрека увођењу демократије. Не треба губити из вида да су све земље (осим Алжира) које су 'преживеле' Арапско пролеће –монархије.³⁸ Ове монархије се битно разликују од европских уставних монархија јер краљ или емир непосредно управљају: постављају и смењују владе, руководе полицијом, одређују карактер, како унутрашње, тако и спољне политике и ограничавају деловање правосудних и других органа. Не треба заборавити ни то да монарси имају блиске везе са верским властима. У овим земљама постоји поданичка политичка култура која, по правилу, политички пасивизира становништво. Са друге стране, у појединим земљама у којима се одиграло Арапско пролеће, као нпр. у Тунису, постојала је другачија политичка култура.

Протести у Тунису почели су седамнаестог децембра 2010. године након самоспаљивања двадесетшестогодишњег тунисанина Мухамеда Боуазизија (*Mohamed Bouazizi*). Млади продавац воћа и поврћа подлегао је опекотинама четвртог јануара наредне године. Његова смрт била је иницијална каписла за ерупцију општег незадовољства и само десет дана касније тадашњи председник, Бен Али је, заједно са својом породицом, услед великих и масовних протеста и притисака, морао да напусти земљу.

38 Никако не би требало посматрати арапске монархије као хомогену категорију јер су по свом настанку али и даљем развоју умногоструко међусобно различите. Међутим, за потребе овог рада те разлике нису од фундаменталног значаја те ће стога оне (само условно) посматрати као иста категорија.

Мирис Јасмин револуције проширио се и на друге арапске земље. Побуне су почеле у Египту, Либији, Сирији... Социјални захтеви су свакако неспорни, а кључно питање за нас у овом раду је – да ли су људи на улицама заиста тражили демократију или не? Ми ћемо се овде фокусирати заправо на сам исход протеста а то су, пре свега избори 2011. године (за које сматрамо да су кључни) али ћемо се осврнути и на изборе одржане крајем 2014. године да бисмо указали на континуитет изборне праксе у овој земљи. Сматрамо да је анализа избора својеврстан одговор на недоумице у вези са тим да ли су Тунишани желели демократију и у којој форми су је перципирали, као и одговор на питање какав је став политичких елита у односу на питање (изборне) демократије као споне између муслиманског друштва и модерних тековина.

Ако се, само накратко осврнемо на различите гласове о томе да ли Тунис иде у правцу демократизације или не, увидећемо да је заиста постојала неусаглашеност аутора у вези са тим питањем. Оливије Рој (Olivier Roy) изричито сматра да су у тој земљи видљиве промене на свим нивоима друштва и да су те промене неминовно довеле до другачијих политичких преференција.³⁹ Рој сматра да су протести у Тунису прави пример индивидуализације. Наиме, изостала је идеологија (националистичка, секуларистичка, религиозна или било која друга), нису се наметнули харизматични лидери, захтеви су били веома јасни и протести су обустављени чим су циљеви били испуњени. Нису се могле чути нити видети паролe у вези са Богом, Мухамедом или шеријатом, а демонстранти су јасно захтевали, не секуларизацију, већ демократизацију и искључивање традиционалних интерпретација религије из политике. Он закључује да су, као резултат протеста, одржани фер и слободни избори у октобру 2011. године и да су ти избори били у складу са међународним стандардима. Избори су, по његовом мишљењу, врхунац индивидуализације.⁴⁰

Међутим, Ана Волф и Ралф Лефевр (Anne Wolf, Ralph Lefevre) сматрају да претходно изнето гледиште поједностављено. Иако је несумњиво да је демократско уређење био циљ једног дела демонстраната који су учествовали у

³⁹ Он наводи да је стопа фертилитета у Тунису сваке године све мања, да се жене школују и раде, да су нуклеарне породице скоро у потпуности замениле проширена домаћинства, да су мушкарци и жене у браку сличних година и готово истог нивоа образовања што није био случај пре само неколико деценија. Такође, нове технологије, мобилни телефони и друштве мреже су повезале младе, и међусобно, и са остатком света.

⁴⁰ Roy, O. нав. дело, стр. 10.

протестима, не сме се изгубити из вида да то не важи за целу популацију која је изашла на улице. Да Тунис није кренуо демократским путем, по мишљењу ових аутора, доказује пре свега изборна победа происламске странке 2011. године. Такође, иако се слажу са тим да су октобарски слободни и поштени избори добар увод у демократску транзицију, они су много опрезнији када говоре о даљем току демократизације у Тунису. Штавише, ови аутори сматрају да се испод демократске површине налази исламистичка политичка и друштвена реалност.⁴¹

Један од индикатора неуспеле трансформације у демократију су, по мишљењу Волвофе и Лефевра, и резултати истраживања спроведеног у Тунису 2012. године. Скоро 65% анкетираних грађана оценило је политичку ситуацију у Тунису као лошу, односно као веома лошу. Растућа салафистичка претња поретку у земљи, радикализација домаћих муслимана, лоша социо-економска ситуација, недостатак слободе медија и мањинских група – то су све реалности савременог Туниса. Цитирана ауторка подсећа и на чињеницу да је млада популација у Тунису све више окренута радикалном исламу. Све наведено, по мишљењу Волфове, говори у прилог томе да тежња ка демократском уређењу није био циљ целокупног, па можда чак ни већинског, дела становништва.⁴²

Чини се да има аргумената који би оправдали становишта аутора који дају позитивне оцене (пот)консолидацији демократије у Тунису, али такође не треба занемарити ни мишљења аутора који на друштвено-политичку ситуацију у овој земљи гледају са извесном дозом страха од надирања потпуно другачијих тенденција. С обзиром на то да не поседујемо емпиријске податке, не можемо закључивати о проценту заступљености припадника различитих идејних група унутар популације која је изашла на улице да протестује. Међутим, сматрамо да интерпретације аутора које смо цитирали (Рој, Степан, Волфова и остали) само делимично објашњавају збивања у Тунису. Виђења различитих аутора одговарају једном делу истине, али тек уједињена чине целину. Права верзија тунишанског друштва је каледоскопски преломљена слика која постаје јаснија тек након уклапања свих елемената.

41 Wolf, A. нав. дело, стр. 568; Wolf, A. and Lefevre, R. (2012) Revolution under threat: the challenges of the 'Tunisian Model', *The Journal for North – African Studies* Vol. 17. No. 3, p. 562.

42 Wolf, A. and Lefevre, R. нав. дело, стр. 563.

Међутим, чини се да је консензус аутора постигнут једино у случају октобарских избора 2011. године. А управо то је оно што нас овде интересује и за шта сматрамо да је веома битно када је реч о демократској будућности ове земље. Избори су одржани у складу са међународним прописима, без инцидената, уз релативно велику излазност. Први заиста демократски избори (након ослобођења од француске власти) били су важан испит за туниску политичку културу. Аутори се слажу да је тај испит положен.⁴³ Без притисака, без медијске цензуре и пристрасности, сви грађани Туниса уписани у бирачки списак имали су право изласка на изборе и више од половине (тачније између 52% и 54%, у зависности од извора), њих је то и учинило. Највише гласова освојила је Енахда (37% односно 41%, опет у зависности од извора) док су остале партије привукле далеко мањи проценат бирача (другопласирана странка је освојила око 8% од укупног броја гласача).⁴⁴ Енахда је, у коалицији са две секуларистичке странке левог центра формирала Владу у децембру исте године.

Ако се подсетимо дефиниције минималног концепта демократије, као и четири сета критеријума који морају бити испуњени да би се избори могли назвати слободним и поштенним, можемо закључити да су туниски избори 2011. године испунили све захтеве.

Први сет критеријума подразумевао је да све партије имају могућност кандидовања на изборима. Такође, од кључног је значаја да веће странке у земљи не бојкотују изборни процес. На децембарским изборима у Тунису заиста је тако и било. Чак је и странци бившег председника, Бен Алија, било дозвољено да учествује у изборној трци.⁴⁵

У другом и трећем сету налазе се правила која се односе на сам чин гласања, на посматрање избора од стране домаћих и страних институција, као и на пребројавање гласова и евентуалне притужбе на изборну крађу. Сви аутори које смо цитирали, а који се, као што смо видели, не слажу када је реч о многим питањима, слажу се у једном – децембарски избори у Тунису 2011. године спроведени су на поштен и транспарентан начин, у складу са свим демократским прописима. Гласачи се нису жалили на притиске, није било већих инцидената на бирачким местима и нико од учесника изборне

43 Stepan, A. нав. дело, стр. 92; Roy, O. нав. дело, стр. 16; Wolf, A. нав. дело, стр. 570; Arfaoui, K. and Tchaicha, J. нав. дело, стр. 143.

44 Tunisian Constituent Assembly election, 2011, 18. April. 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Tunisian_Constituent_Assembly_election_2011

45 Stepan, A. нав. дело, стр. 91.

утакмице није се жалио на намештање резултата. Међународни посматрачи нису имали значајнијих примедби. Како би унапредили изборни процес, формирана је и прва независна изборна комисија у Тунису која ће, заједно са интернационалним организацијама, надгледати наредне изборе.⁴⁶

Што се тиче независности медија, тј. равноправне заступљености свих кандидата у изборној трци (четврти критеријум), ситуација је неизвесна. Поједини аутори⁴⁷ истичу да је у време Енахдине владавине постојала (релативна) цензура медија. Међутим, треба имати у виду и то (као што смо и навели у делу рада у коме је било речи о овим критеријумима) да је ово најфлексибилнија група критеријума и да ови стандардни нису задовољени у великом броју земаља које називамо демократским. Уважавајући оптужбе за цензуру појединих страних аутора, треба имати на уму и чињеницу да су поједини припадници опозиције сматрали да је недовољно добро организована кампања (а не искључивање њихове странке из медијске презентације) одиграла важну улогу у лошем изборном резултату. Тешко је дати објективну и коначну оцену када је о 'бочним аренама' изборне утакмице реч, али ми сматрамо да нису у великој мери нарушене правила и у оквиру ове групе стандарда, иако је свакако, неопходно побољшати стање.

Охрабрују изјаве Енахдиних представника, али и лидера других туниских странака, да ће се залагати за опстанак изборне процедуре (за коју су се борили још за време Јасмин револуције). Цитирајући једног политичара из секуларне Прогресивне демократске партије који је уверавао јавност да су демократски избори 'једина игра у граду', можемо закључити да, уколико тако и буде – изборна демократија може опстати у овој муслиманској земљи.⁴⁸ Уколико се избори буду редовно и на демократски начин одржавали, учврстиће се и изборна политичка култура која је, уз адекватно историјско наслеђе ове земље, основ за одржавање минималног концепта демократије. Истовремено, она може бити и добра основа за напредак ка вишим нивоима демократичности.

Након незадовољства и нереда због убистава двојице политичара, Енахда се повукла са власти и Тунис је водила техничка влада. Почетком 2014. године усвојен је нови Устав. Крајем 2014. године одржани су најпре парламентарни а потом и председнички избори. За разлику од избора одржаних после Арапског пролећа, победу је, овог пута, однела

46 Stepan, A. нав. дело, стр. 92.

47 Wolf, A. and Lefevre, R. нав. дело, стр. 561.

48 Stepan, A. нав. дело, стр. 91.

секуларна партија Позив Туниса (Nidaa Tounes), док се странка са исламским предзнаком, Енахда, нашла на другој позицији. Председник Туниса постао је Бежи Каид Есеби (Beji Caid Essebsi) из победничке секуларне странке. И једни и други избори су, углавном, оцењени као демократски.⁴⁹ Дакле, важно је то да се изборни процес неометано одвија у овој земљи, да су се странке смениле на власти без изборних манипулација или узурпације власти и да, без обзира на идеолошке разлике и разлике у степену конзервативизма и оријентацији ка религијским вредностима, постоји консензус да избори и изборна политичка култура остају константа у политичкој реалности. Сматрамо да усаглашеност политичких елита по том питању може бити важан елемент учвршћивања (изборне) политичке културе и на нивоу ширих друштвених слојева.

На овом месту можемо закључити да Тунис, након избора из 2011. али и након избора 2014. године, можемо сматрати изборном демократијом. Међутим, важно је напоменути да ће будућност изборне демократије у Тунису у наредном периоду зависити, између осталог, од два битна фактора. Први је социо-економско стање, а други политичка (и ратна) збивања у окружењу.

Када је у питању економска ситуација, поједини показатељи говоре о томе да се стање ипак побољшава у последње две-три године. Процент незапослених у земљи смањено се са 18% на 15%, а приметан је и раст прилива од туризма. У јануару и фебруару 2014. године било је 40% више туриста у односу на прошлу сезону. Уколико се тај тренд настави то ће битно утицати на побољшање запослености и целокупне економске ситуације у земљи.⁵⁰ Међутим, скорашњи трагични догађаји у Тунису (терористички напад у музеју Бардо у главном граду Туниса⁵¹) свакако нису катализатор опште безбедносне стабилности у земљи па самим тим ни успешне туристичке сезоне. Последице овог напада и убистава више од двадесет људи (углавном туриста) тек ће се анализирати, међутим, свакако можемо претпоставити да ће то негативно утицати на евентуални прилив већег броја туриста.

49 Tunisian parliamentary election 2014, 18. April. 2015., http://en.wikipedia.org/wiki/Tunisian_parliamentary_election_2014; Tunisian presidential election 2014, 18. April. 2015., http://en.wikipedia.org/wiki/Tunisian_presidential_election_2014

50 Tunis posle revolucije, 13. April 2015., <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/1567362/Tunis+posle+revolucije.html>

51 Broj žrtava napada u Tunisu narastao na 23, 13. April. 2015., <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Osam-turista-ubijeno-u-napadu-na-parlament-u-Tunisu.sr.html>

Други, не мање важан, фактор који можемо повезати са наведеном трагедијом која се догодила у Тунису је крајње нестабилно спољнополитичко окружење. У тренутку док пишемо овај рад скоро читав Блиски Исток захваћен је крвавим сукобима. Посебну забринутост у последње време изазивају и офанзиве екстремистичке сунитске организације (Исламска држава Ирака и Леванта) чији чланови, без милости, убијају, протерују и преводе у ислам оне који су друге вере.

Можемо закључити да је ова земља успела да преброди први удар Арапског пролећа, међутим поставља се питање каква ће бити судбина Туниса након новог круга дестабилизације у региону Блиског Истока и Северне Африке. Због своје историје, доминантне либералне сунитске струје ислама и непосредног демократског искуства у претходне четири године, Тунис заиста може бити пример уклапања ислама и изборне демократије. Па ипак, сувише је изазова и непознатих чинилаца у овој историјско-друштвеној једначини да бисмо могли са великом сигурношћу да прогнозирамо потврду наведене хипотезе.

Закључак

У потрази за илустрацијом наше хипотезе применили смо поменути теоријски оквир на савремени пример, тј. на случај Републике Тунис након Арапског пролећа. Због специфичног културноисторијског наслеђа, али и због чињенице да је ова земља најбрже изашла из политичке кризе и успоставила демократски поредак, сматрали смо је најпогоднијом за примену теоријског модела изборне демократије.

На основу чињенице да су, након одласка ауторитарног председника и окончања уличних протеста, одржани слободни и поштени избори, у складу са свим демократским начелима и процедурама, сматрамо да можемо закључити да је Тунис земља изборне демократије. Недостатак војне или стране интервенције (за разлику од других земаља, нпр. Египта и Либије), усвајање новог Устава (који не садржи шеријатска начела), и одржавање (сада већ у два циклуса!) демократских избора додатно подржавају изнети закључак. Не треба заборавити да политичари из различитих секуларних, и других странака, са сигурношћу тврде да су демократија и избори константа у политичком и друштвеном животу Туниса.

Међутим, као што смо рекли, много је различитих утицаја који могу довести до тога да описана слика не постане реалност Туниса. Два велика проблема са којима ће се власти у Тунису и грађани суочавати су – економски изазови и утицај

верског и политичког екстремизма са Блиског Истока и Северне Африке.

ЛИТЕРАТУРА:

Almond, G. and Verba, S. (1989) *The Civic Culture – Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Sage Publications, Inc.

Arjomand, S. A. (2013) The Islam and Democracy Debate after 2011. *Constellations* Vol. 20. No. 2, pp. 297 – 311.

Arfaoui, K. and Tchaicha, J. (2014) Governance, Women, and the New Tunisia, *Politikologija religije* Vol. VIII. No. 1, pp. 135-164.

Avenue Habib Bourguiba, доступно на: http://en.wikipedia.org/wiki/Avenue_Habib_Bourguiba приступљено априла 2015. Broj žrtava napada u Tunisu narastao na 23. доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Osam-turista-ubijeno-u-napadu-na-parlament-u-Tunisu.sg.html> приступљено априла 2015.

Dahiya, R. (2013) Arab Spring and Future of Political Islam, *Indian Foreign Affairs Journal* Vol. 8. No. 2, pp. 156-166.

Јовановић, Н. (2014) На ивици изборне демократије: Србија после избора 2014, *Социолошки преглед* Вол. XLVIII. бр. 4, стр. 510.

Куљић, Т. (2005) *Тито: социолошко-историјска студија*, Зрењанин: Градска народна библиотека *Жарко Зрењанин*.

Куљић, Т. Култура, политичка у: *Социолошки речник*, приредили Богдановић, М. и Мимица, А. (2007), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Нешић, М. (2012) *Ислам и модерна држава*, Београд: Задужбина Андрејевић.

Павловић, Д. и Антонић, С. (2007) *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Београд: Службени гласник.

Roy, O. (2012) The Transformation of the Arab World, *Journal of Democracy* Vol. 23. No. 3, pp. 5-18.

Stepan, A. (2012) Tunisia's Transition and the Twin Tolerations, *Journal of Democracy* Vol. 23. No. 2, pp. 89-103.

Toynbee, A. Ibn Khaldun, доступно на: http://globalwebpost.com/farooqm/study_res/ibn_khaldun/toynbee_khaldun.html приступљено фебруара 2015.

Tunis posle revolucije, доступно на: <http://www.rts.rs/page/stories/st/story/10/Svet/1567362/Tunis+posle+revolucije.html>; приступљено априла 2015.

Tunisian Constituent Assembly election, 2011, доступно на: http://en.wikipedia.org/wiki/Tunisian_Constituent_Assembly_election_2011; приступљено фебруара 2015.

Tunisian parliamentary election 2014, доступно на: http://en.wikipedia.org/wiki/Tunisian_parliamentary_election,_2014; приступљено априла 2015.

Tunisian šresidential election 2014, доступно на: http://en.wikipedia.org/wiki/Tunisian_presidential_election,_2014; приступљено априла 2015.

Владисављевић, Н. (2013) Стабилни ауторитаризам у Арапском пролећу, *Социолошки преглед* Вол. XLVIII, бр. 4, стр. 489-514.

Вучићевић, Д. (2010) Демократизација кроз изборе – изборни ауторитаризам у Србији, *Политичка ревија* Вол. 26, бр. 4, стр. 1 -28.

Вукомановић, М. (2005) Верска толеранција у исламској Шпанији, *Религија и толеранција* бр. 4, стр. 33-38.

Wolf, A. (2013) An islamist 'renaissance'? Religion and politics in post – revolutionary Tunisia, *The Journal for North-African Studies* Vol. 18, No. 4, pp. 560-573.

Wolf, A. and Lefevre, R. (2012) Revolution under threat: the challenges of the 'Tunisian Model', *The Journal for North – African Studies* Vol. 17. No. 3, pp. 559-563.

Nataša Jovanović

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Sociology Department

THE IMPORTANCE OF ELECTORAL POLITICAL
CULTURE OF DEVELOPING AND MAINTAINING A
MINIMUM LEVEL OF DEMOCRACY

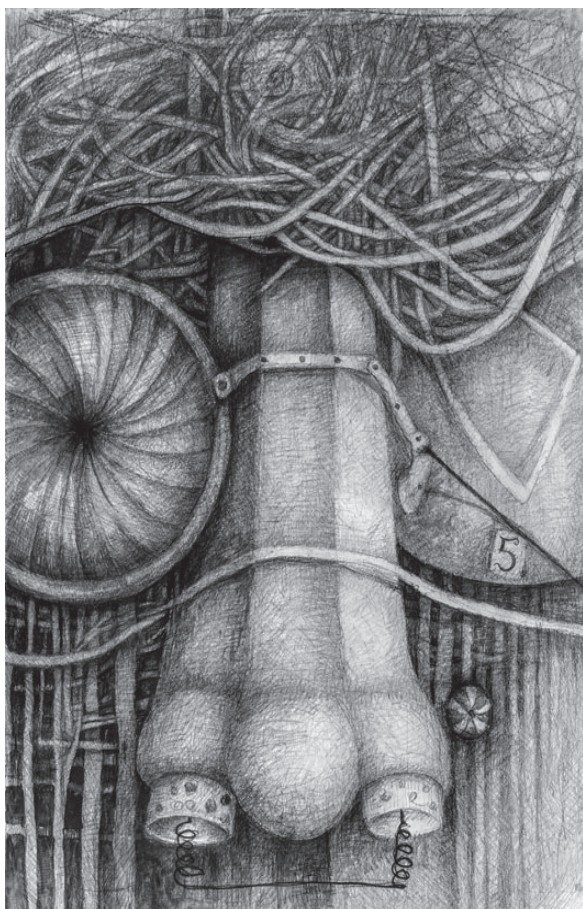
A CASE STUDY OF THE REPUBLIC OF TUNISIA

Abstract

In this paper, we will apply the theoretical framework of the minimal definition of democracy (electoral democracy) to the example of the Republic of Tunisia after the changes that have occurred after The Arab Spring. We wish to illustrate the hypothesis that democratic political culture, which has a permanent character, can play an important role in maintaining the nucleus of democracy – the electoral process. Also, we will try to show that specific (liberal and tolerant) cultural – historical heritage and political practice in Tunisia are important factors for the formation and maintenance of democracy in that country (at the minimum level). Our goal is to try to give a general evaluation of whether Tunisia, a few years after The Arab Spring, can rate as electoral democracy. Indirectly, we will discuss how Islam can be barrier to the democratization of society.

Key words: *electoral democracy, political culture, Islam, Tunisia*

ИСТРАЖИВАЊА

Снежана Петровић, *Велики њух*,
цртеж, оловка, пастел на папиру, 59,5 x 41,5 цм, 2010. година

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за психологију, Београд

DOI 10.5937/kultura1548227P

УДК 159.964

615.851

оригиналан научни рад

МЕСТО ПРОСТОРА У ДУШИ ИЛИ ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПСИХОТЕРАПИЈСКИХ ФАНТАЗИЈА ПРОСТОРА И ТЕЛА

Сажетак: *Фантазија простора игра важну улогу у терапијској психологији и покрива готово све оно што се одвија унутар субјекта терапије – радимо на процесима који се одвијају унутар неке породице а чине је дисфункционалном; прорађујемо и расветљавамо примитивна ментална стања која се одвијају у несвесном анализованог, распетљавамо проблеме настале унутар трансферно-контратрансферног односа; помажемо људима који су у шкрипцу; анализом олакшавамо клијенту да поврати пројекције натраг у себе; телесним техникама настојимо открити где се у телу скривају отцепљени трауматични доживљаји итд. Терапеутима драги појмови, без којих им је рад незамислив – пројекција, интројекција, интернализација, повлачење уцеловљавање, увид, рефлексија, отеловљење, премештање, померање, регресија, несвесно, подсвесно, жртвени јарац, триангулација, контакт, феноменолошко поље, контејнер, израстање, отеловљење, реално-нереално, субјект-објект и слично – изведени су из идеје простора или су настали ослањајући се на њу. У раду се бавим херменеутиком ове доминантне фантазије терапијске психологије и супротстављам је фантазији места на којој се, потом, може изградити једна посве другачија парадигма која би послужила као феноменолошко*

станиште горе побројаним процесима и садржајима нашег терапијског рада.

Кључне речи: *простор, место, душа, тело, субјект, објект*

Све идеје, фантазије и представе о психотерапији, као и разнолики начини на који је све примењујемо, производи су модерне. Психотерапија се могла јавити онда када је дошло до *психолошког рођења човека*, помолила се оног тренутка када је човек одређен као идиосинкратична, аутономна, од света и других подвојена, аутономна, проактивна, делатна и слободна јединка коју красе људска права и достојанство. Но овај психолошки човек, непоновљивога самства, интегритета и идентитета, чији је модел настајао у периоду од 1500 – 1900, не представља антрополошку константу већ историјску појаву која је проистекла из дијалектичког процеса самонегације душе. Душа, чија је природа уроборичког и самонегирајућег карактера (она саму себе сублатира/негира чиме, истовремено, саму себе ствара), увек се испољава у ономе што негира колико и у ономе што је негирано. Односно, сврха њене интерне дијалектике је аутопоетског карактера – кроз њу се душа изражава и себе чини објективно присутном. У томе смислу, њена аутопоетика се испољава у разноликим производима културе а једнако томе, када је реч о индивидуалном људском бићу, кроз визије, снове, језик, наративни дискурс или кроз бројне психопатолошке симптоме. Све побројано – оно у чему и кроз шта се изражава и испољава – изрази су њене самоартикулације и самореализације. Будући да душа није онтолошка већ ноетичка, логичка категорија, она не стоји *иза* својих производа већ *јесте само оно што она сама производи*. Увек се даје у ономе што производи, у својим резултатима. Кроз своју аутогенеричност она постаје стварана и делатна.

Вратимо ли се савременом човеку, можемо рећи да је реч о епохи у којој је душа, радом на самој себи (самонегацији), произвела модерног психолошког субјекта, његово самство и идентитет. Односно, психолошки субјект модерне јесте производ у којем је садржана душа. Она се се у доба модерне јавља у виду самства, личног идентитета и субјекта. Но она се не испољава само у разним антрополошким моделима и теоријама личности већ, једнако томе, у психотерапији, њеним теоријама и пракси. Побројана испољавања душе не проистичу једна из других нити једна узрокују друга већ су ко-конститутивна и еквитемпорална. Њихово помаљање било је могуће само зато што се душа претходно, у доба премодерне, испољавала кроз друге представе, идеје или фантазије које ће, потом, негирати а из којих ће потом

проистећи модерни субјект и самство. Овде ћу размотрити неке од тих представа и идеја, будући да их држим важним у разумевању онога шта чини модерног субјекта као и оно што чини и на шта циља психотерапија.

Фантазија (или идеја) простора игра значајну улогу у терапијској психологији и немогуће је замислити а камоли обављати ма који облик психотерапијског рада а да се он не одвија у неком простору. Душевни проблеми на које се клијенти током сеанси жале и на којима се потом ради сами су настали или се и сада одвијају у овим или оним друштвеним и физичким просторима. Као судионици терапијског рада (клијент и терапеут) ми радимо на процесима који се одвијају *унутар* неке породице а који ову чине дисфункционалном; прорађујемо и расветљавамо примитивна ментална стања која се одвијају у несвесном анализаном, распетљавамо проблеме настале *унутар* трансферно-контратрансферног односа; помажемо људима који су „у шкрипцу” или „у ћорсокаку”; анализом олакшавамо клијенту да поврати пројекције „натраг у себе”; техникама телесне терапије настојимо открити где се у телу скривају отцепљени трауматични доживљаји или *унутар* којег је телесног оклопа заробљен пацијент. Поврх тога, нама драги појмови, без којих је психотерапијски рад незамислив, попут пројекције, интројекције, интернализације, инкорпорације, повлачења, уцеловљења, увида, рефлексije, отеловљења, премештања, померања, регресије, несвесног, подсвесног, предсвесног, жртвеног јарца, триангулације, контакта, феноменолошког поља, фигуре-позадине, интерактивног поља, контејнера, израстања, реалног-нереалног, субјекта-објекта, спољног-унутрашњег и сличног, изведени су или засновани на идеји или фантазији *простора*.

Фантазија простора се у терапијску психологију ушуњала из философије, од стране мислилаца попут Гасендија, Галилеја, Њутна и Декарта, према чијим је схватањима простор био одређен као нешто што је хомогено, изотропно, изометрично, празно, апстрактно и бесконачно (или, у најмању руку, бескрајно) ширеће. Унутар овог изразито формалног и индиферентног схватања простора, *локалне* разлике нису биле од значаја. Место (*locus*) није играло никакву значајну улогу у схватању и одређењу простора. У парадигми модерне „месту”, као ваљаном и аутохтоном појму *се није могло наћи места*. Последица тога је била да је место било лишено сваке моћи: сва моћ је пренесена или сведена на простор (свакако и на категорију *времена*). Философска а касније и научна вера у простор као нешто што је *a priori* дато полако се увукла у антропологију и психологију, те се и у овим

дисциплинама место почело схватати као оно што *проистиче из простора* или што је чак *од простора створено*. Иако је простор празан, он је тај који је универзалан, генеративан и надређен, док је место, које му је подређено, одређено као оно што је партикуларно и из простора изведено. „Простор” је у антропологији и психологији схваћен као природни, изворно дати медијум или *tabula rasa* на којој ће појединачни садржаји културе и историје бити записани или на коју ће бити пројектовани разнолики социјални или психички процеси. Отуда се у терапијској психологији простор почео јављати у виду геометризовано-физикализоване перспективе, још и као апстрактна, антифеноменолошка интериоризована категорија. Психоаналитичко откриће несвесног засновано је на идеји простора, док су снови, сећања, представе, фантазије и фантазми постали његови изворни садржаји који одатле ‚изнутра’ запоседају, на овај или онај начин, човекову свест.

Да бисмо били у стању да превреднујемо обесправљену и обезвређену категорију места и да би смо га увели у наше психолошке теорије и терапијску праксу морамо се позабавити тиме како је оно било одређено у премодерној и постмодерној мисли. А то за последицу може имати и посве другачије схватање његове улоге у нашим учењима и пракси.

Питагорејац Архита један је од оних који *месту* придају примат над *простором*:

Могуће је да је оно (место) прво од свих бића, јер све што постоји налази се на некоме месту и не може постојати без свог места.¹

Архита каже да би нешто (једино) могло бивствовати уколико бивствује у (неком) месту, а ако његов аксиом барем мало преиначимо можемо рећи да уколико феномени света од раније постоје, онда она од раније запоседају одређена места. У том смислу, и сам свет је место. Свет-као-место. Његовом схватању места, које ће изложити у једном другом аксиому, ће се редом приклонити мислиоци попут Аристотела, Хајдегера, Башлара или Кејсија, а гласи: „Место је прво од свих ствари”. Овај аксиом игра, по моме суду значајну а у нашој науци и пракси превиђену психолошку улогу, те ћу покушати да о томе кажем нешто подробније. Из Аристотелове *Физике* сазнајемо да свако створено биће мора бити негде, при чему је најбоље одређење тог *негде* да је оно

1 Наведено према S. Sambursky (ed.) (1982) *The Concept of Place in Late Neoplatonism*, Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, p. 37.

садржатељ тела у покрету.² Суштинско је својство *места* (топос, τόπος)³ то да је оно сасуд који покрива, садржи, скрива, такође, оно што штити, брани или заклања. „Свако тело мора да буде на (неком) месту” вели Филопон.⁴ На феноменолошки осетљив начин Аристотел говори о месту као ономе што „заслужује да има приоритет” али и о томе због чега га морамо сматрати „првим од свих ствари”. Место је од суштинског значаја за само постојање тела у покрету, те ће у својој *Физици* (212 б) приметити „да се свако тело креће ка своме месту”. Друго, место обезбеђује међе, одређење и границе а оно, уједно, пружа активну заштиту и окриље телима која у себи носи. Следеће својство места је да оно поставља или смешта ствари, а да се при томе са њима не меша. Место и биће, које је у њему смештено, нису истоветни. Наведена својства места упућују на следећа два: место има *моћ* над оним што у себи садржи, тј., оно има властиту *динамику*, оно није пасивни сасуд који је одређен, обликован или конструисан од стране објекта (овде се израз *објект* односи и на човека као субјекта) који га испуњава или настањује. На крају, а у томе се слажу Платон, Аристотел, Горгија и Зенон – *место је предуслов егзистенције бића*. Аристотел још вели „... оно што је негде је по себи *нешто*... сви претпостављају да ствари које постоје јесу *негде*...” (Аристотел, *Физика*, 212 б 15, 208). Бити значи бити на одређеном месту, и, супротно томе, не бити подразумева не бити нигде. Место, напросто, има моћ да смешта, поставља или васпоставља феномене света. Оно активно врши дејство на ствари које у себе поставља и, истовремено, има моћ да мења ток збивања свему ономе што у себи садржи. Моћ који место поседује проистиче из тога што оно чини да ствари буду *негде*; а онда када феномене у себе смести, оно их ту у себи чува и носи. Супротно томе, уколико ствари нису негде лоциране, уколико за њих нема негде места, онда оне и нису *ствари*: *нема места где би оне биле оно што јесу*. Импликације споменутог губитка (места) нису само космолошке и онтолошке већ и психолошке: не бити садржан негде, на неком месту, осујећује и онемогућава психолошко бивствовање. На овом месту ваља, додати Аристотелову мисао која се односи на физику а која, истовремено, у себи садржи

2 Hardie, R. P. and Gaye, R. K. *Physica in: The Works of Aristotle*, ed. Ross, W. D. (1930) Oxford: Clarendon Press.

3 Грчка философија прави јасну разлику између израза *место* (τόπος, топос или на лат. *locus*) и *простор* (ώρα, хора или на лат. *spatium*); док први има феноменолошко значење, потоњи је апстрактан, геометријски појам; прим. В. Б. П.

4 Philoponus, (1991) *Corollaries on Place and Void*, London: Duckworth, p. 28.

психолошко значење – место је предуслов промене (*κίνησις*). „Најопштија и најосновнија врста промене је она (промена) која се тиче простора, а зовемо је локомоција” (Аристотел, *Физика* 208 а). А под *локомоцијом* је мислио на кретање из једног места у неко друго. Није ли Фројдов вјерују који, уједно, представља циљ психоанализе, гласио: „тамо где је било *оно* треба да буде *ја*”?

Неколико векова касније, у радовима неоплатоничара Јамблиха, наићи ћемо на мисли које имају још изразитије психолошке импликације које се тичу схватања субјекта, његових граница и самства. Јамблих се слаже са наумом да омеђујућа или окружујућа граница игра значајну улогу у одређивању тога шта је место, али се не слаже са идејом да је граница искључиво „површина” (гр. *ἐπιφάνεια*) која је геометријски структурисана. Наместо тога, место треба бити схваћено у изразима међе или границе (гр. *χорός*), при чему граница има динамичка својства и активну моћ која се протеже и на тела у њему – граница је први и прави узрок (гр. *ἄρχωτός*) настанка тела. Но уколико је граница узрок – у подједнакој мери узрок одређења тела и узрок настанка тела – онда је место *quia* граница изнад сваке телесности. Следећи Платинову премису да је бестелесност *a priori* изнад сваког облика телесности, Јамблих каже да је место, као особени облик бестелесности, *супериорно* у односу на тела која у себи садржи. Управо зато што је бестелесно, место има надмоћ над оним што је њиме обухваћено. Моћ места се по њему огледа у томе што оно „садржава, одржава и подржава тела, придиже она која су пала и сабира она која су разбацана, испуњава их и, уједно, обухвата са свих страна”.⁵

Садржавање, одржавање и подржавање, као и моћ да придиже *оно-у-себи-садржано*, односи се на то како неко место држи тела у одређеном положају, и како спречава њихов пад у простору. Док сабирање, са друге стране, наговештава да је место у стању да те међусобно издвојене положаје тела обухвати и држи јасно одвојеним једне од других. Опет, када Јамблих каже да су тела њиме испуњена, он имплицира на то да место није искључиво њихова „заједничка међа”, њихово спољашње ограничење или крајња граница до које се могу простирати, већ да је место оно што их испуњава и што је, обитавајући у њима самима, њихов *делотворни* принцип. Место не обухвата само тела од споља него их динамички испуњава и чини да „могу да се придигну”. Место је, дакле, *садржатељ*, на грчком *περιέχων* а што значи:

5 Наведено према: Casey, E. (1991) Smooth Spaces and Rough-Edged Places: The Hidden History of Place, *The Review of Metaphysics* Vol. 51, No. 2 (December 1997), pp. 267-296.

наоколо пограбити, обухватити, опколити, окружити, са свих страна затворити или закрилити. Бити на месту значи бити садржан, обухваћен или заштићен унутар садржавајућих граница. Другим речима, место одговара појму *vas hermeticum*-а из алхемије, добро запечаћеној посуди која не допушта да ишта од бурног процеса трансмутације изађе изван њених граница. *Vas* је метафора, рећи ће К. Г. Јунг, за имагинални топос у коме се одвија поунутрујући процес рада душе на себи самој.

Поунутрујући процес у којем се душа бави самом собом, постао је могућ пошто су се претходно јавила споменута схватања места и његових моћи. Ова барем важи за јунговска разумевања онога што чини душу и психологију. Душа је ту одређена као посве поунутрена, у целости садржана у самој себи. Она не испуњава какав спољашњи *locus* који егзистира у емпиријској реалности, те ни људска јединка није 'место' које она настањује. Она је у потпуности 'садржана' у себи самој, при чему се не ради о дословној 'унутрашњости'. 'У себи самој' није какво дословно спољашње место у које се неко може сместити, већ јесте оно што је произведено а што је настало као резултат поунутрујућег процеса рада душе на себи самој. Душа је дијалектична и само-контрадикторна, она није нешто што се може схватити као део природе или што би се могло исказати посредством онтолошких израза. Пре ће бити да је реч о нечему ноетичком, менталном или логичком. Нечему што се не даје непосредно а опет, нечему што, само по себи, представља рефлектовану реалност. Испрва душа не постоји као одређени спољашњи ентитет који ће се потом рефлектовати у некој од својих активности. Душа је (само)рефлексија, она је, напосто, оно што се у њој самој одражава. Напосто, душа *није*, она је оно што мора бити *створено*, али створено на дијалектичан начин, на такав начин да је оно што је у том процесу проистекло или што представља крајњи производ, истовремено полазиште самог тог процеса. Душа је, понављам саморефлексија, ништа више до одраз себе саме: она *јесте* интерпретација а *и* оно што је интерпретовала је и само интерпретација. Психологија представља један вид душиног самоодношења и саморефлексије. Подсећам, за Јунга психологија је чудна работа, у њој се збива нешто што се не дешава у другим наукама, будући да је у њој, за разлику од њих, немогуће повући разлику између предмета проучавања и онога ко врши проучавање – психологија је душа а душа је интерпретација саме себе (психологије). Психологија отуда не почива на фантазији, на којој су друге науке засноване, да је њен објект проучавања оно што стоји наспрам/изван ње, при чему тај објект јесте оно што јесте, независтан од

њених (психолошких) интерпретација. Пошто је краси самореклексивна структура, психологија није теорија која се бави тумачењем ових или оних непосредно датих природних чињеница или збивања већ је интерпретација самих интерпретација (погледа, фантазија, идеја, теорија) реалности.

Можда ће поређење места из Јамблиховог учења и оног које такође срећемо у дубинској психологији бити јасније, од напред изреченог који краси јунговску психологију, уколико се присетимо израза „контејнер”. И овај се израз односи на имагинарно а не на емпиријско место, не ради се о субјекту (мајци) у коме се одиграва процес психолошког раста и преображаја већ о фантазираном месту које има моћ да у себи садржи, носи, подржава, сабира, уцеловљује и штити све оно (дете) што је у њему садржано.

Аристотеловски наум да је „садржајност” предуслов тога да се бивствује у неком месту јесте нешто што Јамблих не доводи у питање, али не сматра да су тела та која одређују простор. Место одређује оно што је у њему садржано. Место као граница и посредством граница чини да су и сама тела која су у њему садржана динамички делотворна. Тела своју динамику добијају од места у којем су садржана. Мартин Хајдегер ће много векова касније на сличан начин мислити место:

Изворно, реч место значи врх копља. У врху се све сусутиче. Место скупља к себи, скупља у оно највише и крајње. Оно-скупљајуће проткива и прожима све. Место, оно-скупљајуће, сабира у себе, чува то-сабрано, али не као капсула која се затвара, већ тако да оно обасјава и просветљава оно-скупљено и тек га на тај начин пушта у његову суштину.⁶

За Хајдегера, основна црта људског бића је да оно настањује одређени простор, односно, нетачно је рећи да је човек на једној страни а место на другој, овде човек а изван њега место. Напросто, оно што човека чини човеком је да настањује одређено станиште. „Постојати на људски начин” у Хајдегера значи, пребивати у одређеном месту или станишту. „Начин на који ти јеси и на који ја јесам..., начин, на који ми – људи – јесмо на земљи, јесте *bauen* становање. Човек бити – то значи ... становати”.⁷ Човек *јесте* човек зато што настањује неко место, зато што обитава у неком станишту. Посредством становања човек бивствује у архетиповима / архетопосима. Свакако да ће читалац у изреченим исечцима

6 Хајдегер, М. (2007) *На путу к језику*, Београд: Федон, стр. 30-31.

7 Хајдегер, М. (1982) *Мишљење и певање*, Београд: Нолит, стр. 86.

феноменологије места назрети психолошке импликације које *место* може имати у питањима као што су лични идентитет, однос тела и психе, проблем граница, односа „споља“ и „унутра“ или разноликих односа између субјеката анализе, те ћу га оставити да о томе сам размишља.

Свако промишљање места, од античких до постмодерних мислилаца, што смо могли видети из изложених примера, последично се тицало *тела* и *телесности*. Феноменологија тела је у дијалектичком односу са феноменологијом места, те перспективе које имамо о месту обликују и начине на које ћемо конструисати и доживети тело. И обрнуто, учења о телу, телесности и отеловљености упливисала су на наша схватања простора и места. Начини на које разумевамо и како се односимо према нашим телима и месту одраз су тога како доживљавамо свет који нас окружује и, још више, уобличавају погледе које имамо о људском субјекту. Нажалост, у вековима који су следили античкој философији, мислиоци су починили неколико крупних заокрета у схватању простора који ће, показаће се, имати значајне импликације и на психолошко схватање субјекта и тела.

Испрва су у философији и науци изрази *место* (*locus*) и *простор* (*spatium*) били поистовећени, да би касније ово прво било, посебице од епохе Просвећености, која се држала Њутнове изреке: „место је (само) део простора”, подведено под појам простора.⁸ Сведено је на локалитете који имају своја особена места у бесконачном простору. Ово је водило губитку конкретне, феноменолошке партикуларности места и, са друге стране, подвођењу свих места *анстрактној* апсолутности бесконачног простора. Место је изгубило своју суштину, престало је да буде од значаја. Декарт је, у својим *Принципима философије*, увео идеју да су материја и простор једно те исто, иза чега је следдио закључак да су сви квалитети које простор поседује они који су садржани у материји, чији примарни квалитет *екстензија* може бити прецизно израчунат или измерен. Место је постало објектом ширења/екстензије – било као нешто што проистиче из дељења материје (као оно што има запремину или што се схвата као „унутрашњи простор”), било као нешто што је у њему садржано а што заузима специфични локалитет које не окупира неко друго место (оно што има своју партикуларну позицију у односу на нека друга места). „У простору, који се

8 Видети детаљније у књигама феноменолога: Casey, E. (1998) *The Fate of Place: A Philosophical History*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press; Casey, E. (1993) *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place*, Bloomington: Indiana University Press; прим. В. Б. П.

представља једино као *spatium*, неки феномен се, по речима М. Хајдегера, „појављује само као нешто на некој тачки која може у свако доба бити заузета нечим другим или замењена самим означавањем”.⁹ Поимање простора које влада оваквим мишљењем изведено је из геометрије и подразумева да је реч о специфично физичком простору. Оно што је до јуче представљало одређено место феноменолошког света, од данас је премештено у апстрактни геометријски простор. Према геометријској фантазији, простор подразумева ширење или распрострањавање, тј. простор је чиста екстензија (*extensio*). Ово подразумева да се простор, попут какве праве, може делити бесконачно пута на фиксирани, међусобно издвојене мање просторе који постоје независни једни од других, при чему је сваки од њих *изван* свих осталих. Отуда, место није ништа више до „делић” тог апсолутног простора. Сместивши место унутар индиферентног и формалног просторно-временског континуума, западни ум је утро пут фантазији да нешто (неко материјално тело) заузима *одређено место* у простору-времену, да обитава управо на *том месту* које ниједно друго тело, осим њега, не може заузимати. Описано, смештање и подвођење места под простор, те Декартов метафизички дуализам (душа-тело), утирала су пут новој/модерној представи људског тела. Оно је схваћено као још један облик материјалних тела која испуњавају простор а које се, попут свих осталих тела, одликује масом, кретањем, запремином и екстензијом. Људско тело је ништа више до још једна ствар међу многобројним другим стварима, објекат међу другим објектима које, слично њима, није ништа више до нешто што представља екстензију материје у простору. Нове телесне координате – маса, кретање и екстензија – водиле су његовој *објективизацији*. Тело је постало објектом о којем психа, која сада стоји наспрам њега може мислити. Оно је од сада наспрам ума који га може проблематизовати. Непристрасно, хладне главе и ледена срца.

Феноменолошки оријентисани филозофи и психолози попут Едварда Кејсија¹⁰ (Edward Casey), Калвина Шрага¹¹ (Calvin O. Schrag) и Роберта Романишина¹² (Robert Romanynshyn), у

9 Хајдегер, М. (1982) *Мишљење и певање*, Београд: Нолит, стр. 95.

10 Casey, E. (1998) *The Fate of Place: A Philosophical History*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press; Casey, E. (1991) *Spirit and Soul: Essays in Philosophical Psychology*, Dallas: Spring Publications Inc; Casey, E. (1993) *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place*, Bloomington: Indiana University Press.

11 Schrag, C. O. (1997) *The Self after Postmodernity*, New Haven & London: Yale University Press.

12 Romanynshyn, R. (1989) *Technology as Symptom & Dream*, London & New York: Routledge; Romanynshyn, R. (2001) *Mirror and Metaphor: Images and*

својим бројним радовима у којима се баве феноменологијом простора, указују на постојање присне везе између *тела* и *места*. „На крају, можемо рећи”, закључује на једном месту Кејси, „да су тело и место *саобразни парњаџи*. Сваком од њих потребан је онај други. Једно тражи друго. Другачије речено, *место је тамо где је тело*”.¹³ Наша схватања и искуства тела и телесности, телесне слике и схеме, психолошке унутрашњости и спољашњости, *ја и ти*, отеловљености, доживљаји бити-у-телу и бити-изван-тела или бити испуњен нечим и бити празан (шупаљ), у великој се мери, заснивају на идејама простора које су уобличавале философија, геометрија, медицина, архитектура или географија. Да није било ових идеја не би се након тога могла развити представа човека модерне. Не би било могуће изградити психолошки модел човека, представе психе-тела и отеловљености, које си и саме настале у доба модерне.

Значајан моменат у новом поимању простора, још пре радова П. Гасендија и Р. Декарта, десио се током Ренесансе када је до тада владајућа *обратна* (инверзна) перспектива устукнула пред *линеарном* перспективом Албертија и Брунелескија. Човек линеарне перспективе престао је бити биће која настањује феноменолошки свет, једнако томе, он више није биће које је дирнуто и покренуто тим космосом, већ из њега измештен *проматрач*.¹⁴ Свет је изван проматрача, у даљини, и као такав он је простор који се може дочарати, измерити и трезвено описати. Човек линеарне перспективе престао је да гледа свет око себе већ почиње да гледа *на* свет. Он га проматра с оне (друге) стране прозора или тај исти свет осликава гледајући га кроз прозор, чији оквир представља међу која их раздваја. *Perspectiva* на латинском значи „прозор кроз нешто”, а у линеарној перспективи то *нешто* је, по речима Леон Батисте Албертија, „*транспарентни прозор* кроз који гледамо неки одсечак видљивог света”.¹⁵ Али и човеково *самство* је изван света који проматра и који не доживљава, оно је усамљена, партикуларизована и поунутрена индивидуалност која свет не гледа непосредно, већ посредством *перспективе*. Проматрач чије самство све више, заштићено прозором који га одваја од света живих феномена, увежбава дистанцирано и отцепљено

Stories of Psychological Life, Pittsburgh: Trivium Publications.

13 Casey, E. (1993) *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place*, Bloomington: Indiana University Press, p. 103.

14 Popović, V. B. (2008) *Icon and Personality: An Analytical Interpretation of the Icons of the Eastern Orthodox Church*, Zürich: International School of Analytical Psychology.

15 Исто.

(детектовано) виђење, уједно фрагментише тело и чини да оно постане проматраним од себе отцепљеним узорком или објектом. Виђење засновано на линеарној перспективи, које подразумева постојање прозора који одваја човека од света, васпоставља владавину ока као мере света. Чинећи ово линеарна перспектива је поставила услове у којима је дошло до емоционалне и сазнајне промене у погледу на свет. Она је створила психолошку дистанцу према свету и омогућила *проматрачу* да се емоционално удаљи или повуче из света. Човеково самство је од времена линеарне перспективе постало проматрач које је живуће тело претворило у објект својих виђења и проматрања.

Линеарна перспектива, која „види” простор као оно што је димензионално и ширеће, постаје нови идеал науке и људског сазнања; што се више удаљимо од света или што се више из њега „изместимо” тим ћемо га прецизније и објективније приказати.

Пошто је представу места заменила представа простора, епоха Просвећености је, надаље, понудила једну *интериоризујућу* перспективу простора.¹⁶ Простор није феноменолошки топос, већ апстрактна идеја ума која се може подврћи нумеричким операцијама и мерењима. Место се осећа и доживљава, а о простору се може мислити. О простору се може мислити са дистанце. Непристрасно. Хладне главе. Реч је о апстрактном концепту, а не о делатном месту које пулсира животом и које позива на заједничарење. Овако схваћен простор „тражи” одговарајућег субјекта који ће га проматрати и мерити. Хелен Гарднер, коментаришући у својој књизи *Уметност кроз векове*, Албертијеву процедуру грађења линеарне перспективе, доводи у недвосмислену везу линеарну перспективу и данас владајући научни поглед на свет, следећим речима: „положај проматрача слике, који „гледа” кроз њу на насликани „свет”, у потпуности одговара положају неког научног проматрача који фиксира свој поглед на брижљиво одабран или издвојен предмет свог истраживања”.¹⁷ А према мишљењу феноменолога културе Сузан Бордо, оно што данас прихватамо здраво за готово – да је нормално мислити о себи и свом присуству у свету на начин да себе видимо као издвојени и у себе затворени ум који је, првенствено, свестан себе, и који се са другим стварима повезује разумом и опажањем – чедо је картезијанске мисли. „Издвојено самство, и његова одвојеност од света који је

16 Romanyshyn, R. (2001) *Mirror and Metaphor: Images and Stories of Psychological Life*, Pittsburgh: Trivium Publications.

17 Наведено према: Croix, H. and Tansey, R. G. (1975) *Gardner's Art through the Ages*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, p. 433.

изван њега, рођено је у картезијанској ери. То је било психолошко рођење „унутрашњости”, „субјективности”, „смештености” у простор и време”.¹⁸

И обрнуто, промене у виђењу тела које су се одигравале у теологији, философији и науци оставиле су трага на поимања простора.¹⁹ У средњовековној и премодерној Европи, тело је имало значај и моћ које ће изгубити у вековима који ће уследити; за средњовековни ум тело је било *мерило свега*. Човеково тело је, рећи ће Рој Портер, микрокосмос који у себи сажима устројство и смисао космоса и, уз то, оно је указатељ и ознака душе,²⁰ са којом је било сливено у један феномен. Према његовом мишљењу, то су била времена у којима су „тела била бременита значењем”.²¹ Уколико добро разумем Портерово размишљање, које за предмет има превредновање модерних схватања тела у којима је оно виђено као мртво и обездушено, тело није инертна маса, бездушни материјални сасуд, или слепо оруђе у туђим рукама, већ живи делотворник наших делања, принцип интенционалности и осмишљитељ свакојаких акција субјекта. Уколико тело има моћ придавања значења и тумачења, то значи да је оно „орган” општења са феноменолошким светом који настањује. По речима Керол Бигвуд, „тело је активно и континуирано у *додиру* са својом средином. Оно је усмерено ка ономе што је изван њега, нераскидивим везама уплетено у егзистенцију. ... Егзистенција се реализује кроз тело, због његовог отеловљеног заједничарења са светом”.²²

Тело је у тим премодерним временима било, судим на основу руководећих представа о њему које су красиле оновремену теологију и философију, *комуникативно* и *релационо*. Још и више, у античком и средњовековном свету тело је било схваћено као *principium individuationis*, као извор и оруђе човекова преображаја; људска бића су слична по томе што их све краси разумна душа, различити по томе што имају различита тела, те је отуда тело оно што омогућава пут индивидуације. Док је модерна трагала за извором идентитета у „интериоризованој свести”, дотле га је премодерна

18 Bordo, S. (1987) *The Flight to Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture*, New York: SUNY Press, p. 7.

19 Видети опширније у есеју: Casey, E. S. (1991) *The Memorability of Inhabited Space*, p. 229-259.

20 Porter, R. Barely Touching. A Social Perspective on Mind and Body, in: *The Languages of Psyche*, eds. Rousseau, G. S. (1990) Berkeley: University of California Press, pp. 45-80.

21 Исто, стр. 50.

22 Bigwood (1991) *Renaturalizing the Body (with the Help of Merleau-Ponty)*, *Hypatia* vol. 6, no. 3, p. 105.

мисао налазила у људском телу. Психолошки речено, у та премодерна времена тело је било предуслов грађења личног идентитета. Зато што човек *јесте* тело – интенционални *отеловљени* облик свести – он *јесте* искуствени субјект који је властан да ступа у контакт са другим бићима и објектима феноменолошког света.

Али у временима која су долазила тело је постало терет ума, то јест све је говорило да се наука надаље може развијати једино ако научник напусти (властито) живуће тело.²³ Андреа Весалије је 1543. године објавио револуционарно дело *De humani corporis fabrica libri septem* („О склопу људског тела”), којим је утро пут новом схватању тела; његове анатомске студије конструишу тело као леш²⁴, дисецирану и обездушену телесину. Телесина као представа напуштеног тела постало је перспективом у којој је тело виђено/схваћено као спектакл. Тело је постало предметом (анатомског) проматрања, а ово је учинило да је од сада надаље оно изоловано и изведено из свог живог контекста или ситуације. Али, управо то мртво, обезличено тело, лишено било какве интенционалности, постало је предмет научних истраживања и извор психолошког живота! *Унутра*, у мртвом простору телесине треба трагати за душом.

„Људска отеловљеност је”, по речима Едварда Кејсија, „била једна од првих жртава картезијанске револуције у филозофији. Ова отеловљеност – живућа чињеница доживљавања света из тела, у телу, и само са овим телом, мојим телом – подвргнута је егзорцизму или, можда је тачније рећи, нарпосто је изветрела. ... Присиљено да бира између *res extensa* и *res cogitans*, живуће тело ... није више налазило места, више није имало властито места”.²⁵ Потврду изреченог налазимо у радовима Рене Декарта, који ће непуних стотину годину по објављивању Весалијеве анатомске студије, 1629. године у писму свештенику М. Мерсену, записати следеће: „У мом *Свету* (изворни назив студије који ће касније преиначити у *Оглед о човеку*; прим. В. Б. П.) писаћу о човеку опширније него до сада ... сада дисецирам главе различитих животиња не бих ли објаснио од чега се имагинација, памћење и друго састоји. ... Толико сам времена током последњих једанаест година посветио дисецирању, да сумњам да поред мене

23 Romanyshyn, R. (2001) *Mirror and Metaphor: Images and Stories of Psychological Life*, Pittsburgh: Trivium Publications.

24 Жан Бодријар ће га такође назвати „лешом” – *медицинским телом*, рефернтним оквиром савремене медицине. Видети у: Бодријар, Ж. (1991) *Симболичка размена и смрт*, стр. 130; прим. В. Б. П.

25 Casey, E. (1998) *The Fate of Place: A Philosophical History*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, p. 207.

има и једног другог лекара који је починио толико детаљних проматрања”.²⁶ Многи се данас слажу у науку да је проблем бесмртности основни мотив Декартових проучавања, те да је из тог разлога дошао до бифуркације тело-душа, али за нас је овде важније да је мртво тело у његовим радовима преузело главну *методолошку* улогу.²⁷ Методологија које се истраживач придржава у својим истраживањима неизбежно је везана за његов модел или концепцију *реалног*. Према мишљењу Дру Ледера, Декартова опсежна истраживања која су била заснована на дисецирању лешева, „подразумевала су, такође, да мртво тело игра кључну улогу у његовој *метафизици* отеловљености”.²⁸ За Декарта су дисецирања мртвих тела била превасходно оруђе сазнавања. Још и више, модел живог тела је у његовим размишљањима, прво и основно, утемељен на оном што је беживотно. На мртвом телу. На лешу.

Истраживања Декарта философа у области физиологије утрла су пут *интериоризованој* психологији. У физиологији, интериоризација психолошког живота постаје *стварана*. У физиологији она постаје *конкретна*, то јест у њој интериоризација доживљаја бива *дословно* схваћена. Из чега је следио закључак да се свако психолошко искуство *стварно* дешава једино унутар фактичких, телесних, емпиријских, конкретних збивања. *Интериоризација* психолошког живота налази и добија свој дословни израз у физиологији. У физиологији *мртвог, напуштеног тела*.

Супротно доренесансном науку, у картезијанској перспективи, која ће владати вековима надаље и која ће уобличити модерне назоре о човеку као психичком бићу, тело постаје *анонимно, обезличено* или *напуштено*.²⁹ Плут је постала *растеловљено тело*.³⁰ Расцеп између особе и њеног тела, заговаран од стране Р. Декарта, уједно је подразумевао и расцеп између тела и *контекста*, између тела и *ситуације*. У *Огледу о човеку*, Декарт ће „живот” тела објаснити принципом функционисања *беживотне* машине. Жива тела суштински се не разликује од оних која су беживотна; жива тела су, попут механичких направа, покренута нечим што

26 Descartes, R. (1970) *Philosophical Letters*, Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 64.

27 Видети опширније код: Leder, D. A tale of two bodies, in: *Body and Flesh*, Welton, D. (1998), p. 119-129.

28 Исто, стр. 118.

29 Romanyshyn, R. (1989) *Technology as Symptom & Dream*, London & New York: Routledge.

30 Bigwood (1991) *Renaturalizing the Body (with the Help of Merleau-Ponty)*, *Hypatia* vol. 6, No. 3, p. 102.

је изван њих. Такво виђење људске отеловљености само је одсечак његове обухватније онтологије – природа је једнако мртва и беживотна колико и тело. Природа више није удушевљена (*animated*, енг.), животом испуњен космос, већ *res extensa* – простор испуњен пасивном материјом коју покрећу следе механичке силе. Тај *мртви* универзум, лишен интенционалности и субјективности више није сауд који је испуњен местом и телом. Обоје су сведени на узорке *res extensa* и замишљени као беживотна твар. А *res extensa* лишена било какве интринсичке субјективности и интенционалности, може бити манипулисана или преобликована до бесконачности. Анонимно тело модерне, а Роберт Романишин га још назива „рефлексно тело”, јесте оно које је индиферентно на простор.³¹ У време када је појам плоти преиначен у конкретно, анонимно физичко тело анатомије, место је било преображено у простор: „онда када је тело било означено као конкретно физичко тело *res extensa*, место је почело представљати ништа више до одсечак безграничног простора”.³² Напросто, једно виђење није произвело оно друго већ су оба еквитемпорална и коконститутивна.

Фантазија која држи да је место прецртано (то јест да је одсада оно простор, јер места више нема), да је оно чисто ширење и отуда оно што се може изделити на фиксирани делове, као и њој сродна перспектива физиологије и анатомије о дословно интериоризованој душевности човека, обликовале су руководеће назоре савремене психологије. Примерице, саме идеје *спољашњег* и *унутрашњег*, које представљају један од темеља модерног схватања човека, његовог самства и личног идентитета, изведене су из геометријске и физиолошке фантазије. Пошто је физиолошка фантазија психологије напред оцртана, останимо код оне коју је обликовала геометрија. По њој унутарње има спољашње изван себе као што спољно има унутрашње изван себе. Унутрашње је у дословном смислу унутар себе, као што је спољашње буквално напољу, у спољашњости. „Субјективно” је оно што се збива *унутра*, „објективно” је оно што се уистину догађа *напољу*. Субјект је у геометријској и/или физиолошкој фантазији одвојен од објекта; на једној страни је *ψυχή* (*psyche*), а на другој *φύσις* (*physis*). Реч је о две, у онтолошком смислу, потпуно различите перспективе које стоје у хијерархијском односу – психичко (секундарно) је изведено из физичког/физиолошког (примарног).

31 Romanyshyn, R. (1989) *Technology as Symptom & Dream*, London & New York: Routledge.

32 Casey, E. (1993) *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 45-46.

Извориште је, следимо ли геометријску фантазију, у физичком универзуму, у коме је „садржана” планета Земља и сав живи свет који на њој актуално, фактички и објективно постоји, док је душа психолошка, а тиме уједно нестварна и непроверива, *унутарња* одлика свих људских бића која настањују тај свет. Унутарње је у човеку, његов психички живот се у њему развија и *из* њега испољава. Физички свет је „стварнији” него ли психички, и у себи садржи човека као материјално, телесно биће. Душа је, у овој физикалистичкој фантазији, случајност или другоразредни феномен што се огледа у чињеници да психологија, у најбољем случају, проучава „субјективне” идеје, конструкте или представе о нечему, или изучава човекове емоционалне реакције на појаве „објективног” света, а не бави се самим физичким светом као таквим. Психологија нема за свој предмет знање и бивствовање већ уверења и осећања. (Субјективне) идеје које имам о свету имају тај исти свет *изван* себе, при чему тај свет постоји *per se*, независно од мене, незаинтересован за ма какве представе које ја имао о њему. Проматрани објект бивствује „тамо напољу” (објект, у овом случају, може бити и други људски субјект који је схваћен као објект) у, сада већ обездушеном свету, и у потпуности је независан од субјекта проматрања који је од њега одвојен, а постоји „у себи”. Штавише, геометризовано-физикализована перспектива у психологији подразумева да је *унутарње* нешто што се не може пронаћи, оно на шта се не може указати, оно што се не може показати или доказати, дакле оно је, у принципу, *несвесно, нестварно/нереално*.

Када је место престало да игра улогу у одређивању људске личности или субјективности, човек је од феноменолошког субјекта, који је одређен конкретним местом у коме обитава или каквим супстанцијалним стаништем које настањује, био преображен у модерног, трансфеноменалног субјекта чија целовитост почива на „јединству свести” (И. Кант). Овако схваћен субјект није биће времена и простора, а тиме ни биће које је ситуирано на неком месту. На било ком месту. Напросто, модерни субјект је измештени бескућник који себи не налази станишта у феноменолошком свету, већ онај који је затворен или ушанчен у властиту унутрашњост одакле посредством тела, као посредника а, њему, опет, екстерног органа, ступа у „додир” са спољашним стварима или феноменима. Трансфеноменални или поунутрени субјект је *расцепљен* између бесконачне спољашњости просторног универзума и бескрајне интериорности картезијанског *cogito*. Расцепљеност се, још, огледа у томе што на једној страни имамо логички и психолошки неутемељено самство (поистовећено са умом) а, на другој, напуштено тело, које је

одређено као оно што му је странно. Тело је за самство *ини* или *други*.³³ Измештеност или неутемељеност има крупне ноетичке и когнитивне последице које ће играти пресудну улогу у психолошком животу, јер, по речима филозофа Гари Еванса „уколико нема места о коме се може мислити, онда нема ни било какве мисли – никаква разумна тврдња не може бити усвојена”.³⁴

Губитак места или станишта не представља, искључиво, губитак физичког тла испод ногу или логичке подлоге (у смислу експланаторне основе или основице од које се полази у оправдавању или образлагању нечега) већ *губитак психолошке подлоге*. Одсуство места води сваком облику неутемељености, укључујући неутемељеност личног и разних других друштвених идентитета. Онда када је свест одвојена од плоти, потоње је претворено у анатомско тело медицине, а свест у бестелесни, неосетљиви и несместиви ентитет. Место, напросто, не одређује само *како* се осећамо, већ *ко* смо ми. Једном када је владајућа парадигма културе постала она која је заснивана на линеарној перспективи, у којој је место замењено хладним и дистанцираним простором, тело је престало да буде гестуално, миметично и индивидуално. Тело је постало *објект*. Људско тело је постало истоветно свим осталим физичким телима, и слично њима оно што је одређено екстензијом (заузима неко место у простору), масом и кретањем. Наведене три координате људског тела слиле су се и спојиле у *објект*, у нешто што стоји наспрам ума који га опажа, мери и дефинише. Једном када је тело постало објектом човек више није у стању нити да појми нити да каже за себе „ја *јесам* своје тело”, од сада он једино може изразити властиту поларност речима „ја *имам* тело”.

Уколико смо одвојени од својих тела то не може а да не остави трага на то како одређујемо и омеђујемо себе у односу на друге *око* нас или друге у нама. Самство савременог субјекта је растеловљено, аутистично и посматрачко, а тај примат *епистемологије леша* неће искључиво обликовати медицинску технологију, већ, у вековима који ће доћи, психолошку теорију и праксу. Ако изречено делује сувише апстрактно довољно је да се подсетимо свих оних који имају проблема са идентитетом (тзв. „шупљим” или „плитким” идентитетом), са границама, са доживљајем *телесне* празнине, одсуства другог, а које стручно етикетирамо изразом „*гранични*

33 Видети опширније: Rousseau, G. S. and Porterr, R. (1990) Toward a Natural History of Mind and Body, in: *The Languages of Psyche* ed. Rousseau, G. S.: p. 3-44.

34 Evans, G. (1982/2002) *The Varieties of References*, Oxford: Oxford University Press.

поремећај личности”. Измештени субјект је онај чија је подстава бића уклоњена у неки апстрактни простор. Другим речима, субјект је постао негација субјекта.³⁵ Субјект је (само) негирани субјект.

Надам се да је сада јасније чему увођење наизглед исувише апстрактне, сувопарне философске приче о простору и месту у простор психолошких умовања која за тему имају сврху и смисао психотерапијског односа. Ако сам успео да појасним какве су последице по терапијску психологију проистекле из претпостављања простора категорији места које су извршиле философија и наука, а потом излиле у психологију и психотерапију модерне, онда није тешко закључити зашто ниједан психички садржај нити процес неће имати феноменолошког станишта у коме ће се испољити нити ће поседовати властиту психолошку утемељеност. Овим се враћам ономе што стоји на почетку мога рада – накарадном и на први поглед лоше скројеном наслову „Место простора у души”. Нека писаније које је за нама буде оправдање зашто се сада чини оправданијим да наслов гласи „Место *уместо* простора: последице по терапијску психологију”.

ЛИТЕРАТУРА:

- Bigwood (1991) *Renaturalizing the Body (with the Help of Merleau-Ponty)*, *Hypatia* vol. 6, no. 3, pp. 54-73.
- Bordo, S. (1987) *The Flight to Objectivity: Essays on Cartesianism and Culture*, New York: SUNY Press.
- Casey, E. (1991) *Spirit and Soul: Essays in Philosophical Psychology*, Dallas: Spring Publications Inc.
- Casey, E. (1993) *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place*, Bloomington: Indiana University Press.
- Casey, E. (December 1997) Smooth Spaces and Rough-Edged Places: The Hidden History of Place, *The Review of Metaphysics* Vol. 51, No. 2, pp. 267-296.
- Casey, E. (1998) *The Fate of Place: A Philosophical History*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Descartes, R. (1970) *Philosophical Letters*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Evans, G. (1982/2002) *The Varieties of References*, Oxford: Oxford University Press.
- Хајдегер, М. (1982) *Мишљење и певање*, Београд: Нолит.

³⁵ Сама реч *субјект* изведена је из латинског језика – *subjectus*, односно из речи *subiicere*: *sub*, под, испод + *-i(i)cere*, бацити, поставити, дакле = положити доле, поставити испод; прим. В. Б. П.

- Хајдегер, М. (2007) *На путу к језику*, Београд: Федон.
- Hardie, R. P. and Gaye, R. K. *Physica* in: *The Works of Aristotle*, editor Ross, W. D. (1930) Oxford: Clarendon Press.
- Huffman, C. A. (2005) *Archytas of Tarentum*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Philoponus, (1991) *Corollaries on Place and Void*, London: Duckworth.
- Popović, V. B. (2008) *Icon and Personality: An Analytical Interpretation of the Icons of the Eastern Orthodox Church*, Zürich: International School of Analytical Psychology.
- Porter, R. Barely Touching. A Social Perspective on Mind and Body, in: *The Languages of Psyche*, eds. Rousseau, G. S. (1990) Berkeley: University of California Press, pp.45-80.
- Romanyshyn, R. (1989) *Technology as Symptom & Dream*, London & New York: Routledge.
- Romanyshyn, R. (2001) *Mirror and Metaphor: Images and Stories of Psychological Life*, Pittsburgh: Trivium Publications.
- Sambursky, S. ed. (1982) *The Concept of Place in Late Neoplatonism*, Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities.
- Schrag, C. O. (1997) *The Self after Postmodernity*, New Haven & London: Yale University Press.

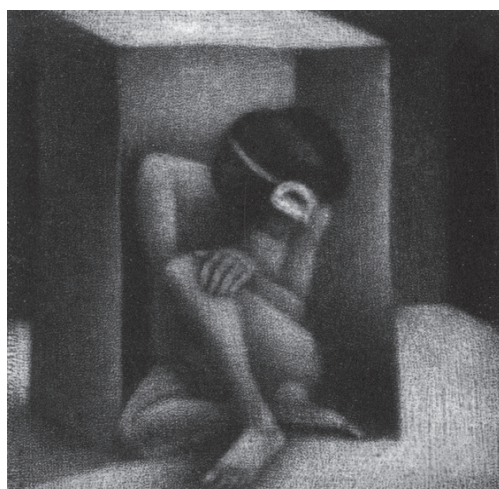
Velimir B. Popović
University in Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Psychology, Belgrade

THE PLACE OF SPACE IN SOUL, OR RE-VISIONING
PSYCHOTHERAPEUTIC FANTAZIES
OF SPACE AND BODY

Abstract

Fantasy of space plays an important role in therapeutic psychology and covers almost anything occurring inside subjects of psychotherapy – we work on the processes which develop inside a family making it dysfunctional; we work through and clarify the primitive mental states which occur in the unconscious of the analyzand; we disentangle the problems hepping within the transference-countertransference relation; we help people who find themselves in blind alleys; use analysis in order to aid a client to return projections back into him/herself; we apply body techniques to discover where split up traumas are hiding themselves in the body etc. Concepts so precious to therapists, without which their work is inconceivable – projection, introjection, internalization, withdrawal, wholeness, insight, reflection, embodiment, transference, replacement, substitution, regression, unconscious, subconscious, scape goat, triangulation, contact, phenomenological field, container, growth, real-unreal, subject-object and so forth – are derived from the idea of space or have relied on the idea of space. This work deals with hermeneutics of this dominant fantasy of space, which can then be used to develop an quite different paradigm serving as a phenomenological dwelling to above mentioned processes and contents of our therapeutic work.

Key words: *space, place, soul, body, subject, object*

Снежана Петровић, *Тесна кутија*,
мецотинта, 5 x 5 цм, 2012. година

Универзитет уметности у Београду,
Теорија уметности и медија, Београд

DOI 10.5937/kultura1548248S

УДК 82.0"1960/..."

оригиналан научни рад

ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ТЕОРИЈА РЕЦЕПЦИЈЕ

Сажетак: *Циљ овог рада је теоријско позиционирање и дефинисање теорија рецепције, које су довеле до једног од најутицајнијих епистемолошких заокрета у теоријском дискурсу 20. века – са анализе уметничког дела и аутора, према анализи примаоца (читаоца, гледаоца, слушаоца) или реципијента, који тако постаје носећа категорија значења савременог теоријског дискурса.*

Кључне речи: *теорије рецепције, констаничка школа, читалац, текст, уметничко дело, рецепција*

Теорије рецепције у савремене књижевне теорије уводе припадници *констаничке школе*, предвођени Ханс Роберт Јаусом (Hans Robert Jauss) и Волфгангом Изером (Wolfgang Iser), али свакако за родоначелнике ове теоријске парадигме могу се сматрати и постструктуралисти, пре свега Ролан Барт (Roland Barthes) са тезом о *смрти аутора*, односно *рођењу читаоца*.¹

Констаничка школа је најчешће коришћен назив којим се означава покрет и правац књижевне теорије са краја 1960-их и почетка 1970-их година, чији су носиоци професори и студенти експерименталног Универзитета Констанц у Западној Немачкој, оријентисани у теоријској анализи књижевног

¹ Постструктуралисти су оповргли идеју о недодирљивости, издвојености и аутономности аутора, као и затворености и аутономности текста и његовог значења, односно логоцентричног тумачења које је прокламовао модернизам. Ролан Барт је у свом есеју „Смрт аутора”, који се сматра за један од манифеста постструктурализма, као и у „Од дела до текста”, најрадикалније довео у питање концепт „Аутора.” Према њему, писац се појављује као гост у пољу текста, односно он је само уписан у текст који представља „ткиво цитата извучених из неизмерног броја средишта културе.” Видети: Барт, Р. Смрт аутора и Од дјела до текста у: *Савремене књижевне теорије*, прир. Бекер, М. (1986), Загреб: СНЛ.

дела према анализи читаоца и чина читања, односно реципијента и чина рецепције. Основана је у време великих студентских протеста и покрета 1967. године, током којих се, између осталог, захтевала реформа и преиспитивање *традиционалних* метода и стандарда образовног система.² Како су професори и студенти експерименталног Универзитета Констанц били међу челним носиоцима ових покрета, управо је *констанцичка школа* постала плодно тле на којем су се нове идеје у оквиру књижевне теорије и естетике развијале. Насупрот њима појављују се источњоњемачки марксистички критичари, пре свих Манфред Науман (Manfred Naumann) и Роберт Виман (Robert Wiemann), који су у исто време предлагали одређене марксистичке алтернативе датом приступу, али њихов најплодоноснији допринос је да се питање рецепције у оквиру књижевне теорије појављује као најпродуктивнији источно – западни дијалог послератног доба.³ Њихов приступ је био повезан и са рецепционистичком критиком или теоријом читатељске реакције (*reader-response criticism*) која је развијена у САД-у, али *констанцичка школа* је била организованија, хомогенија и на крају плодноснија и утицајнија у својим теоријским претпоставкама.⁴ Излишно је рећи да су Ханс Роберт Јаус и Волфганг Изер дали највећи теоријски допринос теоријама рецепције *констанцичке школе*, али треба поменути и Јаусове студенте Р. Варнинга (Rainer Warning), Х. У. Гумбрехта (Hans Ulrich Gumbrecht) и К. Штирла (Karlhiez Stierle), који су према многим ауторима остварили значајан утицај.⁵ Полазна основа њиховог приступа била је окретање ка читању и рецепцији

2 Makaryk, I. R. ed. (1993) *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press Incorporated, p. 14.

3 Исто, стр. 14.

4 Рецепционистичка критика или теорија читатељске реакције обухвата групу *различитих* критичких теорија и теоретичара из Северне Америке, са краја 1960-их и почетка 1970-их година. Они у својим приступима наглашавају улогу читаоца и чина читања у интерпретацији текстова, али нису наступали, односно деловали као кохерентни теоријски правац. Настали су као реакција на приступ англо-америчке *Нове критике*, која посматра књижевни текст као објекат који би требало тумачити дистанцирањем од читаоачевог искуства. Међу теоретичаре који се везују за рецепционистичку критику спадају: Џонатан Кулер (Jonathan Culler), Стенли Фиш (Stanley Fish), Дејвид Блејч (David Bleich), Норман Холанд (Norman Holland), али и Волфганг Изер, јер је његов приступ уједно компатибилан и са рецепционистичком критиком. Исто, стр. 170.

5 Према: Макарук, I. R., op. cit. p. 4, као и Зоран Констатиновић, у: Јаус, Х. Р. (1978) *Естетика рецепције*, Београд: Нолит, стр. 12. Имена немачких теоретичара нису преведена на српски језик, због могућности погрешне фонетске транскрипције.

књижевног текста, уместо традиционалне методе анализе текста и текстуалне продукције.

Може се рећи да су теорије рецепције биле *инаугурисане* 1967. године путем Јаусовог приступног говора: „Шта је књижевна историја и за коју сврху се студира” (*Was heißt und zu welchem Ende studiert Literaturgeschichte*), приликом његовог постављења на место професора романских језика на Универзитету Констанц. Овај говор је додатно одјекнуо у стручној јавности јер је представљао директну алузију на Шилеров (Friedrich Schiller) приступни говор на Универзитету Јена, изреченог уочи Француске револуције 1789. године: „Шта је универзална историја и за коју сврху се студира” (*Was heißt und zu welchem Ende studiert Universalgeschichte*). Касније Јаус прилагођава овај наслов у „Историја књижевности као изазов науци” (*Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*), којим прецизније илуструје основно полазиште своје тезе, која уједно представља прво и за потребе овог рада најважније поглавље његове књиге, *Естетике рецепције*.⁶

Јаусова теза јесте пре свега критика традиционалне историје књижевности утемељене на историографском, позитивистичком и емпиричком изучавању аутора и дела, и истовременом игнорисању улоге рецепцијената (читалаца, слушаалаца, гледалаца), односно публике.⁷ Ослањајући се на становишта формалистичке и марксистичке естетике, односно критике у оквиру књижевне теорије, Јаус својим приступом покушава да превазиђе ограничења која препознаје у оквиру истих. Марксистичка естетика је, према Јаусу, кроз посматрање уметничког дела са миметичког становишта и редуковањем на функцију ’одражавања’ „дуго потискивала увид у карактер уметности као делатности која твори стварност.”⁸ Код мање ортодоксних марксистичких теоретичара као што су Вернер Краус (Werner Krauss), Роже Гароди (Roger Garaudy) и Карел Косик (Karel Kosic), Јаус проналази ’први подстицај’ да се у књижевности, односно уметности, оствари „дијалектички карактер историјске праксе.”⁹ Он наглашава да марксистичка естетика може избећи ’апорије теорије одраза’ и сагледати ’специфичну историчност књижевности’, ако прихвати Косиков увид да свако уметничко

6 Видети Јаус, Х. Р. (1978) *Естетика рецепције*, Београд: Нолит.

7 Позитивчки приступ је према Јаусу са становишта *каузалног објашњења* резултирао историјом књижевности која је „изнела на светлост дана само чињенице детерминисане спољним факторима”; Исто, стр. 44.

8 Исто, стр. 47.

9 Исто, стр. 51.

дело има 'двојак карактер', то јест да представља „израз стварности”, али истовремено твори и другу стварност, која постоји 'само у делу.'¹⁰ Оно што Јаус предлаже да би се поново успоставила веза између књижевности (уметности) и историје, јесте сагледавање деловања и рецепције дела. Према њему, марксистички као и формалистички метод, посматрањем уметности само у оквиру 'продукције' и 'приказивања', у потпуности занемарују димензију њене рецепције и деловања.¹¹ У односу аутора, дела и публике, Јаус истиче да публика представља „енергију која твори историју.”¹²

Као два најважнија појма у анализи публике Јаус уводи „видокруг/хоризонт очекивања” и „естетичку дистанцу.” У оквиру видокруга, односно *хоризонта очекивања*, може се препознати Гадамеров (Hans-Georg Gadamer) теоријски утицај, односно повући паралела са његовим херменеутичким појмом *хоризонта (gesichtskreis)*.¹³ Адаптирајући херменеутички приступ Јаус појмом *хоризонта очекивања* указује на систем или структуру очекивања и правила познатих из ранијих текстова, коју сваки читалац (публика) уноси у нови текст. Начин на који једно дело испуњава, разочарава или оповргава иста показује уметнички карактер тог дела или његову „естетичку вредност.” Дистанцу која се појављује између „видокруга очекивања” и „идеала” Јаус означава као „естетичку дистанцу”, наводећи да што је ова дистанца мања, утолико дело не захтева никакву промену 'видокруга', односно „испуњава очекивања која прописује владајући укус, потврђује позната осећања, санкционише жеље” и „више се приближава *кулинарској*, односно забавној уметности.”¹⁴ Управо се око појма „видокруга очекивања” касније и водила највећа полемика. Указивало се на јасан недостатак у Јаусовом приступу, у коме „није успео да локализује специфичне односе моћи унутар процеса рецепције”, бавећи се универзалним појмом читаоца или реципијента,

10 Исто, стр. 51.

11 Јаус овде наглашава да је формалистички метод са разликовањем уметничког и практичног језика, између осталог, довео до појма *уметничког опажања* који је „пресекао везу између књижевности и животне праксе.” Исто, стр. 53–54.

12 Исто, стр. 57.

13 Појмом *хоризонт (gesichtskreis)* Гадамер објашњава сам принцип и начело херменеутичке ситуације, односно наглашава увек перспективно ограничен поглед на свет. Према: Makaryk, I. R., op. cit. p. 15. Треба напоменути да извори Јаусове теорије рецепције јесу, пре свега тезе Прашког структурализма (семиотика Јана Мукаржовског/Jan Mukařovský), као и херменеутика Пола Рикера (Paul Ricoeur) и Ханса Гадамера. Према: Дедић, Н. (2011) Естетика, комуникација и теорије рецепције, *Култура* бр. 131, Београд: Завод за проучавање културног развитка, стр. 23.

14 Јаус, Х. Р. нав. дело, стр. 64.

а занемарујући специфичне културно-историјске детерминантне рецепције.¹⁵ Овај недостатак ће донекле разрешити његов констанички колега Волфганг Изер, али свакако и постструктуралисти, односно пре свега Ролан Барт.

Јаусов историјски приступ изучавању књижевности и рецепције допуњује Волфганг Изер, анализом 'дијалектичког односа' између текста и читаоца и њихове 'интеракције', односно анализом читања, тачније 'процеса читања'.¹⁶ Изера интересује начин, као и услови под којима текст добија значење за читаоца. Док *традиционална критика*¹⁷ трага за 'скривеним значењима', Изер посматра значење као „резултат интеракције која се одвија између текста и читаоца” и 'ефекат' или дејство које се при том остварује, а не као *скривену поруку* за којом у тексту треба трагати. У својој анализи Изер се између осталог користи феноменолошким приступом Романа Ингардена (Roman Ingarden), који сматра да се естетски објекат конституише кроз „когнитивни чин читања.”¹⁸ Адаптирајући Ингарденов приступ Изер помера фокус са „текста као објекта”, на „текст као потенцијал који чека своју реализацију”, односно који би требало да буде 'реализован' и 'конкретизован' самим чином читања. Да би истражио *интеракцију* која се одвија између текста и читаоца Изер издваја одлике текста које га чине читљивим, односно одлике самог процеса читања које су детерминишуће за разумевање текста. Усвајајући термин „имплицитни читалац”¹⁹ он обухвата обе поменуте функције, којим истовремено повезују 'текстуалну структуру' и 'структурисани чин читања', или процес конструисања, односно *производње значења*. Термин „имплицитни читалац” представља 'конструкт' и како Изер наглашава не може се ни на који начин идентификовати са 'стварним читаоцем', јер представља „текстуалну структуру која антиципира присуство реципијента”

15 Упоредити: Дедић, Н. нав. дело, стр. 5.

16 Iser, W. (1978) *Act of Reading: A Theory of Aesthetic Aesthetic Response*, London and Henley: Routledge, & Kegan Paul, p. 1.

17 Под истом се мисли на модернички, односно есенцијалистичко – позитивистички приступ.

18 Према: Makaryk, I. R. op. cit., p. 15. Упоредити: Ingarden, R. (1980) *The Cognition of the Literary Work of Art*, Crowley, E. R. A. (ed.), II: Northwestern University Press.

19 Изеров термин *имплицитни читалац* представља адаптацију концепта *имплицитног аутора*, који је увео амерички књижевни критичар Вејн Бут (Wayne Booth), у свом најпознатијем делу „Реторика фикције” (*The Rhetoric of fiction*, 1961), под којим подразумева своје, односно ауторово „друго ја.” Према Буту, креирајући „друго ја” аутор ствара и свог читаоца, а најидеалније *читање* представља оно у коме су аутор и читалац у сагласју. Према: Makaryk, I. R. op. cit., p. 562.

или 'структуру улоге' предвиђену за читаоца.²⁰ Текстуална структура *имплицитног читаоца* је састављена од три базична елемента: 'текстуалних перспектива' или различитих перспектива које текст нуди, 'жељене позиције читаоца' или позиције са које он исте перспективе повезује и/или прихвата, и 'конвергентног места', односно места на коме се сва три елемента спајају.²¹ Као правило Изер наводи да сваки књижевни текст носи у себи четири главне 'текстуалне перспективе': перспективу наратора, ликова, заплета и фиктивног читаоца,²² додајући при том да иако све могу да варирају по редоследу важности, ниједна засебно не може бити идентична самом значењу текста.²³ Указивајући на исто Ролан Барт истиче да текст не представља „(...) значење (саопћење Аутора-Бога), него је то мултидимензионални простор на којем се разноврсност писања, од којих ниједно није изворно, мијеша и сукобљава.”²⁴ Изер наглашава да текст добија значење само када се чита, тачније да 'структурисани чин читања' чини актуализацију текста могућом и да би без 'стварног читаоца', 'жељена позиција читаоца' и 'конвергентно место' представљали само 'потенцијал' у оквиру текстуалне структуре. Појам *имплицитног читаоца* се може посматрати као 'феноменолошки конструктор стварног читаоца'²⁵ и као концепт који ствара везу између свих историјских и индивидуалних актуализација текста.²⁶ Надаље Изер објашњава да значење текста није „дефинисан (одредив) ентитет, него динамично дешавање”, које је у почетку 'естетске природе' – „пошто на свет доноси нешто што није пре постојало”, али већ у моменту када читалац покуша то да дефинише и именује *познатим* појмовима оно постаје 'дискурзивно.' Према Изеру ова непрекидна „трансмутација” представља

20 Iser, W. (1978) op. cit. p. 25.

21 Исто, стр. 26.

22 Паралела се може направити са Јаусом, који каже: „Историја књижевности је процес рецепције и продукције естетичког, што га актуализовањем књижевних текстова остварују читалац који прима, критичар који промишља и писац који производи”, у: Јаус, Х. Р. нав. дело, стр. 59.

23 Исто, стр. 25.

24 Барт, Р. (1986) *Смрт аутора*, у: Сувремене књижевне теорије, (прир. Бекер, М.), Загреб: СНЛ, стр. 178.

25 Iser, W. (1978) op. cit., p. 27.

26 Овде се може препознати оно што Барт означава као „потпуну егзистенцију писања”, у којој „нитко, ниједна особа (...) њезин извор, њезин глас није право место писања, него је то читање.” Полазећи од тога да је „текст сачињен од многоструких писања, изведен из различитих култура” и да као такав улази у „међусобне односе дијалога, пародије, оспоравања (...)”, Барт види читаоца као „простор на којему су сви цитати записани, а да ниједан није изгубљен.”, Барт, Р. нав. дело, стр. 178–179.

„условност структуре фикционалног значења.”²⁷ И Јаус на исто упућује када каже да књижевност (уметност) поседује „колико естетичке, толико и историјске импликације”,²⁸ односно да је људска стварност „производња новог и критичка и дијалектичка репродукција минулога” и да функцију уметности треба схватити *дијалектички* као „медијум који твори опажање и доноси промену” или као медијум „у коме се врши *творење чула*.”²⁹

Да би објаснио читаочево присуство у тексту Изер се руководи Хусерловим (Edmund Husserl) термином *претензија*, тезом да свака реченица у себи садржи „семантички показивач правца очекивања”.³⁰ На овај начин Изер читаочеву позицију у тексту посматра као „место интерсекције између *ретенција* и *претензија*.”³¹ Овде се читаочева ’меморија’ (сећања) и ’очекивања’ конвертују и ово „дијалектичко кретање” доноси непрекидну модификацију меморијских *ретенција* и повећање комплексности ’очекивања’ и/или *претензија*.³²

Као особену одлику књижевности и књижевног текста Изер издваја начин на који се књижевност носи са друштвеним конвенцијама, означавајући их као „текстуални репертоар”, који може бити: у форми референци на раније текстове, на друштвене или историјске норме или на целокупну културу из које је дати текст произашао.³³ Јаус на исто упућује када се позива на „видокруг/хоризонт очекивања”, а Барт када каже да се „текст жели ставити тачно *иза* границе *доксе*.”³⁴ Изер додаје да књижевни текст кроз текстуални репертоар „реорганизује друштвене и културалне норме”, представљајући „реакцију на систем мишљења” који је изабран и инкорпориран унутар датог репертоара, напомињући да иако „текстуални репертоар” репродукује *познато*, уједно га и лишава његове „опште прихваћене валидности.” За разлику од филозофије и идеологије, књижевност односно књижевни текст „не чини своје селекције и одлуке експлицитним”, већ „сигнале из спољашње реалности” испитује или се од њих дистанцира, постављајући их тако да се читалац осећа

27 Iser, W. (1978) op. cit., p. 16–17.

28 Јаус, Х. Р. нав. дело, стр. 57.

29 Јаус се овде позива на Марксов познати извод да је „Образовање пет чула рад читаве досадашње историје света”; Исто, стр. 52–53.

30 Видети: Хусерл, Е. (2003) *Предавања о феноменологији унутрашње временске свести*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

31 Iser W. (1978) op. cit., p. 110.

32 Исто, стр. 118.

33 Iser, W. (1978) op. cit., p. 69.

34 „*Докса*, јавно мнијење, скуп вјеровања, предрасуда и полуистина”; Барт, Р. нав. дело, стр. 183.

позван да сам учествује у производњи значења.³⁵ Према Изеру „текстуални репертоар” преузима двоструку функцију: да преобликује „познате схеме”³⁶, како би створио основу за сам процес комуникације, као и да пружи генерални оквир у коме значење текста може бити организовано.³⁷ Као такав „текстуални репертоар” захтева форму или структуру путем које ће организовати сопствену презентацију и потоњу актуализацију и Изер овде користи термин *стратегије*, како би именовao „иманентну структуру текста и чин разумевања”, чија је крајна функција да „дефамилијаризују познато.”³⁸ Ово је разлог због кога су књижевна дела пуна *недоследности*, односно „неодређености”,³⁹ јер управо оне служе као кочнице и „препрека успостављању значења” и на тај начин читаоца упућују на преиспитивање „убичајених оријентира.”⁴⁰

Још један појам који се не сме пренебрегнути у разматрању теоријског приступа теорија рецепције јесте појам *интерпретација*,⁴¹ коме је Изер посветио и посебно дело, „Распон интерпретација”, (*Range of Interpretation*, 2000),⁴² истичући да је „свет у коме живимо продукт интерпретација”, односно парафразирајући Декарта (René Descartes) „интерпретирам дакле постојим”⁴³, и / или „интерпретирати значи разумети.”⁴⁴ Изер наглашава да интерпретацију треба посматрати као превођење,⁴⁵ али да је потребно померити

35 Iser, W. (1978) op. cit., p. 72.

36 Овде се Изер служи Ингарденовим термином из естетике књижевности „слој схематизованих аспеката.” Према: Макагук, I. R. op. cit., p. 562. Видети: Ingarden, R. (1973) *The Literary Work of Art*, Evanston, IL: Northwestern University Press – први пут објављено 1931. године у Немачкој.

37 Iser, W. (1978) op. cit., p. 84.

38 Исто, стр. 86-87.

39 Количина „неодређености” у књижевном делу према Изеру представља најважнији предуслов за укључивање читаоца у текст; Исто, стр. 170-175.

40 Исто, стр. 170-175.

41 Интерпретација (лат. *ininterpretatio*) „тумачење, објашњавање, излагање (...) представљање, приказивање; превођење”; Вујаклија, М. нав. дело, стр. 357.

42 Како није установљено да ли је дело преведено на српски језик, овај превод наслова представља слободни превод аутора, уз напомену да исти може гласити и „Опсег тумачења.”

43 Iser, W. (2000) *Range of Interpretation*, New York: Columbia University Press, p. 20.

44 Исто, стр. 16.

45 Овде се Изер позива на мишљење америчког књижевног критичара Харолда Блума (Harold Bloom): „Интерпретација је некада значила 'превођење' и у суштини још увек то значи”/Interpretation once meant 'translation' and essentially still does”, in: Bloom, H. (1980) *A Map of*

фокус са „произилазећих претпоставки”, ка „простору који се отвара када се нешто преводи у различити регистар.”⁴⁶ Превођење ствара *разлику*⁴⁷ коју Изер означава као „лиминални простор”⁴⁸ који разграничава предмет и регистар један од другог, а у исто време не припада ниједном. Овај *простор* уједно ствара отпор, али и погон успостављању значења, односно сама интерпретација се појављује као покушај смањивања *разлике* између предмета који се преводи и регистра у који се преводи. Због наведеног Изер интерпретацију посматра као извођење или ’перформанс’, а не као објашњење или ’експликацију’.⁴⁹

Руководећи се Изеровим тумачењима може се закључити и да поље *интерпретације* припада управо самом читаоцу, слушаоцу, гледаоцу (или реципијенту).

Закључак

У теоријским приступима Јауса, Изера и Барта постоје битне разлике, али као што је у раду показано у најважнијим ставовима и исходштима неретко су комплементарни, јер је сваки из свог особеног теоријског дискурса указао на важност анализе читаоца, односно реципијента (или публике) и донео не само нову теоријску парадигму и „носећу категорију значења савремених студија културе, уметности и медија”,⁵⁰ него и нов начин разумевања како уметности, културе и медија, тако и друштва и позиције појединца у њему.

Misreading, New York: Oxford University Press, p. 85; Упоредити: Iser, W. op. cit, p. 5.

46 Исто, стр. 5.

47 Овде се Изер позива на Вилиса Барнстона (Willis Barnstone) америчког преводиоца и компаратисту, односно на његов извод из: Barnstone, W. (1993) *The Poetics of Translation: History, Theory, Practice*, New Haven: Yale University Press, p. 18.

48 Лиминални – *гранични*. „У антропологији може бити ознака за неки временски период или за место који раздваја два различита времена (нпр. дан–ноћ) или простора (унутра–споља).” Требјешанин, Ж. нав. дело, стр. 250.

49 Iser, W. op. cit, XIV.

50 Dedić, N. (2012) The Notion and Meaning of Interdisciplinarity in The Studies of Art and Media, *Serbian Architectural Journal* Volume 4, No. 2, Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture, p. 205.

ДАНИЦА СТОЛИЦА

ЛИТЕРАТУРА:

Барт, Р. Смрт аутора, у: *Сувремене књижевне теорије*, приредио Бекер, М. (1986), Загреб: СНЛ.

Барт, Р. (1986) Од дјела до текста, у: *Сувремене књижевне теорије*, приредио Бекер, М. (1986), Загреб: СНЛ.

Barnstone, W. (1993) *The Poetics of Translation: History, Theory, Practice*, New Haven: Yale University Press.

Bloom, H. (1980) *A Map of Misreading*, New York: Oxford University Press.

Дедић, Н. (2011) Естетика, комуникација и теорије рецепције, *Култура* бр. 131, Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Dedić, N. (2012) The Notion and Meaning of Interdisciplinarity in The Studies of Art and Media, *Serbian Architectural Journal* Volume 4, No. 2, Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Architecture, p. 196–211.

Хусерл, Е. (2003) *Предавања о феноменологији унутрашње временске свести*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ingarden R. (1980) *The Cognition of the Literary Work of Art*, Evaston, IL: Northwestern University Press.

Ingarden, R. (1973) *The Literary Work of Art*, Evaston, IL: Northwestern University Press

Iser, W. (1978) *Act of Reading: A Theory of Aesthetic Responce*, London and Henley: Routledge & Kegan Paul.

Iser, W. (2000) *Range of Interpretation*, New York: Columbia University Press.

Јаус, Х. Р. (1978) *Естетика рецепције*, Београд: Полит.

Makaryk, I. R. gen. ed. (1993) *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press Incorporated.

Требјешанин, Ж. (2000) *Речник психологије*, Београд: Стубови културе.

Danica Stolica

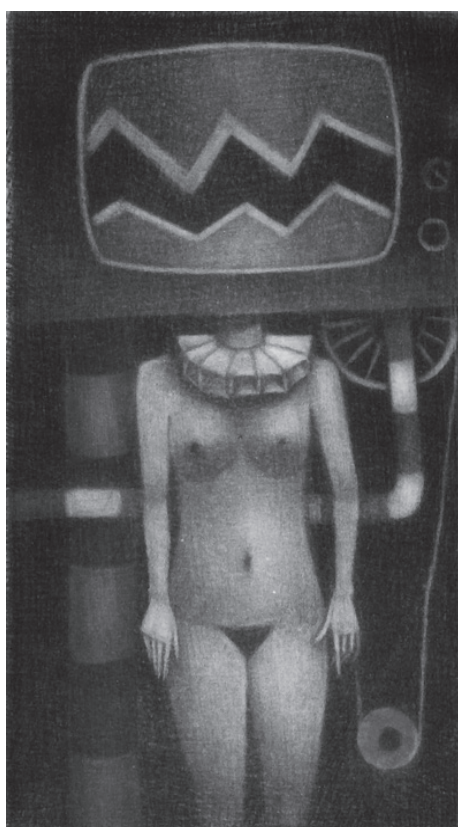
University of Arts in Belgrade, Art and Media Theory, Belgrade

POSITIONING OF THE RECEPTION THEORY

Abstract

The aim of this paper is theoretical positioning and defining of a reception theory, namely the theory that led to one of the most influential epistemological shifts in the theoretical discourse of the 20th century, from the analysis of art work and the author to the analysis of recipients (readers, viewers, listener), which thus becomes the main category of meaning in a contemporary theoretical discourse.

Key words: *reception theory, the constance school reader, text, art work, reception*

Снежана Петровић, *Трансформација I*,
мецотинта, 12 x 6,5 цм, 2015. година

Висока школа струковних студија
Београдска Политехника, Београд

DOI 10.5937/kultura1548259M

УДК 316.776.32:7.05

174:7.05

оригиналан научни рад

УЛОГА САВРЕМЕНОГ ДИЗАЈНА У КОНТЕКСТУ ПРОФЕСИОНАЛНЕ ЕТИКЕ

Сажетак: У овом раду биће изведена анализа улоге савременог дизајна у контексту професионалне етике, како би се боље разумели домети одговорности које дизајн собом носи у друштву и за друштво. Дизајн као дисциплина може бити позитивно или негативно искоришћен у зависности од тога да ли се етички кодови примењују или не примењују како пре, тако и током дизајнерског процеса. Као активни учесник у друштву, дизајнер не може остати незаинтересована и етички неутрална партија, јер ефекти његовог или њеног деловања могу бити погубни. У овом раду биће приказани примери и начини којима се вештине дизајнера и домети дизајна могу користити како би се остварили одређени бенефити како за појединца тако и за читаво друштво.

Кључне речи: дизајн, пословна етика, естетика, друштвена одговорност, друштво спектакла.

Мало је професија штетнијих од индустријског дизајна. Вероватно је само једна од њих покваренија. Пропагандни дизајн којим се људи наговарају да купе ствари које им не требају и с новцем кога немају (...).

Виктор Папанек, 1973.

Контекст: етика и естетика

У литератури, етика у дизајнерској дисциплини је била артикулисана око појмова дужности и врлина¹, што кореспондира са Аристотеловом и Кантовом перспективом етике. Кант (Immanuel Kant) је своју етичку теорију највише развио у раду *Заснивање метафизике морала*². Он морал подређује универзалним принципима који се заснивају на разуму. Своје виђење морала Кант је подредио деонтолошкој традицији, односно традицији у којој се сматра да је потреба људског ума да претпостави постојање Бога као основ моралног света. Сви кодови кантовске етике потичу из такве традиције. С друге стране морални поредак света за Аристотела (Αριστοτέλης) се заснивао на, за њега, најбитнијој људској особини – рационалности. Ако се исцрпно тражи одређивање људске природе, потребно је трагати за унутрашњим принципом који на посебан начин управља људским животом, а то је разум. Стога, природни закон јесте закон исправног или здравог разума. Сартр³ (*Jean-Paul Sartre*) даје радикално другачији поглед на природу људског карактера у етичком контексту. За њега, најбитнији појмови у пољу етике јесу узрок и мотив (разлог и емоције). За деловање јединке у потрази за задовољењем моралних врлина ова два појма представљају кључне тачке. Узрок и мотив су постављени у контекст индивидуалне слободе човека. То заправо значи да се ишчитавање етичких кодова врши кроз призму слободе као жељене реалности. И заиста дизајнер се, као слободна јединка, свакодневно суочава са различитим моралним изазовима и изборима; правећи такве изборе дизајнер делује, односно постоји. Дизајнера, односно његов морални карактер, треба посматрати као рефлексивно свесно људско биће које тражи право на слободу која му је природом послата дата. Сва она права која су забележена у европској *Конвенцији о људским правима*⁴ дизајнер, као приватно или професионално биће, треба и мора користити. Ако прихватимо идеју да се морал појединца поставља према универзалним законима онда се постављају следећа питања: на основу чега ценимо изборе и акције деловања дизајнера који се стално суочава са етичким изборима у савременом свету? И какав је карактер односа етике и естетике?

1 D'Anjou, P. (2010) Beyond Duty and Virtue in Design Ethics, *Design Issues* Vol 26 (1), p. 95-105.

2 Кант, И. (2008) *Заснивање метафизике морала*, Београд: Дерета.

3 Сартр, Ж. (1984) *Биће и ништавило*, Београд: Нолит.

4 *Конвенција о људским правима* (03. 10. 2015); http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf

Питања етике у оквиру дизајнерске дисциплине анализирао је Филип д'Ањоу⁵ (Philippe d'Anjou), поставивши Сартрову етику (*Биће и ништавило*) као платформу за разјашњавање ових проблема. Појам *узрок* (*разлог*) Д'Ањоу сагледава као рационално разматрање јединке којим се оправдавају све њене акције. Те акције су емотивно мотивисане и подстичу јединку да делује. Деловати заправо значи изнети нешто у стварност, односно створити. Треба нагласити да када се делује, делује се са намером. Дизајнер делује у пољу жељене реалности која још није реализована. Деловати представља концепт онога што није, онога што може постати и онога што би требало да буде реалност а одвија се у глави дизајнера. Дакле, деловање јесте пројекција свести дизајнера према ономе што није а треба бити, односно према нечему што недостаје реалности. Ситуација постоји на онај начин како се према њој постави дизајнер, те ниво потешкоћа у тој ситуацији открива много више о дизајнеру као особи него о самој ситуацији. Прошлост као детерминанта деловања зависи од слободно конституисаног пројекта у садашњости. Нико не може изменити прошлост, те значење прошлости зависи од става индивидуе према њој. Потрага за рационалним оправдањем долази до краја када дизајнер одлучи да прихвати или да не прихвати свој начин постојања у свету, а то врши кроз деловање, кроз морални аргумент и кроз разматрање проблема којим се бави. У многим тешким ситуацијама у дизајну не постоји добро оправдање и добар одговор. Д'Ањоу указује на то да се према дилемама дизајнери односе примењујући теорију и дедуктивне рационалне процесе. Када дизајнер решава дилеме он се заправо супротставља бескрајном низу дизајнерских решења и тиме отклања она неповољна решења која могу бити и етички неприхватљива. Дакле, изборе и акције дизајнера, који се свакодневно у свом послу суочава са безбројним етичким изборима и дилемама, вреднујемо према његовом деловању, односно учинку његовог рада, а у тај рад су неминовно инкорпорирани његови етички избори и дилеме.

Друго питање тиче се односа етике и естетике, којим се бавила Марсиа Муелдер Итон⁶ (Marcia Muelder Eaton). У историји западне филозофије нема много теорија које естетику сматрају старијом од етике. Платон лепоту и доброту поставља као онтолошки еквивалентне. Сличног је става и Аристотел који не поставља уметничке вредности изнад етичких, у најбољем случају оне су једнаке. Тома Аквински

5 Исто.

6 Muelder, E. M. (1997) Aesthetics: The Mother of Ethics? *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* Vol. 55 (4), p. 355-364.

(Tommaso d'Aquino) приписује етичким вредностима глагол *деловање*, а естетичким глагол *стварање*; и доброта и лепота су заправо термини који се могу доживети различито у зависности од појединца. Дакле, и он етику и естетику поставља на исту раван. Са друге стране, појављују се многе платформе које естетику и етику постављају у одвојене равни. Један од таквих система јесте Кантов. Итон оспорава кантовске формалистичке ставове образлажући да они не препознају чињеницу да велике уметности постају разумљиве тек онда када се публици приближе адекватни морални ставови. Другим речима, да би се на прави начин разумело неко уметничко или дизајнерско дело неопходно је укључити естетске и етичке аспекте симултано. Одређене моралне оцене су заправо естетске. На пример, претпоставимо да се за прављење меса за исхрану користи ДНК који је безболно узет од краве. С обзиром на то да ниједна животиња не би била повређена овим поступком, вегетаријански аргумент губи своју снагу. Замислимо даље да би могли да произведемо и послужимо људско месо на потпуно исти начин. Да ли моралне непријатности у овом случају нестају? Наравно да не. Непријатност и даље лежи у естетској евалуацији, с обзиром да ниједно питање физичког бола или кршења права нису умешани.

Међузависност између естетике и етике постоји. Природу међузависности естетике и етике Итон не види у метафори нобеловца Џозефа Бродског (Joseph Brodsky) да је естетика мајка етике. Напротив, Итон ту метафору види као претерану; као намеру Бродског да убеди своју публику у важност естетике. Њен аргумент је следећи: *мајке су важне деци; естетика је мајка етици; стога, естетика је важна етици*. Прво, у односу мајка-дете сваки члан је дефинисан оним другим. Друго, однос који се јавља између мајке и детета је изразито другачији и временски дефинисан. Да ли етика и естетика једну другу дефинишу? Да ли је њихов однос такав да је потребно да се разматра естетика како би се разумела етика? Итон сматра да је одговор на оба питања потврдан. Однос етике и естетике није такав да се може рећи да је естетика старија од етике. Можда би нека друга метафора била више одговарајућа, као на пример да је естетика пријатељ етике, или да је естетика рођак етике. За проблеме који се анализирају у овом раду значајно је нагласити да се естетика и етика налазе у равноправном положају, те да су оба појма готово нераздвојива. У пољу уметности и дизајна неопходно је разумевање естетике артефакта да би се разумео и етички контекст, као и разумевање етике да би се разумела естетика артефакта. Дакле, етика игра кључну улогу у дисциплинама у којима је естетика битан чинилац. Неопходно

је пажљиво размотрити дизајнерска решења кроз призму етичких кодова како би се на прави начин разумели проблеми и схватили аспекти таквих решења.

Дизајн и друштво спектакла

У савременом друштву медији јесу средство, односно алат којим се врши посредовање, односно медијација односа у реалном свету. Дизајн, као слика, приказ или ствар има огроман утицај на перцепцију припадника неког друштва и начина на који они схватају себе, своје постојање, затим како перципирају остале припаднике заједнице, предмете, идеје, места, идеологије и институције. На много начина дизајн је посредством медија утицао на перцепцију људи. Циљ дизајна јесте да се креацијом, односно дизајном, потакну промене у појединцу локално, као и самом друштву глобално. Постоји велики број теорија које се баве проблемима утицаја медија и перцепцијом појединаца, али једна од најреферентнијих јесте теорија ситуационисте Ги Дебора (Guy Debord) коју је изнео и развио у *Друштву спектакла*⁷. Друштво спектакла јесте филозофски и теоретски водич кроз слику света и њихове ефекте. Ги Дебор излаже политичко-критичку теорију савременог друштва. Он истиче да се спектакл конзумира и апсорбује путем медија од стране припадника друштва, појединаца, који имају потребу да на јединствен и квалитетан начин изразе своје идентитете. Иако старе преко шездесет година, поруке које Ги Дебор шаље још увек су актуелне у културама друштава које своју производњу заснивају на савременим начинима производње и потрошње. Велики број порука, идеја, идеологија долази од виших и уперен је према нижим друштвеним слојевима. Савремене генерације живе и сазревају скоро па потпуно окружене аналогним и дигиталним медијима. Корпорације поседују огромне количине моћи и новца што им омогућава ширење порука и идеологија интерконтинентално и интеркултурално са великим утицајем на највећи део популације. Ги Дебор пише:

„Сам спектакл представља себе као широку и недоступну стварност која никада не може бити доведена у питање. Његова порука гласи: 'Оно што се види је добро, оно што је добро види се'. Пасивни пристанак који спектакл захтева заправо је већ ефикасно наметнут његовим монополом над појавношћу,

7 Debord, G. (2002) *Society of the Spectacle*, Canberra: Treason Press.

начином на који се појављује, не остављајући ни мало простора за било какав одговор.”⁸

Када говоримо о монополизацији света стварности, односно друштва спектакла, путем медија, не можемо а да не приметимо јасну везу између спектакла и дизајна. У овом раду биће коришћени примери из области графичког дизајна који могу лако превести на било коју грану дизајна. Графички дизајн је највише повезан са појавношћу медија. Дизајн је историјски повезан са маркетингом, корпоративним идентитетом и медијима. Ги Дебор подсећа како је наша реалност сведена на осакаћене, једноставне и фиксиране слике света, у којима је изокренута и изманипулисана реалност, у којима је истинито моменат лажног⁹. Животи појединаца у друштву спектакла сведени су на замрзнуте гламурозне слике, које су постале снови, наде и потврде идентитета. Када теорију друштва спектакла посматрамо изоловано у пољу графичког дизајна она постаје изузетно реална и прецизно тачна. Другим речима, адекватност те теорије у потпуности одговара процесима и намерама у пољу дизајна. Када погледамо око себе видимо само замрзнуте слике које осликавају свет около у које се уписују жеље и фантазије.

Како би у потпуности схватили снагу коју дизајн носи у савременом друштву и његовој улози у теорији спектакла јачко је битно схватити положај, улогу и значај дизајна који је градио и изградио. Како би домете и амбиције дизајна боље разумели анализираћемо корен речи *дизајн*. Епистемологијом дизајна бавио се Вајелм Флусер¹⁰ (Vilem Flusser). Реч *design* дошла је од латинске речи *signum*, која значи знак. У енглеском језику *design* је и именица и глагол. Као именица означава, између осталог, намеру, план, циљ, шему, заплет, мотив, основну структуру, а сви наведени појмови у вези су са појмовима лукавост и обмана. Дизајн као глагол (*to design*) укључује значења глагола измислити, симулирати, нацртати, скицирати, моделирати. Према Флусеру ова реч се појављује у контексту повезаним са лукавством и преваром (обманом). Дакле, дизајнер је лукави обмањивач који поставља своје замке.

Појам *дизајн* Флусер је довео у везу са појмовима уметности и технологије. У категорију обмана потпадају и друге, за ову тему значајне речи: механика (*mechanics*) и машина (*machine*). Грчка реч *techos* (μηχός) представља уређај

8 Исто, стр. 11.

9 Исто.

10 Flusser, V. (1999) *The shape of things: A philosophy of design*, London: Reaktion Books.

осмишљен да обмане, тј. замку – на пример, тројански коњ или полуга која обмањује гравитацију. Ова реч потиче од старе речи *magh*, коју препознајемо у немачком језику (*Macht* и *mögen*), што значи моћ, снага, сила. Те је машина направа која је осмишљена да завара. Реч коришћена у истом контексту је *технологија*. Грчка реч *techne* (τέχνη) значи уметност и у релацији је са тектон (τέκτων), столар. Столар који ради са дрветом, необликованим материјалом коме уметници, техничари, мењају форму. Латинска реч еквивалентна грчкој речи *techne* је *ars*. Деминутив од *ars* гласи *articulum*, односно мала уметност и индицира да се нешто вешто окреће око малог прста. Отуда *ars* значи *способност окренути нешто некоме у корист*, а *artifex* односно уметник према Флусеру изнад свега значи варалица. *Ars* се као корен речи појављује у још неким енглеским појмовима: *artifice* (смицалица), *artificial* (вештачки). У немачком језику уметник је онај ко уме да уради нешто. Немачка реч за уметност је *Kunst*, именица изведена од *können*, бити у стању или моћи.¹¹

Флусер сматра да се путем овакве анализе може схватити улога дизајна у савременом културном дискурсу. Речи дизајн, машина, технологија и уметност у блиској су вези. Ова веза била је занемарена вековима, бар од доба ренесансе. Модерна буржоаска култура створила је поделу између речи уметност и технологија, па је тако и културу поделила на две међусобно искључиве гране. Та подела је постала неповратна. У међупростору науке и уметности дизајн је формирао мост, повезујући појмове технологије и уметности. Стога у савременом животу дизајн у мањој или већој мери представља поље где се уметност и технологија сусрећу као равноправне, конституишући нову културну формацију. Оно што повезује горе наведене термине (уметност и технологија) јесте њихова веза са обманом и преваром. Из тога, дакле, схватамо да дизајн, преузимајући карактеристике ова два појма, и у култури има функцију обмане. Уистину, једном кад је граница између уметности и технологије срушена, отворила се нова перспектива у којој појединац може стварати етички дизајн, и живети окружен естетски лепим артефактима. Међутим, цена коју плаћа за то је губитак истине и аутентичности, а дизајн због својих карактеристика постаје идеално средство за манипулацију, обману и превару. Другим речима, дизајн постаје замка.

Конечно, каква је улога дизајна у савременом друштву? Да ли дизајн помера друштво и да ли и на који начин утиче на

¹¹ Исто.

промене у друштву? Преиспитивање концепта независног дизајна константно изазива конфузију и дебату. До данас концепт независног дизајна није до краја дефинисан ни у самој дизајнерској заједници. На *Design Renaissance International Conference* у Глазгову, Кетрин МекКој (Katherine McCoy) презентovala је рад под називом *Добар грађанин: дизајн као друштвена и политичка сила*¹². МекКој је представила тезу, пре свега намењену предавачима у области дизајна, да идеолошка, политичка и етичка неутралност дизајнера заправо треба бити ревидирана. Проблем настаје када генерације дизајнера приступају пројектима са етички неутралног становишта. Без обзира колико се дизајнери ограђују од порука које се шаљу дизајнерским решењима, истина лежи у чињеници да се кроз дизајн заступају идеје и шаљу поруке. МекКој подсећа на специфичне политичке покрете као што је комунизам или нацизам, као и многе друге, који су кроз дизајнерска решења приказивани и експлоатисани. Сlike политичких и друштвених покрета заправо приказују идеале и веровања. Дизајн је постао визуелни глас политичких и социјалних покрета. Дакле, улога дизајнера је веома ангажована политички и етички од момента када се изврши избор *клијента* и порука која се жели дизајнирати, односно послати у друштво. МекКој истиче да се вештине дизајнера могу користити како би се подстакле промене у друштву и како би се инспирисали чланови друштва да преузму активно учешће у етичком и естетском смислу. Дизајнери треба да на прави начин схвате контекст свог деловања и утицаја, и да на најбољи могући начин примене своје вештине и креативности у савременом свету. Дизајн се лако може искористити као оруђе у савременом друштву спектакла како би се извршила обмана. Етичка димензија улоге дизајна управо лежи у томе да се такви аспекти дизајнерске праксе могу предупредити.

Залагање

Моћ медија у друштву, као и улога дизајна у стварању те моћи, је изузетно велика. Њоме се дефинишу оквири једне културе и карактер односа према свету. Ометање је заправо метод којим се користе медији, посредници између стварности и појединца. Дизајн се користи као оруђе како би се створиле слике које износе такозвану истину. Таквим праксама се заправо дозвољава малој групи људи да путем медија и уз помоћ дизајна, на најстрашнији начин, утичу на

12 McCoy, K. (2003) Good Citizenship: Design as a Social and Political force, *Citizen Designer* (1), p. 2–8.

културу, изборе потрошача и на њихово физичко и ментално здравље.

У дизајнерској пракси постоје примери који повремено постају предмет етичких дебата. Такви примери подстичу на анализу дизајна из етичке перспективе. Један од таквих примера јесте случај из 1982. године када је часопис *National Geographic* објавио насловну страну која приказује пирамиде у Гизи, Каиро.¹³ У историји је и раније било случајева када се манипулисало фотографијама на насловним странама часописа и дневних новина, али је овај пример посебно интересантан због епилога. Часопис је желео да хоризонталну фотографију прилагоди формату насловне стране која је вертикална. Дизајнери насловнице су спојили пирамиде чиме су креирали нереалну слику која не постоји у стварности. Другим речима извршили су фотомонтажу и представили је публици као регуларну, реалну, објективну фотографију на насловној страни. Када је ова обмана откривена *National Geographic* је изјавио како се заправо ради о ретроактивно репозиционирању елемената фотографије (овај еуфемизам постао је један од најпознатијих еуфемизама тог времена). Образложено је да када би фотограф био мало на једној а мало на другој страни финална фотографија би могла тако да изгледа. Тек пошто је Том Кенеди (Tom Kennedy) постао директор фотографије у *National Geographic*-у, дошло је до промене политике која је предвиђала да се са оваквим манипулацијама прекине. Кенеди је тада изјавио да ће се са таквом праксом прекинути, односно прекинуће се са коришћењем технологија како би се постигао бољи графички ефекат.

Интересантан пример дизајнерске манипулације јесте случај када се на насловној страни дневних новина у Манили, Филипини, појавила слика бивше председнице Глорие Ароуо (Glorie Arroyo). На насловној страни се нашла фотомонтажа председнице на којој се она налази иза решетки са металним оковратником.¹⁴ Оно што овај пример чини још контроверзнијим јесте чињеница да су новине објавиле такву креацију у моменту када се бивша шездесет четворогодишња председница суочавала са доживотном казном у затвору и боловала од болести костију која јој је угрожавала живот. Оваквом фотомонтажом јасно се друштву шаље порука да је одређени појединац крив, а да при том судски

13 *When Images Lie: Traveling to the Pyramids with National Geographic and Thinking about Photo Illustrations* (15. 09. 2015) <http://digitalis.nwp.org/resource/754>

14 *Sina Arroyo mugshots released in Philippines* (15. 09. 2015); <http://english.sina.com/world/p/2011/1121/416344.html>

процес још није завршен. Још један пример, на коме је дизајнерска пракса показала своју вештину манипулације јесте пример слике бившег председника француске Николе Саркозија (Nicolas Paul Stéphane Sarközy de Nagy-Bocsa), која је објављена на насловној страни турских дневних новина Созцу.¹⁵ Слика приказује бившег председника са огромним ушима и црвеним очима поред које пише *сотона*. Заправо овом фотомонтажом, односно дисторзијом фотографије се на екстреман и неукусан начин желело показати неслагање са законом изгласаним у француском парламенту 2012. године, а тиче се кажњавања порицања геноцида извршеног над Јерменима у Турској 1915. године. Закон се пре свега односио на људе турске националности који живе у Француској. Дизајнерски ангажман није само коришћен како би се понижавали појединци, већ како би се промовисале одређене политичке идеје и ставови. Тако је 1989. године амерички *TV Guide* на насловној страни приказао фотомонтажу познате пуније телевизијске водитељке Опре Винфри¹⁶ (Oprah Winfrey). Њена глава је невешто постављена на далеко атрактивније тело модне креаторке Ен-Маргрет (Ann-Margret), без одобрења и једне и друге актерке. Постоји велики број примера када су медији користили дизајнерске вештине како би стварност приказали изврнуто, нетачно, непримерено, или га користили у политичкој, верској или идеолошкој борби.

Давид Б. Берман (David B. Berman) написао је књигу *Don't just do good design...do good*.¹⁷ У књизи, Берман предлаже три основна етичка полазишта које дизајнери треба да усвоје. Прво, дизајнер треба да буде искрен према својој професији. Друго, дизајнер треба да буде искрен према самом себи. И треће, сваки дизајнер треба да посвети макар десетину свог радног времена радећи послове који ће донети добро друштву и планети уопште. Наравно, постоје многобројни примери који упућују на то да би дизајн могао позитивно допринети акцијама добронамерних људи који желе учинити нешто значајно за овај свет и све његове становнике. У јесен 2011. године модни бренд Бенетон је лансирао кампању која је апеловала на светске лидере и све друге грађане

15 *France ignores Turk threats, vows genocide law in two weeks* (11. 09. 2015). <http://power500.arabianbusiness.com/power-500-2012/photos/politics-economics/2012/jan/25/96290/#a-photo-taken-on-january-24-2012-shows-a-manipulated-picture-of-frances-president-nicolas-sarkozy-with>.

16 *Ethics in graphic design – Photo manipulation* (11. 09. 2015) <http://www.ethicsingraphicdesign.org/integrity/photo-manipulation/>.

17 Berman, D. (2009) *Do Good – How Designers can change the world*, Berkley, California: New Riders.

света да се боре против мржње. Она је носила *UN-hate*,¹⁸ по имену идеотвораца *Unhate* фондацији. Овом кампањом се желела глобално истаћи одговорна социјална свест ове интерконтиненталне компаније. Компанија је желела да допринесе успостављању нове културе која се бори против мржње. Штампан је велики број постера на којима је симболички представљена слика помирења, са додатком ироничне наде и контроверзне провокације. Овим постерима се симулирао померени приказ ситуације у политичком, верском и идеолошком пољу. Тако се на једном постеру може видети скоро па бизарна сцена где се Папа Бенедикт XVI љуби са водећим исламским имамом. На другом постеру може се видети како се актуелни амерички председник Барак Обама (Barack Obama) љуби са венецуеланским председником Хуго Чавезом (Hugo Rafael Chávez Frías). Овим постерима се желела послати порука да чак и ако се налазе на супротним странама, учесници морају истрајати у дијалогу зарад мира. Постере је пратила једноставна текстуална порука *UN-hate*. Љубав и мржња су често у деликатном и нестабилном балансу. Ова кампања представља измештање тог баланса у корист љубави. Улога дизајна у овој кампањи је кључна јер се верном и вештом манипулацијом фотографијама успео приказати свет онаквим какав није, али овога пута у корист целог човечанства. Другим речима, вештине дизајнера могу бити стављене у службу прогресивних циљева. Могуће је редефинисати постојеће платформе и променити карактер порука које се преносе и настају у медијима. Такве поруке могу изражавати разумевање и у емотивном и визуелном смислу.

Закључак

У овом раду постављена је теза да дизајн, као оруђе у рукама медија, може бити позитивно или негативно искоришћен, у зависности од примене или не примене етичких кодова пре и током дизајнерског процеса. Такође, анализиран је однос етике и дизајна како би се боље разумели аспекти и могућности коришћења дизајна као социјалног и политичког алата у рукама медија. Дизајн поседује вештине од којих савремено друштво може имати користи. Улога дизајна у нашем друштву је вишеструка и има изузетан утицај на само друштво. Медији утичу на друштво свесно стварајући жеље код појединаца. Њихова улога је улога посредника која

18 Murray, R. (08. 09. 2015) Benetton yanks smooching Pope ad from Unhate campaign after Vatican threatened legal action; <http://www.nydailynews.com/life-style/fashion/benetton-yanks-smooching-pope-ad-unhate-campaign-vatican-threatened-legal-action-article-1.979430?localLinksEnabled=false>.

се користи како би се створила обмана и приказала искривљена слика реалности. Дизајн, као активни учесник у овом процесу не може остати незаинтересована и етички неутрална партија, јер ефекти јесу и могу бити погубни. Постоји много начина како би вештине дизајнера могле бити употребљене чиме би се остварио одређени бенефит за читаво друштво. Дакле, политичко-етички капацитет дизајна не би смео остати занемарен.

Из наведеног се може закључити да дизајн има одговорну улогу у друштву. Са свешћу да носи такву одговорност, дизајн мора да активно учествује у друштвеним процесима као истинољубив грађанин чије делање има за циљ бенефит свих, или бар већине, чланова друштва. Дизајнер треба да приступи било ком дизајнерском пројекту на начин као да је цело друштво његов клијент. У дизајнерској пракси, која је политички освешћена, дизајнер учествује као аутор са пуном моралном одговорношћу. Ипак, дизајнер ствара визуелне поруке које на крају имају велики утицај и одјек у друштву. Дизајнер кроз своја дела треба да артикулише јасан политички став користећи духовитост и субверзивност порука. Овај рад се бавио могућим утицајем дизајна на савремено друштво у контексту пословне етике. Дизајнерска дисциплина у себе инкорпорира далеко веће дизајнерске системе, као што је модни дизајн, дизајн индустријских производа или дизајн ентеријера или екстеријера. Ове дизајнерске гране могу бити далеко интересантније када је реч о анализи њихових етичких и естетских аспеката. Они не само да могу затровати друштвену реалност, већ често могу бити и здравствено и телесно опасни по појединце и друштво уопште. Зато анализа етичких кодова код других дизајнерских грана представља посебан изазов и позив за писање нових радова.

ЛИТЕРАТУРА:

Berman, D. (2009) *Do Good – How Designers can change the world*, Berkley, California: New Riders.

D’Anjou, P. (2010) Beyond Duty and Virtue in Design Ethics, *Design Issues* Vol. 26 (1), p. 95-105.

Debord, G. (2002) *Society of the Spectacle*, Canberra: Treason Press.

Muelder, E. M. (1997) Aesthetics: The Mother of Ethics? *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* Vol. 55 (4), pp. 355-364.

Flusser, V. (1999) *The shape of things: A philosophy of design*, London: Reaktion Books.

Кант, И. (2008) *Заснивање метафизике морала*, Београд: Дерета.

McCoy, K. (2003) Good Citizenship: Design as a Social and Political force, *Citizen Designer* (1), pp. 2-8.

Сартр, Ж. (1984) *Биће и ништавило*, Београд: Полит.

Интернет:

France ignores Turk threats, vows genocide law in two weeks (11. 09. 2015)

<http://power500.arabianbusiness.com/power-500-2012/photos/politics-economics/2012/jan/25/96290/#a-photo-taken-on-january-24-2012-shows-a-manipulated-picture-of-frances-president-nicolas-sarkozy-with>

When Images Lie: Traveling to the Pyramids with National Geographic and Thinking about Photo Illustrations (15. 09. 2015)

<http://digitalis.nwp.org/resource/754>

Murray, R. (08. 09. 2015) *Benetton yanks smooching Pope ad from Unhate campaign after Vatican threatened legal action* <http://www.nydailynews.com/life-style/fashion/benetton-yanks-smooching-pope-ad-unhate-campaign-vatican-threatened-legal-action-article1.979430?localLinksEnabled=false>

Ethics in graphic design – Photo manipulation (11. 09. 2015) <http://www.ethicsingraphicdesign.org/integrity/photo-manipulation/>

Sina “Arroyo mugshots released in Philippines” (15. 09. 2015) <http://english.sina.com/world/p/2011/1121/416344.html>

Конвенција о људским правима (03. 10. 2015).

http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf

Predrag Maksić

THE ROLE OF MODERN DESIGN IN THE
CONTEXT OF PROFESSIONAL ETHICS

Abstract

This paper offers analysis of the role of modern design in the context of professional ethics, so as to better understand the reaches of responsibility which design has in the society and for the society. As a discipline, design can be used positively or negatively depending on whether ethical codes apply or not, both before and during designing. As an active society member, a designer cannot remain indifferent and ethically neutral, because the effects of his/her activity can be fatal. Examples will be given of how designer skills and reaches can be used to realize certain benefits both for the individual and the society as a whole.

Key words: *design, professional ethics, esthetics, social responsibility, society of spectacle*

Висока пословна школа струковних студија, Чачак;
Агенција за консалтинг и менаџмент *Саветник у туризму*,
Београд

DOI 10.5937/kultura1548272S

УДК 338.48-44(497.11)

338.487:339.13

стручни рад

СЕКМЕНТИ ТРАЖЊЕ У ПРОМОЦИЈИ ТУРИЗМА БЕОГРАДСКИХ ПРИГРАДСКИХ ОПШТИНА

Сажетак: *На почетку спровођења промотивних активности, носиоци туристичке понуде морају да дефинишу коме се обраћају јер су туристи изразито хетерогена категорија која се разликује по својим демографским, социо-економским, психографским и другим карактеристикама. Београдске приградске општине (БПО), и поред бројних ограничења, имају и реалне разноврсне потенцијале, па и одређену понуду за различите категорије туриста. Међутим, за сваку туристичку дестинацију, а поготово оне које тек улазе на туристичко тржиште, кључно је да се одреде циљна тржишта и сегменти туристичке тражње од приоритетног значаја. Стога је веома важно да се реално сагледају сопствене предности и недостаци туристичке понуде, као и понуда конкурентских дестинација. Туристичке дестинације у настајању попут БПО, не треба да теже да задовоље све сегменте и сва тржишта, већ своје промотивне напоре треба да усмере на оне сегменте туристичке тражње чији захтеви одговарају постојећој понуди, имајући у виду сва ограничења по питању обима, структуре и квалитета постојеће понуде на свом подручју.*

Кључне речи: *промоција, туризам, сегментација тржишта, београдске приградске општине, туристичка дестинација*

Увод

У условима све оштрије конкуренције на туристичком тржишту, одлучивање о куповини туристичког производа, односно о коришћењу туристичких услуга, представља врло сложен процес. Туристи прво одлучују о избору дестинације, а затим о комбиновању услуга конкретних носилаца понуде. Зато свако туристичко место, град, регија и држава, тежи да привуче туристе и настоји да се на међународном и домаћем туристичком тржишту позиционира као тражена дестинација, изгради и дугорочно задржи позитиван имиџ и неутралише и исправи негативну слику о себи. Из тих разлога, туристичке дестинације, а посебно оне које се тек позиционирају на туристичком тржишту, морају да унапред дефинишу стратегију промотивних наступа.

Промотивна стратегија мора да одговори на следећа питања:

- који су *приоритетни сегменти* туристичке тражње за посматрано подручје?
- која су *приоритетна тржишта*?
- шта су промотивни *циљеви*?
- ко су *носиоци* промотивних активности?
- који *инструменти промотивног микса* ће се примењивати?
- колики је промотивни *буџет*?
- како ће се спроводити *контрола* односно ревизија промотивних активности?

По добијању одговора на ова питања, промотивна стратегија нових туристичких дестинација, као у случају БПО, мора да садржи одређене елементе који ће се спроводити одговарајућим редоследом, по фазама (видети Табелу у прилогу).

Београдске приградске општине обухватају седам рубних од укупно 17 општина у саставу града Београда. Посматрано од истока ка западу то су Гроцка, Младеновац, Сопот, Барајево, Лазаревац, Обреновац и Сурчин, на чијој површини од 2.195 km² живи 360 хиљада становника.

Туристички промет на подручју БПО је скроман, недовољан и несразмеран у поређењу са постојећим туристичким потенцијалима (Винча, Космај, Дунав, Сава, бања Селтерс, манастири, излетишта, ловишта...). Посматрано подручје годишње у просеку посети између 16 и 33 хиљаде туриста

који остваре између 147 и 195 хиљада ноћења, највише у Селтерс бањи код Младеновца¹.

Учешће БПО у туристичком промету Републике Србије је симболично и креће се од минималних 0,75% до максималних 1,5%, у броју долазака туриста и од 2,3% до 2,9% у броју ноћења. Ситуација је нешто повољнија у учешћу посматраног подручја у оквиру туристичког промета оствареног на територији Града Београда: од 2,3% до 4,4% (доласци туриста) и од 10,8% до 14% (ноћења туриста).²

Стратегија сегментације тржишта при промовисању туристичких дестинација

У дефинисању приоритетних тржишта и сегмената кључну улогу има *стратегија сегментације тржишта* („подели и задовољи“). Ова стратегија представља „делење целог тржишта на људе који имају сличне захтеве, а све у циљу изналажења маркетинг микса који ће одговарати потребама појединаца из циљног сегмента“.³ Сегментација се може посматрати као „подела тржишта на различите групе потрошача (туриста), при чему се свака група може на логичан и разумљив начин одабрати као циљни сегмент тражње, на који ће се деловати одређеном комбинацијом инструмената маркетинг микса“.⁴ Суштина ове стратегије је подела хетерогене туристичке тражње у мање хомогене целине, од којих се издваја подела на географске, демографске, психографске и бихејвиоралне критеријуме.⁵

У *географску* групу критеријума спадају подаци о месту одакле туристи долазе као што су: регија (континент, група земаља, регија унутар државе), врста насеља (урбана, субурбана, рурална средина), величина града или насеља (мали, средњи, велики град или насеље). *Демографски*, односно социо-економски критеријуми обухватају личне карактеристике туриста – старосну доб, ниво образовања (основно, средње, више, високо), годишњи приход, породични статус (у браку, самац, разведен), величину породице (са једним или више деце, без деце), занимање, националну и верску

1 Подаци се односе на период од 2000. до 2014. године.

2 Подаци о туристичком промету БПО и његовом укупном учешћу у оквиру Републике Србије и Града Београда преузети су из годишњих публикација РЗС „Општине и региони у Р. Србији“.

3 Horner, S. and Swarbrooke, J. (1996) *Marketing Hospitality and Leisure in Europe*, London: International Thomson Publishing inc., p. 57.

4 Јовичић, Д. (2011) *Менаџмент туристичких дестинација*, Београд: Географски факултет, стр. 199.

5 Исто, стр. 200-203.

припадност. *Психографски* критеријуми се односе на друштвени положај – социјалну класу (нижи, средњи, виши слој...), животни стил (конзервативан, либералан, отворен за нова истраживања и сл.). *Бихејвиорални* критеријуми обухватају степен лојалности туристе према дестинацији, носиоцу туристичке понуде или туристичкој агенцији (одсуство лојалности, средњи или висок степен лојалности и апсолутна лојалност), жељене користи од коришћења неке туристичке услуге или посете дестинацији (престиж, лично задовољство, комфор, сигурност), степена припремљености о туристичкој услузи/дестинацији (несвестан постојања, свестан, информисан, заинтересован, јако заинтересован).

Истраживањем се дефинишу карактеристике жељених туриста и тржишта, да би се приступило креирању порука, избору медија и промоционог микса. Пред туристичком дестинацијом је избор неке од базичних стратегија:⁶

- *концентрисаног* маркетинга, када су промотивне и уопште маркетиншке активности усмерене само на један сегмент тражње,
- *диференцираног* маркетинга, када су активности усмерене на неколико сегмената и
- *недиференцираног* маркетинга када су активности усмерене ка великом броју сегмената, без обзира на значајне међусобне разлике.

Која од наведених стратегија је најбоља за конкретну дестинацију зависи од стања тренутне туристичке понуде, атрактивних, рецептивних и комуникативних фактора, за шта је потребно извршити ситуациону анализу. Примера ради, велики градови као дестинације, имају шта да понуде различитим сегментима тражње током целе године што није случај са нпр. мањим приморским и планинским туристичким центрима или транзитним дестинацијама усмереним на уску групу посетилаца, обично само у сезони. Тако се за потребе БПО издвојила стратегија диференцираног маркетинга као најприкладнија условима савременог туристичког тржишта.

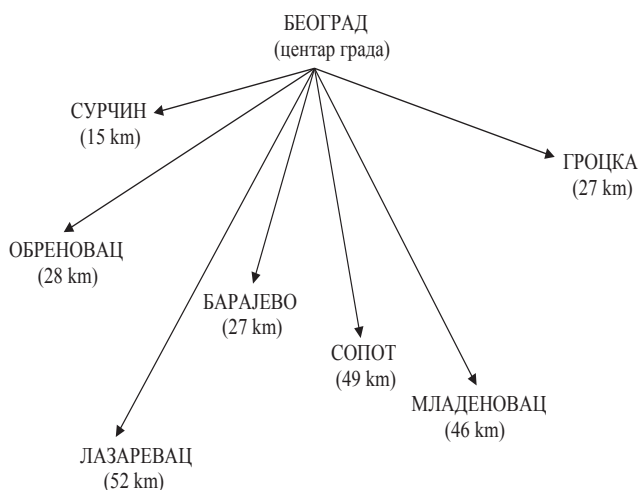
6 Михаиловић, Б. (2005) *Маркетинг у туризму*, Котор: Факултет за туризам и поморство, стр. 106-107.

Приоритетна тржишта београдских приградских општина као туристичке дестинације

БПО би требало промовисати на домаћем и страним туристичким тржиштима, првенствено у окружењу. За разлику од „ужег“ дела Београда који посебну пажњу посвећује страним тржиштима, не запостављајући домаћег госта, у првој фази *док се ово туристичко тржиште не развије, приоритет БПО би требало да буде домаћи гост* (табела 1), тим пре што у структури садашњег туристичког промета доминирају домаћи гости са преко 80%, док је највећи број „иностраних туриста“ са подручја некадашње СФРЈ.

Промотивне активности на домаћем тржишту првенствено треба да буду усмерене на следеће географске целине:

Београд. Као највеће градско подручје у Србији са преко један и по милион становника и са највећом економском снагом⁷, је најважније емотивно туристичко тржиште за све домаћа туристичка места укључујући БПО, поготово што се оне географски „наслањају“ на Београд, као што је приказано на слици број 1.

Слика 1 Удаљеност БПО од центра Београда као најзначајнијег извора тражње. Извор: На основу Мапе туристичког смештаја на територији Града Београда, Секретаријат за привреду Града Београда, 2006.

7 Београд остварује 39,6% укупног националног БДП-а. Следе регион Северне Србије (Војводина) са учешћем од 27,4%, регион Шумадије и Западне Србије са 19% и регион Јужне и Источне Србије са 14% учешћа у укупном БДП Републике Србије (резултати Завода за статистику Србије за 2011-2012. годину, <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/public>).

Остала подручја у земљи. Поред Војводине која је уз Београд најразвијенији део Србије, посебну пажњу треба усмерити на велике градске целине као што су Нови Сад, Ниш, Суботица и Крагујевац.

Само подручје БПО. Промоција туристичке дестинације међу становништвом БПО је од велике важности. У свим структурама и нивоима у локалним срединама – домицилном становништву, општинским руководствомима и локалним институцијама потребно је подићи свест о туристичким вредностима и користима који могу да имају од туризма. Садашњи ниво свести о значају и могућностима туристичких ресурса за привлачење туристичке тражње у подручје БПО код локалног становништва и надлежних органа је недовољан.

Добар огледни пример је акција ТО града Суботице која је 2013. године организовала бесплатан обилазак Суботице и Палића за локалне хотелијере, власнике приватног смештаја, туристичке агенције и туристичке водиче. Поменуто ТО је препознала да одређен број локалних носилаца туристичке, а посебно смештајне понуде, недовољно познаје туристичке, културне и друге вредности своје дестинације (www.srbija.travel/).

Републику Српску и Црну Гору, као тржишта са 1,5 милиона односно 650.000 становника, традиционално усмерених ка Републици Србији и обратно. Иако је највећи број долазака са ова два подручја у Републику Србију мотивисан пословним разлозима, посетама родбини и пријатељима, званична статистика их евидентира као туристички промет. Несумњиво да један број ових гостију долази из туристичких разлога – посета Новом Саду, Палићу, Фрушкој Гори, Београду, Златибору, Шарганској осмици, Копаонику... у оквиру екскурзија и организованих туристичких група и индивидуалних посета.

Страна тржишта, колико год била значајна због свог обима (броја становника), економске снаге, растуће стопе раста туристичких путовања, навикама за путовања, још дуго неће неће представљати приоритет. Овде се мисли на земље из најближег и ширег окружења (Мађарска, Грчка, Словачка, Чешка, Аустрија, Словенија, Италија), земље Западне и Северне Европе, и на удаљена брзорастућа емотивна тржишта – Русије, Кине, Јапана, Бразила, Јужне Кореје... Најважнији разлог је тај што БПО немају конкурентан, а ни довољно атрактиван туристички производ који би привукао туристе са поменутих подручја. Изузеци од овог правила се односе на сегменте посебних интересовања, односно туристе који

у оквиру посете Београду желе да обиђу неку од атракција на подручју БПО.

Т Р Ж И Ш Т Е	ТРЖИШТА ОД ЗНАЧАЈА ЗА БПО
Д О М А Ћ Е ТРЖИШТЕ КАО НАЈПРИОРИТЕТНИЈЕ	
Београд	- најзначајније тржиште за БПО - 1,5 милиона становника - најважније емитивно тржиште у Србији - најразвијенији део Србије - непосредна близина БПО (од 15 до 60 km)
Северна Србија (Војводина) посебно велики градови - Нови Сад, Суботица	- 2 милиона становника - са Београдом најзначајније емитивно тржиште - са Београдом најразвијенији део Србије - близина БПО (од 15 до 200 km)
остали делови Србије посебно велики градови - Крагујевац, Ниш, Чачак	- 5,7 милиона становника - заостаје за економском снагом и емитивним значајем за Београдом и севером Србије - близина БПО (од 20 до 430 km)
Република Српска посебно велики градови- Бања Лука и Бијељина	- 1,5 милион становника - традиционална усмереност на Београд и Р. Србију - релативна близина БПО (од 100 до 550 km)
Црна Гора	- 650 хиљада становника - традиционална усмереност на Београд и Р. Србију - релативна близина БПО (од 280 до 460 km)
С Т Р А Н А ТРЖИШТА	
земље непосредног и ширег окружења, остале европске земље, удаљена али брзорастућа емитивна тржишта	- и поред свог економског и емитивног значаја, страна тржишта не могу да се сврстају у приоритетна тржишта за БПО - разлог: недовољно конкурентна постојећа туристичка понуда БПО - ипак, не треба запоставити одређене сегменте посебних интересовања и транзитере

Табела 1 Туристичка тржишта према значају за промотивне наступе БПО. Извор: Сопствена обрада.

Приоритетни сегменти туристичке тражње београдских приградских општина

Пре дефинисања конкретних приоритетних сегмената туристичке тражње од значаја за БПО, потребно је нагласити да се сегмент туристичке тражње у литератури најчешће дефинише као група потрошача (туриста) која има одређене заједничке карактеристике, односно као једна хомогена група.

Приоритетни сегменти туристичке тражње за БПО су:

Излетници. Велики број природних и антропогених вредности (Космај, језера, излетишта на Сави и Дунаву...)

представља реалну основу за развој излетничког туризма кроз полудневне, једнодневне и викенд аранжмане. Овај сегмент чине појединци, брачни парови са или без деце, мање групе чији се чланови међусобно познају, а који путују у сопственој режији (најчешће сопственим возилима) или организовано (аутобусима, мини-бусевима) преко туристичких агенција, чешће преко туристичких друштава, синдикалних организација... То су особе које имају довољно слободног времена, навику, потребу али и финансијске могућности да проведу неколико викенда, продужених викенда и празника током године ван места становања. Обично долазе из већих урбаних средина као што су Београд, Нови Сад, Крагујевац, Ниш и друга места. БПО могу да привуку ове тржишне сегменте првенствено одговарајућим садржајима и добром саобраћајном приступачношћу.

Странци на сталном и привременом бораваку у Србији. Реч је о врло занимљивом сегменту који се за разлику од већине других, може доста прецизно да квантификује. Чине га стране дипломате и особље амбасада и конзулата; запослени у представништвима међународних организација и институција; пословни људи – власници, менаџери и запослени у страним и мешовитим предузећима; страни студенти, новинари итд.

	БЕОГРАД	НОВИ САД	КРАГУЈЕВАЦ
привремени боравак	8.888	1.726	470
стални боравак	1.446	526	210
укупно:	10.334	2.252	680
према држављанству (прве три земље)	Кина - 2.362 Русија - 1.101 Либија - 1.108	Русија - 413 Кина - 340 Украјина - 156	Италија - 151 Кина - 99 Русија - 64
према мотиву привременог боравак	спајање породице - 4.290 рад - 3.630 школовање - 799 остало - 169	спајање породице - 879 рад - 569 школовање - 165 остало - 113	рад - 272 спајање породице - 175 остало - 24
према старосној структури	одрасли - 86% малолетни - 14%	одрасли - 89% малолетни - 11%	одрасли - 94% малолетни - 6%
према полној структури	мушкарци - 51% жене - 49%	мушкарци - 47% жене - 53%	мушкарци - 54% жене - 46%

Табела 2 Структура сегмента странаца на сталном и привременом бораваку у Београду, Новом Саду и Крагујевцу; Напомена: Подаци не обухватају чланове дипломатско-конзуларних представништава; Извор: На основу одговора добијеног од Одељења за странце Управе граничне полиције МУП-а Републике Србије (10. 10. 2013. године).

Само у Београду евидентирано је 10.334 странаца са одобренем сталним и привременим боравком док их је у Новом Саду 2.252 и Крагујевцу 670 (табела 2). У Београду је највише *држављана* Кине, Русије и Либије, у Новом Саду из Русије и Кине док су Италијани убедљиво најбројнији у Крагујевцу. Према *мотиву боравка*, на првом месту су пословне активности, власништво над непокретностима, спајање породица и школовање. *Старосна структура* показује да доминирају одрасле особе (86% у Београду, 89% у Новом Саду и 94% у Крагујевцу). *Полна структура* указује на нешто већи број жена него мушкараца, нарочито у категорији привременог боравка у Београду.

Ови туристи имају већу куповну моћ у односу на просек становника Србије. Велика већина припадника овог сегмента је углавном обишла најпознатија туристичка места у Србији (Палић, Нови Сад, Фрушку Гору, етно село Станишић, Оплепац, Шарганску осмицу, Златибор, Врњачку Бању, Копаоник...), али не и туристичке садржаје на подручју БПО. Стога је потребно њима наменски понудити излете и продужене викенде, обилазак Винче, гастрономске специјалитете у етно ресторанима и етно комплексима, манастире на Космају, културно-историјско наслеђе, боравак на селу, туристичком комплексу „Бабе” на Космају, крстарења Савом и Дунавом, наутички комплекс код Сурчина и слично.

Дунав и Сава су добра основа за *сегмент наутичара*, који су по правилу искусни туристи, просечне старости од 35 до 45 година, образовани и све захтевнији гости. То су групе пријатеља или парови без деце који сопственим (ређе изнајмљеним) јахтама и мањим пловилима крстаре првенствено *Дунавом* и посећују приобална места из туристичких разлога – одмора и разоноде. Ови туристи инсистирају на безбедним предусловима у вези са пловидбом, приступачним туристичким атракцијама, задовољењу својих специфичних интересовања (посматрању птица, риболову, ендемским и реликtnим врстама флоре и фауне, фотографисању...). Дневна потрошња страних речних наутичара је у рангу са сегментом конгресиста и пословних посетилаца.

Дунав има доминантан положај на европском тржишту крстарења рекама са учешћем од 45%.⁸ Једно истраживање из 2007. године о ставовима иностраних туриста са крстарења Дунавом кроз Србију имало је следеће закључке: сегмент чине *искусни туристи* у речном крузингу (86%) али

8 Симовић, Ј. (2011) *Наутички туризам Србије и satisfакција потрошача у сфери међународних туристичких кретања*, магистарски рад, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 27.

њих 90 % први пут крстари Србијом, *месечна примања су им релативно висока* (38% има приходе преко 2.500 евра месечно а њих 15% месечно приходује од 2.000 до 2.500 евра) док су *мотиви путовања различити* – сам аранжман 25%, природна баштина 18%, културна баштина 14%, државе итинерера 18%.⁹

БПО би могле овом сегменту (преко 50 хиљада туриста годишње који уплове у Београд) да буду допунски садржај кроз редовне или факултативне излете. Речни крузери би могли да пристану уз налазиште у Винчи за шта је неопходно обезбедити одговарајући пристан, прилазни пут и пратеће садржаје.

За наутичаре је интересантна и река *Сава* којом само из Београда, исплови око 600 пловила годишње на дужа или краћа крстарења, углавном на релацији Београд – Остружница – Умка – Забран – Обреновац.

Улога промоције код привлачења овог сегмента за пловидбу и боравак на подручју БПО је ограничена првенствено због неодговарајуће инфраструктуре – недостатка квалитетних marina, пристана, привезишта са мостовима и слично.

Транзитери. Транзитним путницима град Београд а још мање БПО нису крајње одредиште, што не умањује потребу бављења овим значајним сегментом тражње у друмском саобраћају. Ради се првенствено о држављанима земаља са југоистока Европе, Турске и Блиског истока запослених у земљама западне и северне Европе; али и путницима из централне и источне Европе (Мађарска, Чешка, Словачка, Пољска, Румунија) на путу за Грчку и јужни Јадран; становницима северне Србије на путу за јужни Јадран итд.

Наглашена је сезонска концентрација у периоду јун – септембар, током годишњих одмора и око божићних, ускршњих и новогодишњих празника.

Од превозних средстава најзаступљенији су: сопствени аутомобили, комби и камп возила и аутобуси у оквиру тзв. „аутобуских аранжмана”.

Промотивне активности усмерене ка транзитним путницима имају два основна циља:

- да потенцијалне стране транзитне путнике преусмере да користе ауто путеве кроз Србију односно

⁹ Драгин, А., Живковић, М. и Ђурђев, Б. (2009) Доживљај Србије – Туристи међународних крстарења коридором 7, *Гласник Српског географског друштва* свеска LXXXIX, број 2, стр. 139-146.

БПО (Е-70, Е-75 и Ибарску магистралу), а не путеве кроз Бугарску и Румунију.

- да их привуку да преноће (ако немају времена за дужи боравак) на подручју БПО како би се одморили, што се посебно односи на „аутобуске аранжмане” из Пољске, Словачке, Чешке и Мађарске на путу ка туристичким центрима у Грчкој. О потреби за одмором тих путника говори податак да је дужина пута у само једном правцу од 1.300 до 1.800 км, а да су удеси уморних возача честа појава.

У промотивне активности усмерене на овај сегмент неопходно је укључити Ауто Мото Савез Србије (АМСС) и аутомото савезе земаља одакле долази највише транзитера, а готово из Турске.

Препреке у промовисању БПО транзитним путницима се јављају у неадекватној путној инфраструктури, неорганизованости надлежних за друмски саобраћај, непотребним задржавањима на наплатним рампама у „шпицевима” у условима високих температура ваздуха, неодговарајућим нивоом безбедности возила и путника на једном броју паркинга дуж ауто пута. Промотивне активности БПО не могу да привуку становнике и туристичке агенције европских земаља, навикнуте да без задржавања и формалности прелазе државне границе ЕУ земаља, да одаберу транзит кроз Србију, ако на граничним прелазима за улазак и излазак из земље чекају и по неколико сати.¹⁰

Бачки туризам-екскурзије. Првенствено се мисли на ученике (и наставнике) домаћих основних и средњих школа из Републике Србије, Републике Српске, Црне Горе и Републике Македоније, који би, обилазећи Србију, могли да посете и етно комплекс у Вранићу код Барајева, цркве и манастире на Космају, спомен комплекс у Лазаревцу, Винчу, Музеј ваздухопловства... За ученике специјализованих средњих школа (машински, електро и рударски смер) занимљиве су термоелектране у Обреновцу и површински копови у Лазаревцу. И код овог сегмента је изражена сезоналност, јер се долази аутобусима на почетку и крају школске године, током априла, маја, септембра и октобра. Код привлачења овог сегмента, БПО треба да искористе близину Београда, тј. чињеницу да је престоница „обавезна” дестинација за ђачке екскурзије.

¹⁰ Последњи драстични примери су застој код наплатне рампе у Бубањ потоку током 2014. године када је хиљаде транзитних путника стојало сатима у километарским колонама, и вишесатно задржавање на границама Србије у летњим „шпицевима”.

Омладински туризам. На сегмент омладине се односи преко 20% међународног туристичког тржишта у свету, што га чини једним од најважнијих сегмената туристичке тражње. У апсолутним износима то је скоро 200 милиона туриста и преко 180 милијарди долара прихода у 2013. години. Годишња стопа раста овог сегмента већа је од стопе раста глобалног туризма, те се за 2020. годину предвиђа близу 300 милиона међународних долазака у овој врсти туризма.¹¹

Резултати истраживања Светске конфедерације за омладинска путовања и образовање (World Youth Student & Educational – WYSE Travel Confederation) из 2012. године демантују стереотипе да сегмент омладине преферира искључиво јефтиније и скромније услуге и садржаје због своје ниске куповне моћи и ниске просечне потрошње посматране по дану боравка по једном путовању. Просечна *дужина боравка* од 58 дана (скоро седам дана дуже него само пре шест година), просечна *потрошња по једном путовању* од 3.000 евра, као и просечна *дневна потрошња* од 50 евра су знатно већи него код многих других сегмената. Млади изнад 25 година углавном сами сnose *трошкове својих путовања* за разлику од оних испод 25 година чија путовања у знатној мери финансирају њихови родитељи. Интернет је и даље најважнији *начин информисања* о дестинацијама и путовањима уопште. Осим цена, *посебну важност придају* постојању могућности за онлајн резервације док у самој дестинацији очекују могућност забаве, куповине и упознавања са локалним знаменитостима (www.wysetc.org/). Поред *бекпекера (backpackers)* – млађих особа који на пут носе само ранчеве (по којима су и добили име) у намери да пропутују светом користећи јефтиније видове превоза и смештаја (хостели, приватни смештај) не обраћајући пажњу превише на комфор, постоје и тзв. *флешпекери (flashpackers)*, који су у односу на „бекпекере“ нешто старији, економски јачи и који на својим путовањима користи уређаје савремене технологије – лаптоп, таблете и сл. (www.lonelyplanet.com/).

За већу посету и боравак сегмента омладине на подручју БПО главне препреке су недостатак одговарајућег смештаја (нема хостела), непостојање адекватне забаве, разоноде и других садржаја прилагођених потребама овог сегмента, као и недостатак специјализованог промотивног материјала.

Образовни туризам. Мада се овај сегмент често посматра као подсегмент омладинског туризма и има доста додирних тачака са ђачким туризмом, постоје елементи која

11 UNWTO, WYSE Travel Confederation (2012) *The power of youth travel*, Madrid, p. 5-8.

га издвајају у засебан сегмент. Чине га *деца* предшколског узраста (до седам година), деца школског узраста (од 7 до 15 година) и *омладина* (15 до 19 година; 20 до 24 године и од 25 до 30 година)¹² која желе да стекну конкретна и практична знања (независно од школских програма) кроз унапред осмишљене програме. Ова врста туризма подразумева и учешће *старијих узрасних група* - туриста средњих година и пензионере (сениора), који би првенствено могли доћи из урбаних средина (Београда, Суботице, Новог Сада, Крагујевца, Ниша) и осталих градова и места.

Посебно интересантна је српска дијаспора, односно *деца српских исељеника*. Постоји реална потреба да се они што боље упознају традицијом, културом и обичајима земље и народа коме припадају, посебно када се ради о другој, трећој и старијим генерацијама дијаспоре рођене у иностранству.

БПО су на располагању следећи модели за привлачење овог сегмента: образовне фарме у руралним областима, центри за забаву и образовање, центри открића, рурални тематски центри и уметнички центри (www.obrazovniturizam.rs/).

Примере добре праксе у привлачењу овог сегмента БПО налазе се у непосредном окружењу у општини Љиг која се „граничи” са Лазаревцем (кроз програм „Камп вредних руку” у селу Палежница) и општини Горњи Милановац кроз програм „Отворене сеоске школе” у селу Прањани.

Спортисти. БПО су се већ позиционирале код овог сегмента кога чине млађе особе – спортисти у појединачним и колективним спортовима. Старији део сегмента се односи на њихове тренере, физиотерапеуте, лекаре и пратеће особље.

Издавају се два основна мотива њиховог доласка и боравка на подручју БПО: *учешће на спортским такмичењима* (првенствени мечеви, турнири и куп такмичења) различитог ранга и *припреме спортских екипа*. Од спортова су најзаступљенији: рукомет (Обреновац и Лазаревац), шах (отворено међународно првенство Београда у Обреновцу), кајак и кану на Сави и Колубари (Обреновац) и коњички спорт у Сурчину.

На спортске припреме долазе домаће екипе из непосредног окружења БПО из нижих рангова такмичења. Посебно треба поменути *подсегмент спортиста са инвалидитетом*

¹² Подела по старосним групама преузета из публикације *Дечији и омладински образовни туризам у руралним областима* (2012), ТОС и заједнички програм УН Одрживи туризам у функцији руралног развоја, стр. 8.

који већ „традиционално” организују своја такмичења и припреме у Обреновцу.

Поред већ постигнутих резултата у привлачењу сегмента спортиста има доста простора за веће учешће овог сегмента у укупном туристичком промету БПО, првенствено у домену унапређења спортске инфраструктуре и додатних садржаја.

Сегмент бањског туризма. Овај тржишни сегмент је остварио највећи број ноћења на подручју БПО, што не значи да су потенцијали искоришћени јер *садашњи бањски* (углавном домаћи) *туристи* посећују саму једну дестинацију – Селтерс бању код Младеновца, ради лечења, као примарним мотивом. Потребно је бањским туристима понудити рекреативне велнес и спа садржаје, за шта је неопходно суштински унапредити и обогатити понуду како би БПО, првенствено Младеновац и Обреновац били тржишно конкурентнији и препознати као атрактивне дестинације.

Сегмент ловаца и риболоваца ретко користи бројна квалитетна ловишта и водене површине (језера, канале и реке) у свих седам општина БПО. *Домаћи део овог сегмента* долази првенствено из Београда, непосредног и даљег окружења. *Страни ловци*, којих је у ранијем периоду било много више, углавном долазе из Италије, Шпаније и Немачке.

Значај овог сегмента не лежи у масовности већ у чињеници да је њихова дневна потрошња (по разним основама) много већа од „просечног” туристе. Спадају у захтевније сегменте, али су спремни и да више плате различите квалитетне садржаје и услуге (смештај у ловачким домовима, ловачке трофеје). Како би овај сегмент био присутнији на подручју БПО неопходна су улагања у инфраструктуру и промоцију.

Сегмент специјалних интересовања. БПО би морале да своју понуду прилагоде и на мале по обиму али бројне тржишне нише - сегменте туриста са посебним интересовањима:

- Дуга традиција рударства, стара рударска окна, поставке рударске опреме кроз векове у Лазаревцу и пејсаж Колубарских копова који подсећа на површину Месеца у Лазаревцу, индустријско и техничко наслеђе у Сурчину и Обреновцу су добра основа за привлачење *сегмента рударског и индустријског туризма (туризма индустријског наслеђа).*

- Велики број добро очуваних средњевековних манастира и цркава на Космају, цркве брвнаре код Лазаревца, цркве код Сурчина, Гроцке и Обреновца, етно комплекс код Барајева су интересантни *сегменту*

верског туризма – домаћим али и страним појединачним и групама туриста различите старосне доби.

- За БПО врло је перспективан *сегмент авантуристичког туризма*.¹³ Основ за ову констатацију је разумевање промена на страни савремене туристичке тражње, које се односе на активни одмор у природи, садржаје прилагођене индивидуалним захтевима, жељу за истраживањем природе, стицање нових искустава и на авантуристичке, па и ризичне, али контролисане садржаје.

*Истраживање о авантуристичком туризму*¹⁴ у Србији спроведено 2008. и 2009. године на узорку од 500 испитаника, показало је да постоји велико интересовање за авантуристички туризам у Србији али да већини испитаника овај вид туризма није био доступан, више услед недостатка информација а мање због недостатка финансијских средстава.

Од *активности* које би желели да испробају, испитаници (54% жена и 46% мушкараца) су се определили за вожњу балоном (57%), рафтинг (46%), параглајдинг (40%), проучавање пећина (26%), камповање у природи (20%), слободно пењање (20%), рекреативно планинарење (18%) и планински бициклизам (16%).

Од *смештаја* туристи преферирају хотел/мотел (42%). За сеоско туристичко домаћинство се определило 26%, а за шатор или камп у природи њих 17%.

За петодневну авантуристичку туру највећи број испитаника (37%) је *спреман да издвоји износ* од 101 до 150 евра, а њих 24% од 70 до 100 евра. Туру скупљу од 150 евра би платило 18% испитаника, док је 12% спремно да издвоји мање од 70 евра.

Разлике у интересовањима зависе од пола. Док за параглајдинг и рафтинг постоји подједнако интересовање, мушкарци преферирају планински бициклизам, а жене проучавање пећина (према: www.explore-serbia.rs/).

13 О значају овог вида туризма говори податак да је назив теме 15. скупа турисмолога и туристичких радника Србије, одржаног 30. 08. 2014. године у Зрењанину, *Авантуристички туризам у Војводини* (www.listzrenjanin.com/).

14 Истраживање је спроведено за потребе мастер рада Татјане Анић из 2009. године под називом *Специфични облици туризма посебних интереса на примеру Југоисточне и Југозападне Србије* на Факултету за туристички и хотелијерски менаџмент Универзитета Сингидунум из Београда.

Иностранна истраживања такође указују на значајно повећање овог тржишног сегмента. Процент међународних туриста класификованих као туристи на активном одмору бележи раст са 26% у 2009. години на чак 42% у 2012. години. Њихова просечна потрошња за путовање је у периоду 2009–2012. годишње расла по стопи од 20% (са 593 долара у 2009. години на 947 долара у 2012. години). Просечна дужина боравка износи око 10 дана (Adventure Travel Market Stud 2013 – www.adventuretravelnews.com/).

Охрабрују почетни кораци у БПО на привлачењу овог сегмента кроз програм *Кајак и кану авантура на Колубари* у сарадњи ТОБ, општине Обреновац и локалног кану клуба од 2011. године (www.srbija.travel/).

БПО би могле да примене позитивна искуства других блиских дестинација у односу на поменути сегмент. Тако Бања Лука покушава да се позиционира као привлачна дестинација за сегмент авантуристичког туризма и то првенствено код страних туриста. У пројекат „Врбас-пустоловно уточиште”, подржан и од стране Европске Комисије уложено је преко 300.000 евра како би се река Врбас инфраструктурно опремила и промовисала као дестинација за екстремне спортове – дневни и ноћни рафтинг и школу рафтинга, спуст, кајак, кану... (www.banjaluka-tourism.com/).

Закључак

Дефинисање приоритетних сегмената тражње и приоритетних тржишта је обавезан почетни корак у спровођењу промотивне стратегије сваке туристичке дестинације. Тако и БПО треба да препознају и правилно разумеју сегменте туристичке тражње како би се успешно промовисале и позиционирале на туристичком тржишту.

Да би БПО успешно примениле ову стратегију потребно је спровести више активности као што су:

- прикупљање врло прецизних информација о постојећим сегментима: мотивима боравка, специфичним захтевима и очекивањима, економској снази, обиму и величини кроз систематско, планско и константно истраживање туристичке тражње. Ова активност је од посебног значаја за подручје БПО јер до сада није било организованог спровођења истраживања о појединачним сегментима туриста, али ни о карактеристикама тзв. просечног туристе.
- препознавање нових сегмената тражње кроз константно праћење промена на турбулентном

туристичком тржишту уз благовремено реаговање БПО на њих прилагођавањем своје понуде и адекватном применом свих других инструмената маркетинг микса.

По истраживању туристичког тржишта, БПО би требало да категорису и рангирају приоритетне сегменте тражње и приоритетна тржишта (нпр. на висок, средњи и низак приоритет). Тако би се избегла једнократна кампања са краткорочним ефектима и ефикасније и рационалније приступило дугорочној промоцији ове дестинације по фазама, с обзиром на врло ограничена буџетска средства БПО. За ове послове би БПО морале ангажовати професионалце као екстерне стручњаке, с обзиром да постојећа знања и вештине стално запослених у овој области у БПО нису довољни. За успешно спровођење промотивних активности и достизање жељених циљева на овом плану потребно је припремити Акциони план којим би се дефинисале конкретне надлежности, одговорности, начин и рокови реализације договореног.

Већ сада би се туристичка понуда града Београда могла проширити разним допунским туристичким садржајима на подручју БПО који су довољно квалитетни и спремни да се ставе у функцију туризма, што био био добар основ за наредне промотивне и друге активности на овом плану.

ЛИТЕРАТУРА:

Бакић, О. (2002) *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Економски Факултет, Београд.

Драгин, А., Живковић, М. и Ђурђевић, Б. (2009) *Доживљај Србије - Туристи међународних крстарења коридором 7, Гласник Српског географског друштва свеска LXXXIX, број 2.*

Јовичић, Д. (2011) *Менаџмент туристичких дестинација*, Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Михаиловић, Б. (2005) *Маркетинг у туризму*, Котор: Факултет за туризам и поморство.

Попис становништва, домаћинства и станова 2011-Књиге 2 (2012), Београд: Републички завод за статистику и информатику.

Програм развоја туризма општине Сурчин-финална верзија (2011), Београд: Хорват ХТЛ д.о.о.

Симовић, Ј. (2011) *Наутички туризам Србије и сатисфакција по-трошача у сфери међународних туристичких кретања*, магистарски рад, Универзитет Сингидунум, Београд.

Skoff, G. (2001) *The Danube s Flow/Europes Heartbeat*, Wiena: Die Donau Internationale Touristische Werbegemeinschaft.

Стојановић, Р. (2002) *Промоција Београда као туристичке дестинације*, магистарски рад Економски факултет, Универзитет у Београду, Београд.

Статистички годишњак Београда (2011), Завод за информатику и статистику града Београда (ГЗИС), Београд.

Статистички билтени, месечни и тромесечни извештаји и саопштења Републичког Завода за статистику Србије (РЗС) и Градског Завода за статистику (ГЗИС).

Стратегија развоја туризма града Бања Лука (2012), Бања Лука: Туристичка организација града Бања Луке.

Стратегија развоја туризма града Београда 2008-2018 (2008), Београд: Институт економских наука.

Ђурчић, Н. (2010) *Квалитативна оцена средстава туристичке пропаганде и примењеног картографског материјала у функцији унапређења промотивних активности у туризму*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет – Департман за географију, туризам и хотелијерство.

UNWTO, WYSE Travel Confederation (2012), *The power of youth travel, Madrid*,

Horner, S. and Swarbrooke, J. (1996) *Marketing Hospitality and Leisure in Europe*, International Thomson Publishing inc, London.

Интернет извори:

www.adventuretravelnews.com/new-adventure-tourism-report-reveals-263b (05. 01. 2015).

www.banjaluakatourism.com/index.php?option=com_k2&view=item&id (04. 01. 2015).

www.barajevo.org.rs/pages/59/ (12. 09. 2014).

www.wysetc.org/research/consumer-data/ (20. 12. 2014).

www.danube-river.org/en/our-activities (12. 12. 2014).

www.dw.de/vrbas-adventure-resort/a-4622803 (04. 01. 2015).

www.dunavskastrategija.rs/sr/?p=27, (10. 09. 2013).

www.explore-serbia.rs/turizam/istrazivanje-o-avanturistickom-turizmu-u-srbiji, (05. 01. 2014).

www.mojaavantura.com/ideje/srbija/zlatar/kampovi/mini-kamp-zlatar (23. 02. 2015).

www.lonelyplanet.com/thorntree/thread.jspa?threadID=1989193, (20. 12. 2014).

www.obrazovniturizam.rs/obrazovni_turizam/ (05. 07. 2015).

www.popis2011.stat.rs/?cat=3, (06. 11. 2014).

www.sopot.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id, (12. 09. 2015).

www.srbija.travel/turisticka-organizacija-grada-subotice-organizuje-obilazak-za-sve-koji-se-bave-izdavanjem-smestaja-na-palicu-i-u-subotici/ (11. 09. 2015).

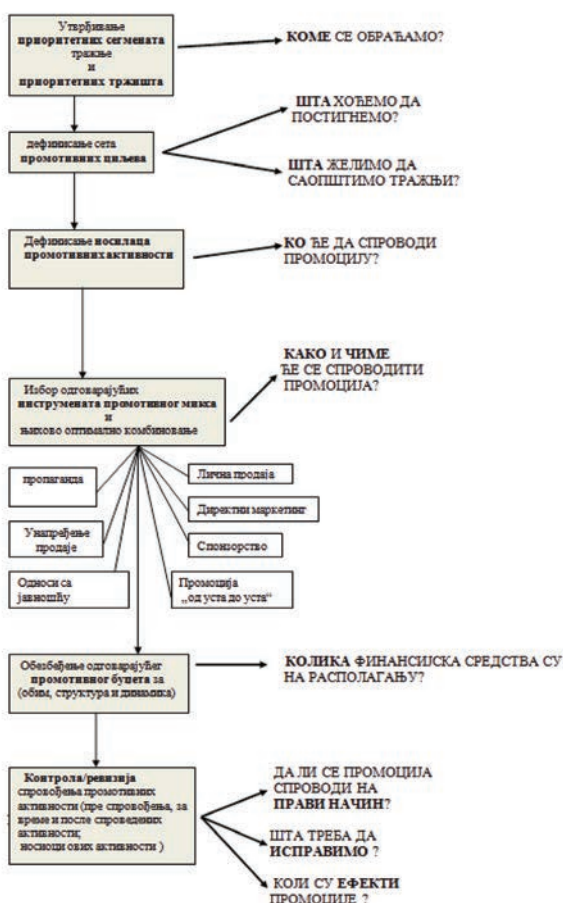
www.srbija.travel/izlet-kanu-avanture-i-plovidba-kanu-i-kajak-camcima (04. 01. 2015).

www.srbijazamlade.rs/novosti/projekti (19. 12. 2013), (06. 12. 2013).

www.turizamsturcin.com/index.php/home (15. 01. 2014).

ПРИЛОГ

Елементи промоционе стратегије београдских приградских општина (БПО) и редослед њиховог спровођења

Извор: сопствена обрада према Стојановић, 2002, 74; Бакић, 1995, 109.

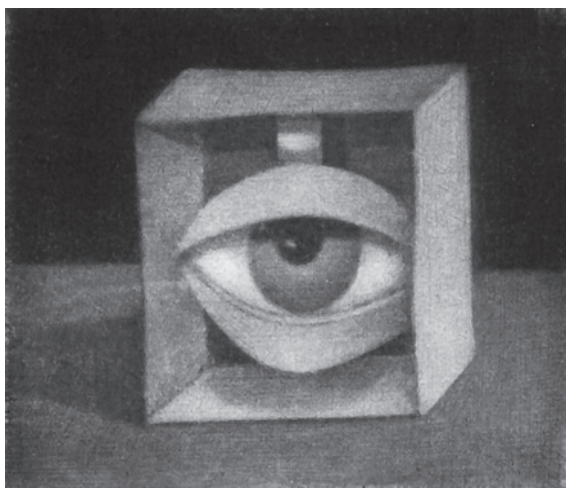
Radomir Stojanović and Branko Krasojević
High Business School of Profesional Studies Čačak-Belgrade;
Agency for Consulting and Management “Consultant in tourism”, Belgrade

ELEMENTS OF DEMAND IN THE TOURISTIC
PROMOTION OF THE OUTER BELGRADE
MUNICIPALITIES

Abstract

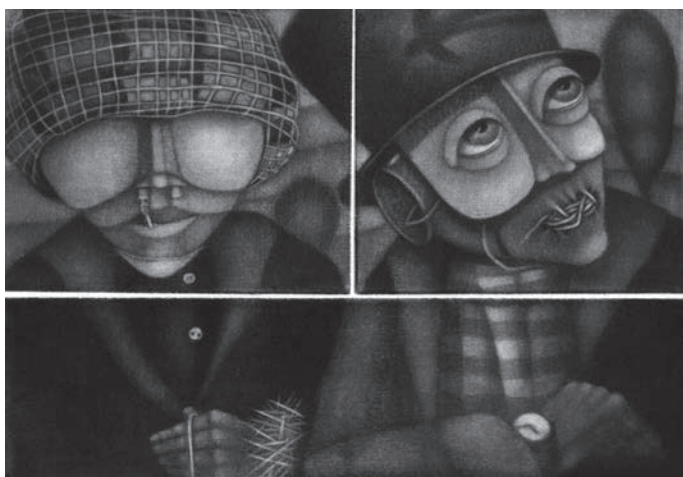
At the beginning of promotional activities, providers any tourist offer must define who they are addressing to, since tourists are a very heterogenous category different in its demographical, socio-economical, psychological and other characteristics. Outer Belgrade municipalities have real, versatile potentials and concrete offers for different kind of tourists, despite numerous limitations and generally underdeveloped tourism. However, it is crucial to define target markets and elements of tourist demand of priority significance for every tourist destination, especially for those which are just emerging on the tourist market. Therefore, it is very important to have a realistic insight into the advantages and disadvantages of the tourist offer and into the offer of competitive destinations. Emerging tourist destinations, like BLO, shouldnt tend to meet all the elements of demand in all markets, but focus their promotional efforts on those elements of tourist offer whose demands are correspondent to the existing offer, having in mind all the limitations in regards to volume, structure and quality of the existing offer in its territory.

Key words: *promotion, tourism, market segmentation, outer Belgrade municipalities, tourist destination*

Снежана Петровић, *Кутуја II*,
мецотинта, 4,8 x 5,5 цм, 2015. година

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Снежана Петровић, *Ослушкујући ветар*,
мецотинта, 14,5 x 20 цм, 2010. година

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за историју уметности, Београд

УДК 72.01(082)(049.32)
711.4(082)049.32)

РЕЧ О АРХИТЕКТУРИ

PETAR BOJANIĆ, VLADAN ĐOKIĆ
(UREDNICI), *TEORIJA ARHITEKTURE I
URBANIZMA*, BEOGRAD: UNIVERZITET U
BEOGRADU, ARHITEKTONSKI FAKULTET,
2009. – *MISLITI GRAD*, BEOGRAD:
UNIVERZITET U BEOGRADU,
ARHITEKTONSKI FAKULTET, 2011 –
DIJALOZI SA ARHITEKTAMA, BEOGRAD:
UNIVERZITET U BEOGRADU,
ARHITEKTONSKI FAKULTET, 2011 –
ARHITEKTURA KAO GEST, BEOGRAD:
UNIVERZITET U BEOGRADU,
ARHITEKTONSKI FAKULTET, 2012 –
TEHNIKA I TEHNOLOGIJA U ARHITEKTURI,
BEOGRAD: UNIVERZITET U BEOGRADU,
ARHITEKTONSKI FAKULTET, 2014.

Пет књига које се налазе преда мнош чине јединствену целину, због тога не могу да се с обзиром на њихов однос посматрају као објекти „без прозора”. Према томе, зборници у овој серији јесу тек условно самостални, иако сваки од њих јесте омеђен сопственим корицама и има прву и последњу страницу, јер постоји међусобна референција – често тематски блок који се тиче конкретног предмета у једном од зборника води у други, њему у потпуности посвећен. На пример, поглавље „Град” у *Теорији архитектуре и урбанизма* најавило је зборник *Мислити град*. Назнаку *Технике и технологије у архитектури* пронаћи ћемо у једном од поглавља *Дијалога са архитектима*, у „Архитекти инжењеру”.

Обим и садржајност зборника са малтене енциклопедијском интенцијом отварају мноштво различитих праваца у промишљању о питању архитектуре. Међутим, један се

чини основним и најбитнијим и на њега се као таквог ваља ограничити. Које и какве су границе пројекта који су остварили њихови уредници, Петар Бојанић и Владан Ђокић? На то се једино може одговорити ако се проблем смести у поље односа између архитектуре и језика. Питање како је могућ дискурс о једном не-дискурзивном облику уметности какав је архитектура већ је на одређеним местима у њима назначен и присутан. Од тих текстова, дакле *изнутра*, треба поћи да би се увидели могућност и успех овог уређивачког подухвата. Они су погодни за овакву проблематизацију из разлога што је сврха њиховог окупљања да обухвате целокупну архитектонску мисао у њеним различитим видовима.

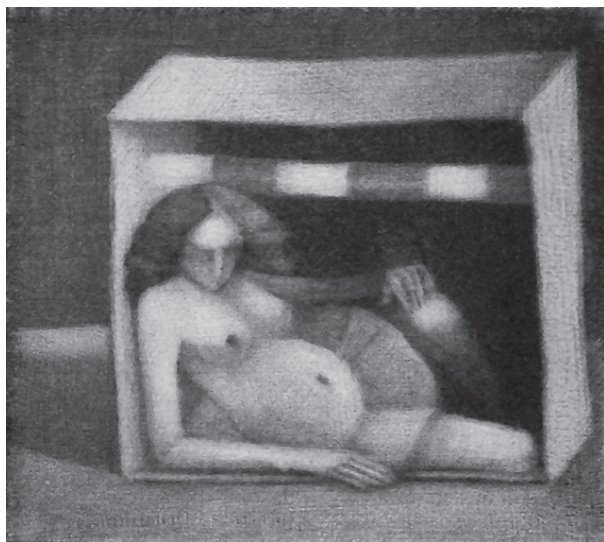
Са тим у вези, више је него провокативна мисао коју је изрекао Нелсон Гудмен (Nelson Goodman) у „Значењу грађевина”, једном од овде присутних текстова: „Уз неке занимљиве изузетке, архитектонска дела не означавају, односно не описују, не говоре, не осликавају, нити портретишу. Она значе, уколико уопште имају неко значење, на друге начине.” Та идеја не оспорава једноставно легитимитет постојања архитектонског дискурса, али га у много чему проблематизује. На који начин архитектонска уметност може да се посматра као језик, ако, видимо, грађевине „не говоре”? Да ли зграде говоре или не никако не може да нема последице по статус и могућност говора о њима.

У овим текстовима, где су уредници зборника дали реч архитектима и теоретичарима архитектуре да проговоре код нас, на нашем језику (неки и по први пут), налазимо на термине као што су „урбанистички речник” или „језик архитектуре”. Место једног од почетака у успостављању аналогije између језика и архитектуре, како то проналазимо у зборнику *Архитектура као гест*, јесте у делу „Књига о архитектури” Жермена Бофрана (Germain Voffrand) из 1745. године: „Профили одливака и остали елементи који чине зграду, у архитектури представљају оно што речи јесу у говору.” Архитектура тако може да се посматра као језик у том смислу што она означава комуникативни систем који се састоји из комбинације посебних јединица у складу са правилима властите синтаксе.

Феномен речитости може да се метафорички пренесе и на ниво изражајности грађевинских елемената, као и појавности зграде уопште. Ту позицију потенцира, на пример, Роберт Вентури (Robert Venturi). У интервјуу „Људи имају право на лепу архитектуру”, који је преузет из књиге *Talking Architecture* (2008), он ће рећи: „Архитектура, такође, треба да нам нешто говори, баш као што су то некада чиниле цркве. Коначно, оне нису напросто немо постојале, биле су то

грађевине неизмерне речитости.” У сваком случају, ако су одређена зграда, или уже гледано, њена фасада „причљиви”, тај термин неће бити употребљен у дословном смислу. У супротности са идејама и поетиком градитеља *Куће Ване Вентури* и писца књиге *Сложеност и противречност у архитектури*, теоретичар Мајкл Хејз (Michael Hays) говориће о делу Мис ван дер Роа (Mies van der Rohe) као о „чистини неумољиве тишине”, то јест о „тишини коју представља сâма уметничка форма”. Одсуство речите изражајности или њено присуство код одређених објеката ипак не ремете начело по коме они изворно „говоре” на нем начин.

На крају – једно отворено и инспиративно питање – ако архитектура јесте не-дискурзивна уметност, одакле то да дело Петра Бојанића и Владана Ђокића толико проширује хоризонт мог погледа на њу? Ако архитектонски објекти не говоре, како то да ми ових пет зборника толико говоре о њима? Они то без икакве сумње чине и то ће наставити да чине и у будућности, упркос или управо зато што на то питање одговор и даље чека.

Снежана Петровић, *Кутија*,
мецотинта, 4,8 x 5,5 цм, 2015. година

Универзитет Црне Горе, Факултет драмских уметности,
Цетиње

УДК 005:654.191(049.32)

КАКО СЕ ПРАВИ ДОБАР РАДИО

АНА МАРТИНОЛИ, *СТРАТЕГИЈЕ
ПРОГРАМИРАЊА КОМЕРЦИЈАЛНОГ РАДИЈА:
КАКО СЕ ПРАВИ ДОБАР РАДИО*, БЕОГРАД:
ИНСТИТУТ ЗА ПОЗОРИШТЕ, ФИЛМ,
РАДИО И ТЕЛЕВИЗИЈУ, ФАКУЛТЕТ
ДРАМСКИХ УМЕТНОСТИ – САМИЗДАТ, 2015.

Савремена литература у области медија увелико се позиционира између традиционалних и тзв. нових медија чиме сопствену методологију своди на историјско-документаристички приступ с једне, или програмску анализу, с друге стране. Стручни и научни, примјењени и теоријски радови, у продукционом смислу, прате трендове актуелне медијске производње која се огледа у великом обиму садржаја и програма, па се поставља питање, не доступности медијске литературе, већ селекције квалитетних радова који се тичу медија данас. Селекција се, наравно, односи како на теоријску, тако и литературу која би требало да има практичну примјену те се, у том смислу, првој може замјерити недостатак рефлексивног захвата медијских појава и феномена, а другој лукративна орјентација у којој се кључно питање не односи на квалитетне, већ на исплативе медије чиме се директно дискредитују конструктивне и друштвене функције медија. Све већи заокрет истраживачког интересовања ка тзв. новим медијима евидентно искључује проучавање функционалних система настанка и опстанка традиционалних медија који успјешним трансформацијама и прилагођавањем новим навикама (у тзв. дигиталном окружењу) представљају стручни и научни, али првенствено професионални изазов за проучавање. Управо у том изазову се осликава издавачки подухват Института за позориште, филм, радио и телевизију Факултета драмских уметности

(Универзитет уметности у Београду) и Самиздат-а, односно ауторски покушај др Ане Мартиноли да створе материјал из ког ће моћи да се учи о радију, али и да се осјете „страст, богатство и узбуђење које доносе осмишљавање, креирање и емитовање доброг радио програма”¹. Кључна ријеч из овог објашњења крије се и у наслову књиге „Стратегије програмирања комерцијалног радија: како се прави добар радио” чиме ауторка прави квалитативну дистанцу од данашњих „најслушанијих”, „најбољих”, „најјачих”, „најомиљенијих” и „најпопуларнијих” радио станица. Таква дистанца уједно је и вриједносно одређење ауторке која „добар радио” не анализира у оквиру броја слушалаца, минута и продатих секунди већ у контексту истински квалитетног програма. Тако је и вриједносно одређење врло јасно постављено, а произилази из операционализације појма „добар радио” чиме је Ана Мартиноли, методолошки, књигу лишила непрецизних, двосмислених или супротстављених значења. Ипак, посебна вриједност ове монографије је двострука: ауторка се бави комерцијалним радиом у свим његовим сегментима (од оснивања, осмишљавања и постављања функционалног програма до ефикасног финансирања радиостанице) што представља изузетак у домаћој стручној и научној литератури, али она, истовремено, истражује и улогу, статус и стратешке перспективе развоја радија у ери дигитализације, конвергенције и визуелних медија. Уз јасно вриједносно и методолошко одређење, битно је нагласити да књига произилази из комплексне интерпретације података који се, уз очигледно владање савременим теоријама радија и медија, базирају на вишегодишњем искуству новинарке, продуценткиње и директорке програма Радија Б92. Посматрање са учествовањем, као формалан метод, даје исцрпнија, вјеродостојнија и аутентичнија сазнања о радију као предмету интересовања, или – да будемо конкретни и изразимо се језиком етнологије и антропологије – о Радију Б92 као терену истраживања, због чега монографија „Стратегије програмирања комерцијалног радија: како се прави добар радио” има изузетну хеуристичку вриједност која није ограничена искључиво на поменути медијску институцију већ се успјешно може примјенити на савремени комерцијални радио како у Србији, тако и на Балкану и у Европи.

Структурно, књига се састоји из неколико поглавља који радио као медиј анализирају из различитих перспектива, те се простим увидом у садржај може стећи утисак да „Стратегије програмирања комерцијалног радија” дају преглед

1 Мартиноли, А. (2015) *Стратегије програмирања комерцијалног радија: како се прави добар радио*, Београд: ФДУ и Самиздат, стр. 15.

свих релевантних појмова, процедура и елемената који чине „добар радио”. Књига почиње поглављем које комерцијални радио позиционира у оквиру медијског пејзажа: „Покушај да сагледамо све аспекте програмирања комерцијалне радио станице доводи до закључка да је на путу ка иновативном, храбром, прогресивном комерцијалном радију у оквиру савременог медијског пејзажа неопходно подстицајно окружење за које су одговорни не само власници радио станица, већ и само тржиште – оглашивачи који ће умети да разумеју специфичности и снаге радија као медија, одговарајући законски оквири за функционисање медија и регулаторни прописи који се старају о јавном интересу слушалаца креирајући услове за опстанак и развој свих програмских садржаја и остваривање свих програмских функција комерцијалног радија”². Одабрани цитат показује како ауторка идентификује бројне актере значајне за развој одређеног информационо-комуникационог система који би допринио квалитативној димензији савремене продукције, али оно што је посебно значајно са аспекта данашње програмске политике комерцијалних медија је да – Ана Мартиноли комерцијални радио не посматра искључиво кроз остваривање профита (иако јасно препознаје профит као основни мотив постојања комерцијалног радија) већ проучава његове потенцијале као социјалне и културне институције која умногоме одражава вриједности друштва у коме дјелује. Тако дефинисан комерцијални радио подразумева и процес позиционирања станице на медијском тржишту, односно: избор формата, дефинисање програмских циљева, формулисање сезонских, мјесечних, недељних и дневних планова (програмских, кадровских и финансијских), креирање програмске шеме, имплементацију програмских циљева, као и евалуацију (програмску, кадровску и финансијску). Књига, надаље, даје увид у значај музичких и информативних садржаја као основних елемената програмирања комерцијалног радија. Док музику анализира као „елемент којим је најлакше придобити публику и стећи популарност”³, Мартиноли, објашњавајући значај информативног програма за комерцијалну радио станицу, суштински афирмише и значај професије продуцента, односно процеса продукције информативног програма: „креирање јаког информативног имица станице задатак је који се реализује не само на нивоу продукције појединачних информативних програма, вести и дневника већ и кроз утисак слушалаца да све битне актуелности, информације о догађајима, коментара на вести, може да добије и

2 Исто, стр. 26.

3 Исто, стр. 68.

у остатку програма – утисак о правовременом, брзом, динамичном, јаком информисању гради се кроз цео програм, пажљивим комбиновањем сопствених ресурса, очевидаца, званичних извора информација, па чак и слушалаца чија се јављања могу употребити као додатни коментар или увид у догађај⁴⁴. Ријеч је, дакле, о успостављању равнотеже између очекивања публике и потребе да се испуне сви професионални критеријуми и стандарди савременог радио новинарства, што информативне садржаје смијешта у домен најодговорнијег програмског елемента. Атрактивност, узбудљивост, добра продукција, али и питка прича елементи су који имају за циљ да задрже слушаоце, док објективност, прецизност и правовременост чувају кредибилитет радио станице. Управо ови елементи, у ширем смислу, чине и окосницу провјере, односно евалуације програмских, техничких, оперативних и кадровских аспеката рада – било да је ријеч о истраживању публике или истраживању програма. Важно је нагласити да ауторка, у поглављу посвећеном истраживању као процесу програмирања радија, даје преглед свих метода истраживања публике и програма при чему наглашава да је одабир врсте истраживања једнако важан као и тренутак када ће истраживање бити спроведено, али да су циљеви вишеструки те да је њихова основна намјена да се омогући успјешније планирање и евалуација непосредног и будућег рада. Резултати истраживања, тако, немају утицај искључиво на слушаност или остваривање профита, већ могу дати важне податке и о перцепцији радио станице. Брендмирање комерцијалне радио станице подразумјева креирање сопственог идентитета и имица, слике, утиска о станици и скупу вриједности које станица промовише кроз своју дјелатност: „У процесу изградње идентитета, кључне речи за станицу требало би да буду – препознатљивост, оригиналност, аутентичност”⁴⁵. Те кључне ријечи требало би, посљедично, да еманирају и вриједности којих је посебно свјесно програмско одјељење комерцијалне радио станице. Будући да програмско одјељење окупља све сараднике чији су доприноси креирању и успјешности програма различити, битно је нагласити и њихову пословну димензију, односно професије које чине успјешно функционисање комерцијалног радија. У том смислу, ауторка идентификује бројне сараднике у креативном, организационом, тонско-техничком, финансијском и промотивном сектору, почевши од генералног менаџера и програмског директора, преко продуцента програма, музичког уредника и уредника информативног

4 Исто, стр. 130.

5 Исто, стр. 178.

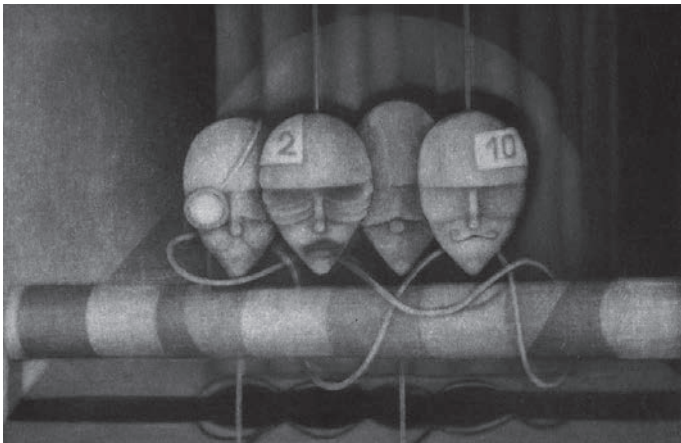
програма, до водитеља, аутора, презентера, тонских реализатора, као и директора и менаџера продаје. Ако се вратимо на основни мотив постојања комерцијалног радија, долазимо и до финансијских аспеката програмирања, односно до поглавља у којем Мартиноли јасно истиче да добар радио значи и исплативост, тј. да процјена програмских садржаја на основу продукционих трошкова представља неизоставан дио сваког процеса програмирања. Коначно, ауторка се, у финалу књиге, окреће и будућности медија позиционирајући комерцијални радио у оквиру појмова који су карактеристични за тзв. нове медије – Интернет, Веб 2.0, дигитално интерактивно окружење: „Закорачили смо у еру у којој је однос публике и медија узајамно стваралачки, комплементаран, али неретко и конфронтирајући, када публика изазива идеологију, поруку, садржај који добија путем медија, нудећи сопствено виђење стварности, догађаја, промовишући другачију идеологију, систем вредности, славећи индивидуализам и моћ појединца”⁶. Ипак, Ана Мартиноли наглашава да будућност радија није угрожена, те да је ријеч о медију који ће у први план поново ставити аутентичност, посебност и јак ауторски концепт, односно да је ријеч о медију који ће увијек имати компаративне предности и моћ у односу на друге медије, што би, лично, био и *light motiv* ове комплексне студије о комерцијалном радију и савременој радио продукцији.

Битан дио ове монографије чине и пажљиво одабрани прилози који имају практичну примјену, а на основу којих се читаоци могу упознати са програмским шемама најслушанијих националних и београдских станица у Србији (март 2015), као и музичким *play-listama* одабраних комерцијалних станица. Такође, ауторка даје на увид примјер сценарија различитих форми информативних садржаја, али и *online* упитник за истраживање ставова слушалаца о радио програму, те упитник за клијенте поводом комерцијалне продукције радио станице што, у методолошком смислу, представља изузетну вриједност ове књиге која је јасно фокусирана на акционо истраживање и дјеловање.

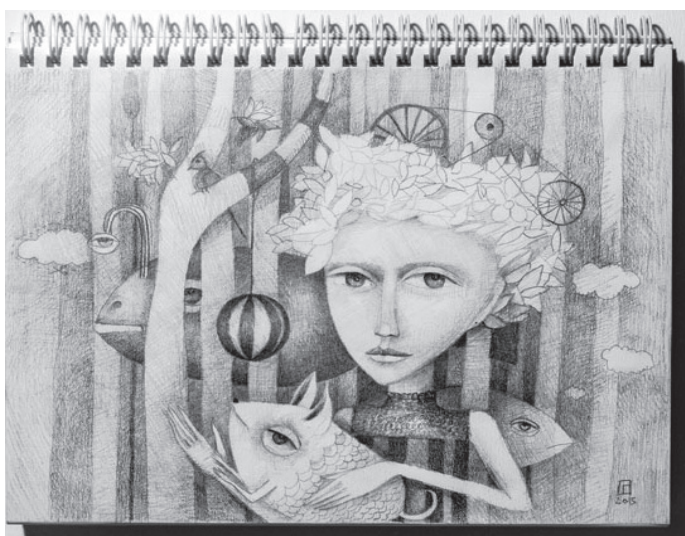
Једноодосновних питања прикритичкој анализи књиге „Стратегије програмирања комерцијалног радија” би било – да ли је успјела да одговори на питање које се крије у поднаслову – Како се прави добар радио? Несумњиво ДА! Др Ана Мартиноли дала је преглед и објашњење свих фаза и аспеката радио продукције и програмирања, што је употпунила релевантним и савременим, бројним теоријским изворима и

6 Исто, стр. 251.

стручним истраживањима чиме је студију о стратегијама програмирања комерцијалног радија истргла са полице о популарној, али површној *how to* медијској литературу и уврстила је у пропедевтику професионалне радио продукције. Кључне ријечи које је Ана Мартиноли издвојила за процес продукције идентитета комерцијалне радио станице „препознатљивост, оригиналност, аутентичност” – могле би уједно да буду и кључне ријечи књиге „Стратегије програмирања комерцијалног радија: како се прави добар радио” што је искрено препоручује како научној, стручној и академској, тако и најширој јавности.

Снежана Петровић, *Моћ медија*,
мецотинта, 9 x 12 цм, 2009. година

Снежана Петровић, *Флора и рибе*,
оловка на папиру, 16 x 21 cm, 2015. година

РАДОВИ ЗА ЧАСОПИС КУЛТУРА УПУТСТВО

Култура је научни часопис који је на предлог Матичног научног одбора категоризован од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије као водећи национални часопис са ознаком М 51.

1. Рад се предаје у следећем облику:

1.1. путем УСБ уређаја;

1.2. слањем на *e-mail* адресу часописа: kultura@zaprokul.org.rs

2. Сваки текст треба да садржи:

2.1. *Word* документ са основним текстом, напоменама, кључним речима (4 до 7 речи на српском и 4 до 7 речи на енглеском језику) и сажетком на српском језику (до 150 речи).

2.2. *Word* документ са насловом текста и резимеом на енглеском језику (до 300 речи).

2.3. *Word* документ са списком илустрација (ако их има) са назначеним местима на која би требало да дођу илустрације. Примају се само црно-беле илустрације или које су препознатљиве када се одштапају у црно-белом формату (до 7). Обавезно навести порекло илустрација.

2.4. Податке о аутору текста. Име и презиме аутора, година рођења (потребно ради увида у научни рад одређеног аутора у централној бази података Народне библиотеке Србије и у складу са тим одређивања УДК броја чланка у часопису), поштанска адреса, број мобилног телефона, *e-mail* адреса, афилијација (наводи се пун, званични назив и седиште установе у којој је аутор запослен или назив установе у којој

је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија; на пример: Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за социологију, Београд).

3. Опште одреднице

3.1. Текст чланка са списком литературе не треба да прелази обим од 10 до највише 15 описаних компјутерских страница, укључујући графиконе и илустрације.

3.2. Текст приказа не треба да прелази обим од 5 описаних страница.

3.3. Текст научне полемике треба да буде опремљен као и остали чланци у часопису и не може прелазити њихов обим. Он треба да буде ослобођен напада на личност опонента и да се фокусира на саму аргументацију. Редакција задржава право да после објављивања полемичког текста и одговора, без посебног образложења, опонентима ускрати објављивање следећег круга полемике.

4. Техничка упутства:

4.1. Текст писан ћирилицом се предаје у *doc* формату програма *Microsoft Word* програмског пакета 97 или новијег. Фонт треба да буде Times New Roman, величине 12, прореда Single.

4.2. На средини ставити наслов, потом сажетак на српском и кључне речи на српском.

4.3. Уколико постоји институционална финансијска помоћ при писању рада, у првој фусноти треба навести назив и број пројекта, односно назив програма, у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм.

4.4. Када се први пут наводи страно име у тексту у загради треба да се стави име исписано у оригиналу; када се следећи пут помиње исто име у наставку текста треба да буде доследно, истоветно транскрибовано без помињања оригинала.

4.5. Библиографске референце у фуснотама и литератури наводе се без транскрибовања у оригиналном писму. Ако је литература која се цитира штампана ћирилицом и референце у напоменама и списку литературе треба да буду наведене ћирилицом, ако су штампане латиницом, онда треба да буду наведене латиницом. Цитати и позивање на литературу у фуснотама треба да потпуно одговарају списку литературе на крају текста.

5. Напомене

Напомене (фусноте) се дају на дну сваке стране. Нумерација континуирано иде арапским бројевима од 1 па надаље и иде иза знака интерпункције. Напомене треба да се користе мање за коментаре, а више за навођење литературе; најобимнија напомена (фуснота) не би требало да буде дужа од 100 речи.

Систем навођења:

5.1. Монографије:

Презиме, Иницијал имена. (година издања) *Назив монографије* (курзив), Место издања: Назив издавача, страна.

Пример: Адорно, Т. (1968) *Филозофија нове музике*, Београд: Нолит, стр. 45.

5.2 Периодика:

Презиме, Иницијал имена. (година издања) Наслов чланка, *Назив часописа* (курзив) број часописа, Место издања: Назив издавача, страна.

Пример: Бугарски, Р. (1973) Семиотички приступ музици, *Култура* бр. 23, Београд: Завод за проучавање културног развитка, стр. 146.

5.3. Зборници, акта са конгреса, лексикони, речници и слично:

Презиме, Иницијал. Наслов чланка, у: *Наслов* (курзив), приредио-ла-ли Презиме, Иницијал имена. (година издања), Место издања: Назив издавача, страна.

Пример: Парк, Р. Е. Град: предлози за истраживање људског понашања у градској средини, у: *Социологија града*, приредио Вујовић, С. (1988), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 150.

5.4. У случају издања на страним језицима:

Уместо везника „и” користи се енглески термин *and*, уместо предлога „у” користи се енглески термин *in*, уместо глагола „приредио-ла-ли” користе се енглески термини *ed.* или *eds.* (од *editor-s*) ако је више приређивача, уместо скраћенице „стр.” користи се енглески термин *p.*

Пример: Brunet, R. and Ferras, R. Identité, in: *Les mots de la géographie. Dictionnaire critique*, eds. Brunet, R. Ferras, R. and Théry, H. (1992) Paris: Montpellier, p. 30.

5.5. Необјављене магистарске тезе и докторске дисертације:

Презиме, Иницијал имена. (година на насловној страни тезе или дисертације) Назив тезе или дисертације (курзив), врста рада (магистарска теза или докторска дисертација), назив факултета где је одбрањена, назив одговарајућег универзитета, Место издања, страна.

Пример: Црнобрња, А. Н. (2005) *Lux perpetua – светлост и светиљке у култовима на просторима Горње Мезије*, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 120.

5.6. Текстови из дневних листова:

Презиме, Иницијал имена. (датум издања) Наслов текста, Назив дневног листа (курзив), страна.

Пример: Татић, Д. (18. јул 1998) Истина о неимарима, *Политика*, стр. 15.

*Ако је аутор текста непознат ставити аноним.

Пример: Аноним, (13. IX 1938) Шта мисле наши архитекти о савременој архитектури, *Време*.

5.7. Исти се рад у поновном непосредном цитирању скраћује српском речи Исто.

Пример: ³³Бугарски, Р. (1973) Семиотички приступ музици, *Култура* бр. 23, Београд: Завод за проучавање културног развитка, стр. 147.

³⁴Исто, стр. 148.

5.8. Исти рад се у поновном цитирању на неком другом месту у тексту (до две стране удаљеном од претходне фусноте) скраћује са нав. дело.

Пример: ⁴⁰Бугарски, Р. нав. дело, стр. 149.

5.9. Интернет издања цитирати на следећи начин: аутор текста на горе описан начин (ако је наведен), назив интернет издања, датум постављања или последње измене (*update*) сајта (ако је наведен), датум коришћења сајта, пуна путања до цитиране стране.

Пример: Rose, M. More on Bosnian „Pyramids”, 27. june 2004., 18. july 2006., <http://www.archaeology.org/online/features/osmanagic/update.html>

CONTENTS

THE CONCEPT (SYMBOL) OF THE SPIRAL IN CULTURE Editor Vladeta Jerotić Academician

INTRODUCTION NOTE

9

Vladeta Jerotić

SPIRAL AND THE SPIRAL PATH AS POSSIBLE SIGNIFICATION OF INDIVIDUALISATION – CHRISTIAN VIEW

11

Bojan Jovanović

SPIRAL CREATION AND DESTRUCTION

16

Radosav Pušić

SPIRAL AS A PERPETUAL WINDING AND UNWINDING OF THE SAME – CHINESE ANGLE

26

Zorica Kuburić

A SPIRAL OF DEVELOPMENT AND/OR FALL

49

Đura Radišić

ABOUT THE GOLDEN RATIO SPIRAL AND THE FIBONACCI SEQUENCE

67

NEW KEY TO SOCIOLOGY

Editor Vladimir Vuletić PhD

Vladimir Vuletić

EDITOR'S NOTE

77

Stefan Mandić

POSITION OF SERBIA IN THE GLOBAL CAPITALIST SYSTEM

80

Jelena Pešić

PRIVATIZATION PROCESSES IN PERCEPTIONS OF SERBIA'S CITIZENS

102

CONTENTS

Jelisaveta Vukelić
WHO ARE THE ENVIRONMENTAL ACTIVISTS
AND LEADERS OF THE ENVIRONMENTAL MOVEMENT
IN SERBIA
123

Ivana Pavlović
PRESENTATION OF WARS FOR YUGOSLAV HERITAGE IN
THE CONTEMPORARY HISTORY TEXTBOOKS
144

Dragan Stanojević
MASCULINITY AND FATHERHOOD: GENERAL IMAGE
OF A MAN'S IDENTITY AS A FATHER
165

Božidar Filipović
CRITICISM AND SCOPE OF
GLOBAL LANGUAGE SYSTEM THEORY
185

Nataša Jovanović
THE IMPORTANCE OF ELECTORAL POLITICAL CULTURE
OF DEVELOPING AND MAINTAINING
A MINIMUM LEVEL OF DEMOCRACY
202

STUDIES

Velimir B. Popović
THE PLACE OF SPACE IN SOUL, OR RE-VISIONING
PSYCHOTHEREAPEUTIC FANTAZIES
OF SPACE AND BODY
227

Danica Stolica
POSITIONING OF THE RECEPTION THEORY
248

Predrag Maksić
THE ROLE OF MODERN DESIGN IN THE CONTEXT
OF PROFESSIONAL ETHICS
259

Radomir Stojanović and Branko Krasojević
ELEMENTS OF DEMAND IN THE TOURISM PROMOTION OF
THE OUTER BELGRADE MUNICIPALITIES
272

CONTENTS

CRITIQUES AND REVIEWS

Miloš Ćipranić
A WORD ON ARCHITECTURE
295

Vuk Kostić
PROGRAMING OF THE COMMERCIAL RADIO
298

CONTENTS
309

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008
316.7

КУЛТУРА : часопис за теорију и
социологију културе и културну политику /
главни уредник Александар Прњат ; одговорни
уредник Марина Лукић Цветић. - 1968, бр. 1-
. - Београд (Риге од Фере 4) : Завод за
проучавање културног развитка, 1968-
(Београд : Retro Print). - 26 cm

Тромесечно
ISSN 0023-5164 = Култура (Београд)
COBISS.SR-ID 8472066